

**ПЕРШИЙ МІЖНАРОДНИЙ ФІНАНСОВИЙ ФОРУМ
“МОДЕРНІ ФІНАНСИ:
ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ І СУЧАСНІ ТРЕНДИ”
(19–23 ЧЕРВНЯ 2024 РОКУ)**

**THE FIRST INTERNATIONAL FINANCIAL FORUM
“MODERN FINANCE:
GLOBAL CHALLENGES AND CURRENT TRENDS”
(JUNE 19-23, 2024)¹**

Потреба в розробленні стратегії виходу України на траєкторію стійкого соціально-економічного розвитку визначає нові вимоги до функціонування фінансової системи та вибору пріоритетів фінансової політики. Виникає необхідність вивчення структурно-функціональних характеристик фінансової системи, вирішення актуальних проблем трансформації фінансового простору в умовах глобальних викликів і загроз, визначення потенціалу фінансового сектору економіки, а також аналізу фінансової політики з позицій створення передумов для забезпечення стійкої динаміки національної економіки та зростання суспільного добробуту. Дослідження широкого кола проблем щодо інноваційних векторів розвитку фінансової науки та практики, ролі фінансових відносин у забезпеченні соціально-економічного розвитку, сучасних безпекових і глобалізаційних трендів у фінансовій політиці в Україні та за кордоном стало метою організації Першого міжнародного фінансового форуму “Модерні фінанси: глобальні виклики і сучасні тренди”.

Форум залучив широке коло вітчизняних і зарубіжних експертів, представників органів влади, наукової та освітянської спільноти, а також понад 100 учасників з України та багатьох країн Європи. Захід було організовано за ініціативою кафедри фінансів ім. С. І. Юрія Західноукраїнського національного університету спільно з ДННУ “Академія фінансового управління” Міністерства фінансів України.

Основна теза Першого міжнародного фінансового форуму: досягнення стану фінансової рівноваги та ідеального збалансування фінансових інструментів у суспільстві є неможливим.

Завдання наукової спільноти, на думку організаторів форуму, полягає в постійному пошуку разом із практиками наукового обґрунтування нових вимірів розвитку фінансової системи задля безпекового та ефективного використання фінансів як атрибутів державотворення на кожному етапі соціально-економічного розвитку суспільства.

¹ При підготовці матеріалу використано інформацію вебсайту Західноукраїнського національного університету: <https://www.wunu.edu.ua/news/26035-u-zunu-rozpochav-robotu-pershij-mzhnarodnij-fnansovij-forum-modern-fnansi-globaln-vikliki-suchasn-trendi.html>; <https://www.wunu.edu.ua/news/26048-pershij-mzhnarodnij-fnansovij-forum-modern-fnansi-globaln-vikliki-suchasn-trendi-zavershiv-svoju-robotu.html>.

Головною метою та місією Першого міжнародного фінансового форуму було визначено обмін досвідом і думками представників наукової спільноти та практиків у розв'язанні актуальних проблем трансформації фінансового простору в умовах глобальних викликів і загроз.

Модератором Першого міжнародного фінансового форуму “Модерні фінанси: глобальні виклики і сучасні тренди” виступив доктор економічних наук, професор, голова Вченої ради ЗУНУ, завідувач кафедри фінансів ім. С. І. Юрія **Андрій Крисоватий**. Робочу частину розпочали із вітальних слів.

Ректор Західноукраїнського національного університету **Оксана Десятнюк**, привітала присутніх, наголосивши, що сучасний світ фінансів стикається з великим різноманіттям викликів і можливостей, які вимагають не лише адаптації, а й інноваційного мислення.

Віктор Пинзеник – міністр економіки (1992–1993), міністр фінансів (2005–2006, 2007–2009), віцепрем'єр-міністр кількох Урядів України, підкреслив, що лише спільними зусиллями можна сприяти стабільному економічному зростанню нашої країни.

Тетяна Єфименко – академік НАН України, д.е.н., професор, президент ДНУ “Академія фінансового управління”, вітаючи колег, зазначила, що основним завданням сьогодні є зміцнення держави та власної цивілізаційної ідентичності, забезпечення захисту національних інтересів України в умовах воєнного стану. Тому важливо враховувати не лише останні досягнення в інтелектуальних сферах, а й, зважаючи на думку практиків перетворень у діловому середовищі, ініціювати новітні підходи в кризовому управлінні змінами.

Андрій Крисоватий, звертаючись до колег, наголосив на потребі в акцентуванні фінансової політики нашої держави на безпекових сегментах, соціально-економічному бутті, що зобов'язує науковців, державотворців розробляти новітні модерні фінансові стратегії, спрямовані на оптимізацію життя держави в умовах війни, забезпечення стійкості та відновлення.

Перший заступник Міністра фінансів України **Денис Улютін** зазначив, що найкращі європейські практики є для України орієнтиром для подальшого розвитку і вдосконалення системи державного внутрішнього фінансового контролю та Стратегії управління державними фінансами в цілому.

У рамках форуму було організовано чотири дискусійних платформи.

Дискусійна платформа 1 **Виклики і загрози для публічних фінансів України**

Спікер – **Віктор Пинзеник**, д.е.н., професор, міністр економіки (1992–1993), міністр фінансів (2005–2006, 2007–2009), віцепрем'єр-міністр кількох Урядів України, народний депутат України семи скликань.

Віцеспікер – **Андрій Крисоватий**, д.е.н., професор, голова Вченої ради Західноукраїнського національного університету, завідувач кафедри фінансів ім. С. І. Юрія.

Дискусійна платформа 2 Фінанси бізнес-простору і асиметрії фінансових технологій сучасності

Спікер – *Анатолій Гулей*, д.е.н., професор, голова правління Міжбанківської валютної біржі, співголова Вищої експертної ради при Національному банку України.

Віцеспікер – *Ольга Кнейслер*, д.е.н., професор, завідувач кафедри фінансових технологій та банківського бізнесу Західноукраїнського національного університету.

Дискусійна платформа 3 Безпекові аспекти національної системи фінансів в умовах глобальної нестабільності

Спікер – *Тетяна Єфименко*, академік НАН України, д.е.н., професор, президент ДННУ “Академія фінансового управління”.

Віцеспікер – *Людмила Ловінська*, д.е.н., професор, завідувач кафедри податкового менеджменту та фінансового моніторингу Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Дискусійна платформа 4 Персональні фінанси, домогосподарства і пропозиція праці

Спікер – *Микола Кизим*, д.е.н., професор, завідувач відділу людського розвитку Інституту демографії та проблем якості життя НАН України, член-кореспондент НАН України.

Віцеспікер – *Ольга Кириленко*, д.е.н., професор, завідувач кафедри фінансів ім. С. І. Юрія Західноукраїнського національного університету.

У форумі активну участь взяли науковці, аспіранти та докторанти ДННУ “Академія фінансового управління”. Зокрема виступили:

Тетяна Єфименко, академік НАН України, д.е.н., професор: “Державні доходи і фіскальні преференції в Україні за умов глобальної невизначеності”;

Сергій Гасанов, д.е.н., професор, директор Науково-дослідного фінансового інституту Академії: “Фіскальна позиція України в умовах інституціональної невизначеності та перманентних шоків”;

Геннадій Бортніков к.е.н., провідний науковий співробітник, *Сергій Петенко*, аспірант: “Особливості оцінки застави рухомого майна позичальників у зоні підвищеної небезпеки внаслідок війни”;

Тетяна Дмитренко, к.е.н., с.н.с., *Валерія Волкова*, аспірант: “Аналіз ризиків безпеки у використанні майнінгу криптовалют в операціях із відмиванням доходів, отриманих злочинним шляхом, та перспективи їх подолання”;

Андрій Єременко, к.е.н., докторант: “Аналіз впливу нематеріальних активів на ринкову вартість компаній”;

Володимир Кулик, к.е.н., с. н. с.: “Податки в системі процесів відтворення національної економіки”;

Олександр Любич, д.е.н., професор, віцепрезидент Академії, *Дмитро Хохич*, к.е.н., доцент, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана: “Вплив внутрішніх боргових запозичень на стан грошово-кредитної сфери”;

Людмила Олейнікова, д.е.н., с.н.с. “Міжнародний досвід оподаткування малого бізнесу: висновки для України”;

Яна Олійник, д.е.н., доцент, Мар’я Кучерява, к.е.н., Наталія Чухраєва, к.е.н., доцент, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Тетяна Чередніченко, к.е.н., доцент, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана: “Документи ОЕСР у сфері трансфертного ціноутворення: ретроспективний огляд” та ін.

Сертифікати про участь у Форумі й сертифікати про міжнародне стажування отримали учасники від Академії: С. С. Гасанов, Д. В. Бойченко, Г. П. Бортніков, О. С. Борщук, А. В. Єременко, С. А. Кавуненко, В. В. Кулик, М. В. Кучерява, О. О. Любіч, В. О. Малько, Я. В. Олійник, С. О. Петенко, Г. В. Петрусевич, В. М. Покачайло, В. М. Старик, Н. Б. Ткаченко, Д. Г. Хохич, Н. М. Чухраєва, Т. В. Чередніченко, Д. В. Шандиба.

Плідні обговорення учасників форуму сприяли пошуку нових, прогресивних ідей та визначенню сучасних трендів і глобальних викликів фінансів, обміну досвідом і найкращими практиками задля поступу й економічного зростання України. У межах панельних дискусій та воркшопів обговорювалося широке коло актуальних питань розвитку фінансової науки і практики в Україні та за кордоном.

Воєнні дії як фундаментальний фактор форс-мажорного впливу спричинили глибоку фінансово-економічну кризу неринкового характеру, позначившись практично на всіх економічних і соціальних сферах життя суспільства, коли в умовах постійних атак ворога значна частина території країни була окупована, пошкоджені або знищені багато ключових підприємств, бізнесів та об’єктів критичної інфраструктури, а мільйони людей змушені виїхати у більш безпечні регіони країни або за кордон. Тому пошук оптимальних шляхів реалізації державою своєї суспільної ролі через фінанси, забезпечення ефективного функціонування фінансової системи країни, належної організації фінансових відносин на всіх рівнях взаємодії суб’єктів ринку є надважливим завданням сучасної економічної науки як теоретичного базису необхідних практичних заходів у сфері фінансової політики.

Саме значний науковий інтерес до цієї проблематики, поява додаткових інструментальних можливостей та відповідних емпіричних даних дали змогу провідним науковцям України і світу винести на міжнародний форум результати своїх досліджень, що допомогло виявити нові контури функціонування сучасних фінансів та розвитку фінансової системи, а також окреслити напрями виконання тих ключових завдань організації фінансових відносин, які пов’язані із забезпеченням ефективного соціально-економічного розвитку країни, її модернізації, повоєнного відновлення й подальшої європейської інтеграції.

За результатами роботи міжнародного форуму освітяни, науковці, фахівці-експерти сформулюють аналітичну записку, яку надішлють Міністру фінансів України для опрацювання.

Т. В. Паєнтко

доктор економічних наук, професор,
професор бізнес-школи Берлінського
університету прикладних наук економіки і
техніки, Берлін, Німеччина, tetiana.paientko@htw-berlin.de
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2962-308X>

А. Є. Буряченко

доктор економічних наук, професор, завідувач
кафедри фінансів імені Віктора Федосова
Київського національного економічного
університету імені Вадима Гетьмана, Київ, Україна,
buriachenko.andrii@kneu.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7354-7491>

**ОПОДАТКУВАННЯ І ФІСКАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ:
ФІНАНСОВА ДУМКА ЗАХОДУ ТА УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ**

Анотація. *Вступ.* У процесі справедливої взаємодії владних структур та платників податків між ними формуються відносини довіри, що дає змогу забезпечити підтримку з боку бізнесу державних фінансових ініціатив. У свою чергу, якщо взаємовідносини не є прозорими та рівноправними, це призводить до пасивного або навіть негативного ставлення до податків, що знижує ефективність функціонування фінансової системи.

Проблематика. Необхідно усунути прогалину в українській фінансовій теорії, яка досі залишається недостатньо розробленою з точки зору фінансової соціології. Порівняно із західними країнами, де фінансова соціологія вже стала невід'ємною частиною економічного аналізу, в Україні це питання вивчалось лише вузьким колом науковців. Таке обмеження зумовлює необхідність глибшого дослідження й інтеграції соціологічних підходів у фінансову науку, адже без цього українські науковці та політики втрачають можливість отримати повніше розуміння взаємодії між економічними та соціальними процесами.

Мета – обґрунтування напрямів інтеграції фінансової соціології в українську фінансову теорію та розроблення рекомендацій щодо її включення у вітчизняну фінансову практику.

Методи. Використано методи системного, структурно-функціонального, порівняльного аналізу, аналогій, групування, опису, порівняння та узагальнення.

Результати. Доведено, що завдяки інтеграції фінансової соціології українська фінансова теорія може отримати вигоду від тоншого розуміння соціально-економічних факторів, що впливають на фінансову політику. Така інтеграція сприятиме ефективнішому формуванню політики та глибшому розумінню економічних викликів, котрі постали перед Україною.

Висновки. Українським науковцям і політикам слід визначити пріоритетом міждисциплінарне вивчення фінансової політики, спираючись на багаті традиції фінансової соціології на Заході. Варто докласти спільних зусиль для розроблення податкової політики, яка б зміцнювала державну легітимність, вирішуючи питання справедливості, прозорості та довіри. Стратегії управління державним боргом та покращання податкової моралі мають бути центральним елементом фінансової політики, що забезпечить здатність фінансової системи України протистояти соціально-економічному тиску та сприятиме довгостроковій стабільності та розвитку.

Ключові слова: фінанси, оподаткування, фінансова політика, фінансова соціологія, податкова мораль, податкова держава, оптимізація оподаткування, податкова нерівність.

Рис. 1. Літ. 61.

Tetiana Paientko

Dr. Sc. (Economics), Professor, Berlin University of Applied Sciences of Economics and Techniques (HTW), Business School, Berlin, Germany, tetiana.paientko@htw-berlin.de
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2962-308X>

Andrii Buriachenko

Dr. Sc. (Economics), Professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine, buriachenko.andrii@kneu.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7354-7491>

TAXATION AND FISCAL SOCIOLOGY: WESTERN FINANCIAL OPINION AND LESSONS FOR UKRAINE

Abstract. *Introduction.* Transfer pricing (TP) of commodities plays a critical role in international trade, ensuring equitable taxation and preventing profit shifting between countries. This is particularly important given the price volatility and trade risks associated with commodities. Transparent methodologies are essential for determining transfer prices. Given the substantial impact of commodities such as metals, oil, gas, and agricultural products on the domestic economy, establishing their transfer prices is paramount. Inefficient pricing can lead to unfair taxation and tax evasion.

Problem Statement. Collaborating with international organizations and experts to enhance tax legislation on Transfer Pricing (TP) in Ukraine involves implementing OECD practical recommendations for developing countries. This includes defining a strategy for structural transformations, combating aggressive tax planning, and reducing regulatory risks' impact on the mining sector's business environment.

Purpose. To provide a scientific and practical assessment of the peculiarities and challenges of commodity transfer pricing in Ukraine in the context of the current financial and economic conditions and regulatory framework.

Methods. In conducting the study of transfer pricing of commodities in Ukraine, various scientific and special methods were used to analyse, evaluate and summarise information, including analysis, synthesis, grouping, the method of theoretical generalisation, abstract logical method of induction, deduction, system analysis method, and institutional method. The interdisciplinary approach of using knowledge and methods from various scientific disciplines, such as economics, law, finance and management, allowed us to gain a deeper and more comprehensive understanding of the transfer pricing of commodities. These methods were used synergistically to understand the transfer pricing of commodities in Ukraine in the context of the current financial and economic environment and regulatory framework.

Results. The authors focus on the key aspects of transfer pricing in the commodity market in the context of uncertainty in the development of the domestic economy. The financial and economic factors that influence the formation of transfer prices, as well as regulatory requirements that determine the rules of the game for companies operating in the field of commodities, are outlined. The article focuses on the regulatory documents that define the mechanisms for setting transfer prices in Ukraine, in particular, the Tax Code of Ukraine, recommendations of the Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD), Order No. 19 of the Ministry of Finance of Ukraine On Approval of the Procedures for Determining the Compliance of the Terms of a Controlled Transaction in Commodities with the Arm's Length Principle (dated 18.01.2022), which aim to regulate the methodological aspects of transfer pricing, which will facilitate fair determination of transfer prices.

Conclusions. The transfer pricing of commodities involves the establishment of fair prices for transactions between related companies in different countries, which is important for preventing tax evasion. Ukrainian legislation considers national peculiarities and international standards to ensure transparency in transfer pricing control. The Order No. 19 of the Ministry of Finance of Ukraine establishes specific criteria for assessing market prices. This helps to increase the efficiency of tax audits and reduce the risk of

price manipulation. Continuous monitoring and integration of international best practices, including the OECD's commodity transfer pricing guidelines, is key to keeping national legislation up-to-date and in line with global standards. This will contribute to better tax administration, fair taxation and international trade. We see the prospect of generalising certain aspects of the practical use of OECD documents on commodity pricing, in particular, on the pricing of minerals.

Keywords: finance, taxation, fiscal policy, fiscal sociology, tax morality, fiscal state, tax optimization, tax inequality.

JEL classification: B52, H20, H30, O23.

Вступ. Поведінка платників податків значною мірою залежить від характеру їхньої взаємодії з владою. Ця взаємодія визначає, чи сприймають громадяни фіскальну систему як справедливу, що, у свою чергу, впливає на їхню готовність підтримувати державні ініціативи та брати активну участь у податкових процесах. Якщо ж довіра до влади є низькою, а податкова політика сприймається як несправедлива, це може призводити до пасивного або навіть негативного ставлення до податків, що знижує ефективність функціонування фіскальної системи. Відтак, залучення громадян до розбудови податкової системи є надзвичайно важливим для забезпечення її ефективності та справедливості [1].

Цей зв'язок між громадянським залученням і ефективністю фіскальної системи стає центральним предметом досліджень фіскальної соціології. Як галузь дослідження фіскальна соціологія вивчає взаємодію між фіскальною політикою та інституційними структурами суспільства, пропонуючи критичне розуміння того, як оподаткування, державні видатки й економічне регулювання формують соціальну поведінку та інституції [2]. У західній фінансовій теорії інтеграція фіскальної соціології значно збагатила аналіз економічних явищ завдяки включенню соціологічних перспектив [3]. Цей міждисциплінарний підхід сприяв повнішому розумінню того, як фінансові системи функціонують у різних соціальних контекстах. Однак, попри успіх на Заході, фіскальна соціологія залишається недостатньо дослідженою в українській фінансовій теорії.

Аналіз досліджень і постановка проблеми. Мотивація цього дослідження зумовлена необхідністю усунути істотну прогалину в українській фінансовій теорії, яка досі залишається недостатньо розробленою з точки зору фіскальної соціології. Порівняно із західними країнами, де фіскальна соціологія вже стала невід'ємною частиною економічного аналізу, в Україні це питання вивчало лише вузьке коло науковців, зокрема В. Л. Андрущенко [4], А. І. Крисоватий та О. Ю. Сидорович [5]. Це обмеження зумовлює необхідність глибшого дослідження й інтеграції соціологічних підходів у фінансову науку, адже без цього вітчизняні науковці та політики втрачають можливість отримати повніше розуміння взаємодії між економічними й соціальними процесами.

Значення нашого дослідження полягає в тому, що воно здатне подолати розрив між економічним і соціологічним аналізом в українській фінансовій

теорії. Інтегруючи фіскальну соціологію, українська фінансова теорія може отримати вигоду від тоншого розуміння соціально-економічних факторів, котрі впливають на фіскальну політику. Така інтеграція може привести до ефективнішого формування політики та глибшого розуміння економічних викликів, що стоять перед Україною.

Метою дослідження є обґрунтування напрямів інтеграції фіскальної соціології в українську фінансову теорію та розроблення рекомендацій щодо її включення у вітчизняну фінансову практику. Таким чином, це дослідження має на меті розширити теоретичний та аналітичний інструментарій, доступний науковцям і політикам, що дасть їм можливість краще зрозуміти соціальні виміри фіскальної політики. Основне дослідницьке питання полягає в тому, які напрями фіскальної соціології домінують у західній фінансовій думці і які уроки можна використати для інтеграції ключових її напрацювань в українську фінансову теорію.

Методи дослідження. Використано методи системного, структурно-функціонального, порівняльного аналізу, аналогій, групування, опису, порівняння та узагальнення.

Результати дослідження

Фіскальна соціологія у фінансовій думці Заходу

Економіка як окрема дисципліна у більшості європейських держав почала розвиватися з державних фінансів як основної предметної області, оскільки центральним аспектом економічної думки був розвиток інститутів, які сприяли б багатству та щастю (*Wohlstand und Glückseligkeit*) держав, а отже, і людей, котрі в них проживають. Це означає, що фіскальний аспект як елемент забезпечення життєздатності держави має поєднуватися з аспектом соціальним, що вперше чітко простежується у працях Е. Дюркгейма [6], В. Парето [7], Г. Зіммеля [8; 9] та Ф. Тьонніса [10]. Вони й започаткували новий напрям у соціології, який пізніше відокремився у самостійну галузь – фіскальну соціологію [11].

Фіскальна соціологія виходить із припущення, що фіскальні повноваження держави не є лише технічними аспектами, а скоріше відображають владні відносини, що існують у сучасних західних суспільствах. Основне її завдання полягає в комплексному аналізі процесів збору податків, державних витрат та відносин між платниками податків і системою оподаткування. Фіскальна соціологія не є фіксованою парадигмою й може поєднуватися з дуже різними теоретичними рамками, такими як теорія суспільного вибору, неомарксистська, інституціональна, теорія трансакційних витрат, теорія обміну та теорія раціонального вибору [12].

Особливістю аналітичного інструментарію фіскальної соціології є фундаментальні порівняння розвитку податкових систем різних країн, котрі об'єднують економіку, історію, соціологію та політологію. Результат оподаткування розглядається як еквівалент суспільного договору, що зобов'язує членів певного суспільства до співпраці у сфері сплати податків та надання публічних послуг і відіграє ключову роль в історичній еволюції держав.

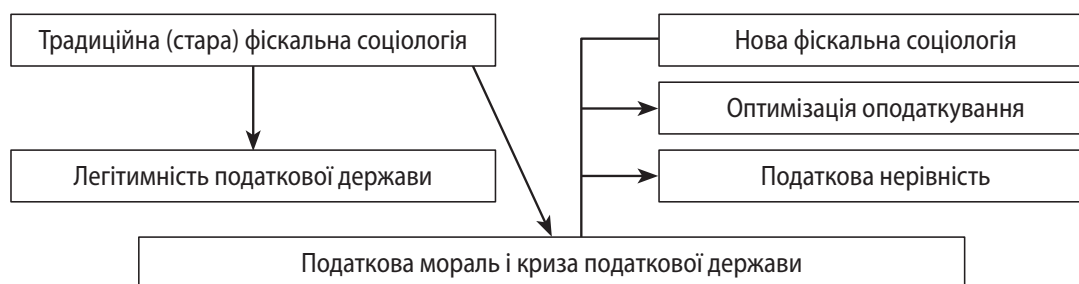

Рисунок. Систематизація основних напрямів фіскальної соціології у фінансовій думці Заходу

Побудовано авторами.

Значення історичного аспекту фіскальної соціології посилилось у ХХІ ст., у зв'язку з чим почала формуватися “нова фіскальна соціологія”, що намагається по-новому прочитати історію кожної країни у порівняльній перспективі, беручи за відправну точку податкову систему й показуючи всі соціальні та політичні наслідки, які виникли з неї з плином часу. У центрі інтересів дослідників цього напрямку – розвиток політичних інститутів і трансформація владних відносин між соціальними групами [13; 14], а також дослідження ролі фіскальної політики поза межами національних відмінностей [15; 16]. Незважаючи на паралельний розвиток старої і нової фіскальної соціології, у західній фінансовій думці можна виокремити чотири основні напрями досліджень у цій сфері (рисунок).

Легітимність податкової держави

Легітимність держави та її здатність ефективно функціонувати багато в чому залежать від того, як вона управляє своїми фінансовими ресурсами та як суспільство сприймає податкову політику. Фіскальна політика не тільки дає змогу уряду регулювати економіку, а й стає важливим інструментом, через який держава може втручатися в інтереси різних соціальних груп, забезпечуючи стабільність і підтримку влади. У цьому і полягає особливість одного з найбільш ранніх напрямів фіскальної соціології, відповідно до ідей якого легітимність держави виправдовує легітимність податкової системи.

Основи цього напрямку було закладено Й. Шумпетером та Е. Селігменом. Й. Шумпетер вважав, що податкова система та способи її застосування є найкращим ключем до розуміння сучасних держав, а стабільні податкові надходження гарантують виживання держави [17]. Е. Селігман підкреслював, що фіскальна справедливість не є фіксованою і незмінною концепцією: вона еволюціонує зі зміною соціальних та економічних умов [18]. Тобто фіскальна політика є наріжним каменем економічної політики уряду, що дає йому змогу втручатися в інтереси всіх груп населення. Формування та розвиток таких ідей відбувалися на фоні двох світових воєн, де сила держави виступала гарантом збереження націй, а тому будь-яке підвищення податків вважалось легітимним.

Ч. Тіллі обґрунтовував, що війни відіграли вирішальну роль у зміцненні легітимності держав та їхньої здатності справляти податки (“вилучення”):

появу держави як централізованої організації, здатної нав'язувати свої правила і свою владу "примусу" на певній території [19]. Крім того, такі правила сприймалися більшістю платників податків як беззаперечні й справедливі. У ХХ ст. війни відіграли важливу роль у формуванні держав та їхніх податкових систем. К. Шефе та Д. Стесведж [20] на основі аналізу даних країн Західної Європи та Північної Америки показують різке зростання максимальних ставок прибуткового податку та податку на спадщину під час двох світових воєн, а потім їх зниження після 1970-х років.

П. Бурдье підкреслює, що сучасні держави змогли запровадити оподаткування і переконати громадськість прийняти його саме тому, що вони змогли створити державні органи й інституції, здатні забезпечити визнання їхньої легітимної монополії на управління суспільством [21]. Проте, як слушно зауважує Р. Бонні, походження сучасних держав не можна зводити до їхньої монополії на збір податків, гарантованої повноваженнями примусу: успіх держав також впливає з їхньої здатності встановлювати правила гри на ринку, діяти як арбітри в конфліктних ситуаціях і як захисники приватної власності [22]. Тобто життєздатність податкової держави не може бути забезпечена в довгостроковій перспективі лише через справляння податків, їх платники повинні бачити реальні кроки з боку держави, які забезпечують функціонування і подальший розвиток суспільства. Якщо цього не відбувається, то криза податкової держави є неминучою.

Зазначимо, що наведена теза є актуальною на рівні не тільки держави, а й інших територіальних утворень (штатів, суб'єктів федерації, територіальних громад тощо). Зазвичай місцеві органи влади хочуть мати у своєму розпорядженні потужний фінансовий ресурс, який би дав змогу забезпечити фінансові уподобання місцевих виборців. Водночас місцева влада майже завжди прагне перекласти відповідальність за виконання фінансових зобов'язань (як власних, так і делегованих) на бюджети вищого рівня [23].

Таким чином, дослідники, які є прихильниками ідей легітимності податкової держави, виправдовують будь-які зміни податкової системи, якщо вони забезпечують виживання держави. Легітимність таких змін впливає з концепції легітимності урядів, які обрали платники податків, а отже, висловили довіру їм щодо розбудови майбутнього держави.

Податкова мораль і криза податкової держави

Багато дослідників, котрі вивчають питання фіскальної соціології, зосереджують увагу на питаннях податкової моралі. Ці дослідження сформували своєрідний місток від традиційної (старої) до нової фіскальної соціології. Представники цього напрямку обґрунтовують, що висока податкова мораль серед платників податків є корисною для суспільства та уряду, оскільки не лише покращуються надходження до бюджету, а й суспільство стає кращим завдяки різноманітним планам розвитку [24]. У розвинутих демократичних суспільствах справедливість, релігія (особливо для північних країн) та довіра до податкової системи є важливішими, ніж податковий тягар, для підвищення податкової моралі. Е. Луттмер і М. Сінгхал [25] зауважують, що

покращання податкової моралі означає покращання дотримання податкового законодавства і демонструє додержання належних соціальних норм. Однак ці ідеї не реалізуються в суспільствах зі слабкими інституційними структурами.

Л. О. Боско і Л. Міттон [26] згадують “кантівський підхід до моралі”, який залежить від рівня розсудливості, коли податкова система є справедливою для всіх, а неправдиве декларування податків створює психологічні витрати, такі як тривога, почуття провини та зниження самооцінки. Зазначається, що платники податків відчувають ці витрати, коли їхні дії є несправедливими щодо справедливої податкової системи. Крім того, “альтруїстичний” підхід більше спрямований на загальний добробут суспільства, ніж на особистий добробут, тому зумовлює висновок, що несплата податків окремими особами неодмінно вплине на кошти, необхідні для добробуту суспільства в цілому [27; 28].

Однак податкова мораль не є тим феноменом, який можна запровадити силою, і тим більше в односторонньому порядку. Традиційно найбільший науковий інтерес викликають питання податкової моралі платників податків, а податкова мораль урядів залишається поза увагою. Податкова мораль урядів є не менш важливою, адже саме вона становить основу ефективного використання коштів платників податків, яке, у свою чергу, утворює фундамент для бажання платників продовжувати сплачувати податки у повному обсязі. Низька податкова мораль уряду неминуче призводить до кризи через небажання платників платити податки. Такий протест не обов'язково має бути відкритим, доволі часто він є тихим і проявляється через ухилення від сплати податків або агресивне податкове планування.

Оподаткування є лише одним з елементів фіскальної політики, адже якщо податкових надходжень не вистачає, уряди держав вдаються до запозичень. Дж. О'Коннор зазначає, що держави беруть на себе дедалі більше обов'язків, у т. ч. захищати приватне накопичення капіталу, забезпечувати відтворення економічної системи й підтримувати соціальну гармонію. Він підкреслює, що соціалізація витрат та приватне привласнення прибутків може створювати фіскальну кризу, або “структурний розрив”, між державними видатками та доходами [29]. Зростання державних видатків і труднощі з підвищенням податків змушують держави вдаватися до запозичень. Політичні еліти часто більше залежать від підтримки платників податків і бенефіціарів державних витрат, ніж від власників облігацій, що призводить до тенденції збільшення державного боргу замість підвищення податків або скорочення витрат.

Криза податкової держави пов'язана з потребою в запозиченнях навіть в умовах економічного зростання. Існування державного боргу не є чимось новим, можна стверджувати, що він майже такий же давній, як і народження держав [30]. Як і оподаткування, розвиток державного боргу часто відбувався паралельно з розв'язанням конфліктів і подальшою відбудовою. Наприклад, після Першої світової війни уряди воюючих країн стикнулися з

необхідністю запозичень, що підкреслило важливість легітимності залучення боргів від приватних інвесторів поряд зі здатністю держави збирати податки [31]. Водночас не слід забувати, що у багатьох країнах запозичення в подальшому трансформуються у відстрочене зростання податків.

Цей історичний контекст демонструє, що управління державним боргом і податковими системами є складними й взаємопов'язаними завданнями, які відображають ширші соціально-економічні та політичні процеси. Відмінності в структурі державних інститутів і способах організації виборів можуть великою мірою пояснити варіації, які спостерігаються в податкових системах по обидва боки Атлантики [32]. Однак у багатьох країнах соціальний компроміс, досягнутий протягом трьох десятиліть після Другої світової війни, закінчився з економічною кризою 1973 р., що призвела до нової політизації питання оподаткування, пов'язаної з боротьбою за голоси виборців.

Варто зауважити, що податкові держави зазнають криз не тільки у повоєнний період. Криза легітимності податкової держави знову вийшла на перший план після конфронтації грецького уряду з європейськими інституціями [33]. Стало зрозуміло, що питання державного боргу є тепер не просто одним з аспектів державного фінансування, а прямо суперечать принципу національного суверенітету. Криза податкової держави може перетворитися на кризу демократичної легітимності, адже обмеження, накладені на держбюджети через високий рівень заборгованості, більше не залежать виключно від суверенітету народу, а підпорядковуються рішенням кредиторів, котрі діють без будь-якого процесу демократичного обговорення [34].

Криза податкової держави також може проявлятися через податкові бунти. Вони не належать до минулих епох, а тому мають бути об'єктом для вивчення сучасних форм опору оподаткуванню. Особливість фіскальної соціології полягає в тому, що вона відходить від загального бачення взаємозамінного платника податків і натомість уважно вивчає ресурси, диспозиції та практики тих груп платників, на яких підвищується податкове навантаження [35]. Наприклад, рух проти Поправки 13, що виник у Каліфорнії наприкінці 1970-х років, можна аналізувати як бунт дрібних власників нерухомості, спрямований на захист системи неформальних привілеїв, тобто вигідних положень, які не були прописані в законі [36]. Відправною точкою руху стали спротив зміні методів розрахунку податків на нерухомість і вимога відновити звичну форму держави загального добробуту.

Таким чином, криза податкової держави виникає, коли уряди не здатні ефективно фінансувати свої витрати, що часто спричиняє збільшення державного боргу. Зростання витрат без адекватного підвищення податків створює фіскальний розрив, змушуючи держави запозичувати кошти. Історично такі кризи демонструють складність управління державним боргом і податковими системами. Фіскальна соціологія в цьому випадку допомагає передбачати й аналізувати соціальний опір податкам і виклики, з якими стикаються платники податків у сучасних умовах.

Оптимізація оподаткування

Переважна більшість досліджень у сфері оптимізації оподаткування направлена на вирішення питання розподілу податкового тягара між бідними і багатими [37] та оподаткування багатства [38]. У сучасному контексті дедалі більшої інтернаціоналізації торгівлі та взаємопроникнення національних економік зростає число дослідників, котрі переосмислюють питання, порушені Й. Шумпетером, виходячи за рамки національної податкової системи. Успіх книги Т. Пікетті “Капітал у двадцять першому столітті” (2014) [39] та його заклик запровадити податок на багатство на основі глобального реєстру багатства змушують переглянути роль держав у проведенні реформ, здатних забезпечити податкову справедливість і оптимальність оподаткування різних соціальних груп.

Багато економістів підходили до питання оптимальності оподаткування крізь призму згоди на оподаткування як до результату індивідуальної оцінки витрат і вигід від виконання зобов'язань. Порушуючи цю утилітарну логіку, дослідники в галузі фіскальної соціології розглядають згоду на оподаткування з точки зору суспільного договору, а не індивідуального розрахунку, посилаючись на роботу М. Леві, яка дотримується інституціональної перспективи [40]. Сучасні держави не в змозі змусити всіх платників податків сплачувати високі податки, натомість повинні намагатися переконати їх у справедливості оподаткування, у тому, що податки розподіляються справедливо і їх сплачують також інші платники податків [41]. Для того щоб податкова система вижила і процвітала, вона повинна ґрунтуватися на “інституційних процедурах і соціальних нормах, які підтримують спільне вирішення проблем колективних дій і забезпечують певні гарантії того, що іншим платникам податків і уряду можна довіряти” [42]. Довіра до інституцій ґрунтується на припущенні, що вони передбачувані та стабільні в часі, а довіра до інших членів суспільства – на припущенні, що їх не можна запідозрити в шахрайстві.

Оптимальність оподаткування різних соціальних груп є передумовою для дотримання податкової дисципліни, а отже, і попередження фіскальної кризи. Й. Ангус та ін. зазначають, що податкова дисципліна – процес виконання платником податків свого громадянського обов'язку щодо сплати податків або подання податкових декларацій [43]. Добровільна податкова дисципліна – це готовність платника податків самостійно виконувати директиви та правила податкового органу [44]. На добровільну сплату податків впливає сприйняття людиною факторів підзвітності уряду, які позначаються на дотриманні податкового законодавства з огляду на справедливість та гендерні відмінності. Наприклад, дослідники виявили, що люди літнього віку вважають за краще не платити податки, якщо серед людей немає рівності та справедливості [44]. Це пояснюється простим фактом, що через вік вони не вірять, що дочекаються відповідної віддачі від держави.

Варто підкреслити, що справедливість оподаткування визначається не тільки рівнем податкового навантаження, а й відносинами між податкови-

ми службами і платниками податків. Наприклад, Д. Джайавардан і П. Лоу [45] виявили, що більшість платників податків вважають, ніби податкова служба Шрі-Ланки була несправедливою у вирішенні податкових питань між окремими платниками, і це істотно вплинуло на їхню позицію щодо дотримання податкового законодавства. Коли неформальні інституційні норми домінують над формальними, податкова дисципліна неминуче буде знижуватися. Як зазначає М. Абелін [46], наявність сприятливих неформальних умов для еліт негативно позначається не тільки на податковій дисципліні, а й на довірі до уряду загалом. Таким чином, оптимальність оподаткування не зводиться тільки до рівня податкового навантаження на різні соціальні групи, про що, до речі, свідчить відмова багатьох країн від податків на багатство, а й ураховує інституційні відносини між платниками податків різних соціальних груп і державою.

Податкова нерівність

Податкова нерівність є порівняно новим поняттям, яке досліджується паралельно з питаннями гендерної, расової нерівності та нерівності за доходами. Прихильники фіскальної соціології вважають, що оподаткування слід аналізувати з точки зору впливу податкової політики на баланс інтересів між різними групами платників податків, беручи до уваги різні форми прояву нерівності [12; 47]. Оподаткування може як сприяти поглибленню таких нерівностей, так і, навпаки, згладжувати їх. Одним із головних інструментів регулювання гендерної нерівності та нерівності за доходами є прибуткове оподаткування, яке впливає на згадані форми нерівності не тільки через диференціацію ставок оподаткування або застосування прогресивної чи пропорційної шкали оподаткування, а й через самі механізми оподаткування.

Одним із таких механізмів є спільне оподаткування подружжя. Протягом тривалого часу таке оподаткування сприяло залученню жінок до домашньої роботи. У Сполучених Штатах цю політику було запроваджено в 1948 р. як повернення до суворіших гендерних норм, що поривало з попереднім періодом, коли жінки працювали, аби допомогти зусиллям військових [48]. У 1980-х роках багато європейських країн змінили податкове законодавство на користь того, що заміжні жінки повинні звітувати про свої доходи незалежно від чоловіків [49], але у Франції, Португалії та Польщі залишаються чинними положення, відповідно до яких подружні пари звітують про доходи спільно. Поступове скасування спільного оподаткування подружніх пар або надання права вибору жінкам, як їм звітувати про доходи (як, наприклад, у Німеччині), сприяє частковому забезпеченню гендерної рівності.

Іншим проявом податкової нерівності, котрий не можна віднести до гендерної нерівності чи нерівності за доходами, але він потребує пильної уваги, є відмінності в оподаткуванні сімей з дітьми, сімей без дітей та неодружених платників податків. У більшості країн ОЕСР сім'ї, що складаються з подружжя, яке проживає разом з юридично визнаними дітьми, отримують найкращі податкові пільги [50], тоді як до батьків-одинаків, найчастіше жінок, та неодружених пар ставляться менш прихильно. По суті, їхні доходи

оподатковуються за вищими ставками за рахунок менших податкових пільг і виключень.

Крім того, питання податкової нерівності пов'язані з регіональною економічною нерівністю, на що було вказано на прикладі Іспанії, Польщі та України [51]. Економічний занепад окремих регіонів будь-якої країни неминуче сприяє міграції місцевого населення в інші регіони, що розвиваються, або за межі країни. Регіони країни, що зазнають занепаду, покидає насамперед економічно активне населення, а найуразливішими залишаються соціально незахищені верстви – діти та люди похилого віку. До того ж міграція економічно активного населення в інші регіони чи країни зумовлює не лише переміщення центрів економічної діяльності в регіоні чи в країні, а й створює додаткове навантаження на ринок житла та соціальну інфраструктуру регіону або країни, куди мігрує населення.

Нерівність за доходами також має тісний зв'язок з оподаткуванням через застосування прогресивного прибуткового оподаткування та оподаткування багатства. Щодо останнього, то дослідники виявили, що відмінності в оподаткуванні мільйонерів залежно від фіскальної політики окремих штатів США мало впливають на мобільність цих людей з найвищими доходами, які з причин, пов'язаних з їхньою економічною діяльністю, є менш мобільними, ніж інші платники податків [52]. Однак такі дослідження не можуть бути узагальнені на решту світу.

Представники нової фіскальної соціології обґрунтовують, що зниження прибуткових податків не впливає на зниження нерівності за доходами. Одна з версій полягає в тому, що зниження податків у верхніх дужках могло просто виявити наявну ринкову нерівність, зменшивши можливості заможних людей уникати сплати податків. Багато платників податків з високими доходами є керівниками, котрі мають значну свободу у визначенні форми й часу отримання своїх доходів; чим більше доходів вони отримують у вигляді оподаткованого прибутку або дивідендів, тим більше доходів може з'явитися в базах даних, сформованих на підставі оприлюднених податкових даних. Існують певні докази того, що зниження ставки податку на доходи фізичних осіб зменшує ухилення від сплати податків, але довгострокове зростання нерівності в багатьох країнах, включно зі Сполученими Штатами, перевищує те, що можна пояснити лише змінами в ухиленні від сплати податків [53].

Зниження прибуткового податку може збільшити доходи до оподаткування, заохочуючи багатих працювати або дозволяючи їм інвестувати більше, ніж вони могли б в іншому випадку. Оцінки еластичності пропозиції праці високооплачуваних працівників щодо максимальної ставки податку різняться; багато досліджень показують, що ця еластичність, принаймні серед чоловіків, не відрізняється від нуля [54], але в певних професіях і серед самозайнятих осіб вплив податкових ставок на кількість відпрацьованих годин може бути істотним [55]. Зниження ставок корпоративного або особистого прибуткового податку збільшує прибуток, доступний для реінвесту-

вання, і, таким чином, може справити значний вплив на приріст капіталу індивідуальних інвесторів у довгостроковій перспективі [56]. Навіть якщо прибуткові податки безпосередньо не впливають на бідних, купівельна спроможність останніх може суттєво постраждати від непрямого оподаткування. Податковий тягар, котрий формується за рахунок непрямих податків, здебільшого сприяє поглибленню нерівності за доходами та зростанню рівня бідності [37].

Отже, податкова політика неоднаково впливає на різні категорії платників податків; вона може породжувати нерівності, які не обов'язково збігаються з тими, що виникають через становище особи в соціальному просторі або на ринку праці.

Уроки для України

З огляду на сучасні виклики, які постали перед Україною, вивчення досвіду західних країн у контексті легітимності податкової системи є надзвичайно важливим. Уроки фіскальної соціології, особливо в умовах війни та економічної нестабільності, можуть надати цінні інструменти для українського Уряду. Як показує досвід західних країн, підвищення податків у кризові моменти може бути виправданим, але лише за умови, що держава здатна ефективно комунікувати свої цілі та забезпечувати справедливе використання зібраних ресурсів. Для України це означає необхідність розроблення чіткої стратегії, яка б демонструвала суспільству, що податкові зміни спрямовані на забезпечення стабільності та відновлення країни, а не лише на покриття поточних витрат.

В Україні розроблена Національна стратегія доходів до 2030 року [57], яка демонструє чітку тенденцію посилення податкового навантаження. Неминуче підвищення податків, спричинене воєнними витратами, здатне викликати негативну реакцію з боку вітчизняного бізнесу. Щоб уникнути подальшої ескалації невдоволення, Уряд має бути прозорим у своїх діях та не тільки забезпечити відкритий діалог з представниками великого бізнесу, а й комунікувати з малим і середнім бізнесом. Важливо переконати платників податків у тому, що ці заходи сприятимуть не лише перемозі у війні, а й довгостроковому відновленню економіки та соціальній справедливості. Такий підхід допоможе зберегти легітимність держави в очах громадян і гарантувати підтримку необхідних податкових реформ. Слід зазначити, що будь-яке підвищення податкового навантаження, передусім на малий і середній бізнес, в Україні має серйозні ризики, зумовлені зрощенням влади і великого бізнесу [58], тому відсутність комунікації, зростання корупції, недофінансування публічних послуг, посилення адміністративного тиску на малий і середній бізнес призведуть до краху податкової держави, а у випадку України – до краху державності загалом.

Для України одним із головних уроків кризи податкової системи є вирішальна роль доброчесності Уряду у підтримці податкової моралі. У демократичних суспільствах довіра до податкової системи та її справедливості має першочергове значення для забезпечення дотримання податкового законо-

давства та зменшення ухилення від сплати податків. В Україні боротьба з корупцією є питанням не лише етичного урядування, а й практичною потребою для покращання податкової моралі, що сприятиме добровільній сплаті податків. Корупція підриває довіру платників податків, що призводить до зростання ухилення від сплати податків та зменшення надходжень до бюджету [59]. Варто активізувати зусилля, спрямовані на підвищення прозорості, дотримання антикорупційного законодавства та впровадження ефективних систем моніторингу, щоб відновити довіру до державних інституцій.

Для подолання низького рівня довіри до влади Україна повинна зробити пріоритетом прозорість та підзвітність у фіскальній політиці [60]. Історія криз феномену податкової держави підкреслює, що платники податків з більшою ймовірністю будуть дотримуватися податкового законодавства, коли сприймають систему як справедливу та добре керовану. Україна має вжити заходів для забезпечення ефективного використання державних коштів та чіткої підзвітності за фінансові рішення. Це передбачає публікацію детальних звітів про державні витрати, проведення аудиту й створення каналів для громадського контролю, однак такі дії мають бути не формальними, а реальними, виявлені порушники повинні бути покарані. Відповідальність має наставати незалежно від статусу особи та її зв'язків. Демонструючи відповідальне управління коштами платників податків, Уряд сприятиме формуванню більш позитивних відносин з громадянами.

Історія криз податкових держав підкреслює важливість суспільного договору між урядом і громадянами. В Україні виховання почуття спільної відповідальності та взаємної вигоди важливе для покращання податкової моралі. Це передбачає не лише забезпечення справедливості та рівноправності податкової системи, а й налагодження діалогу з платниками податків, щоб зрозуміти їхні проблеми та очікування. Сформувавши суспільний договір, базований на довірі та взаємній повазі, Україна підвищить рівень податкової дисципліни та зміцнить свою фіскальну позицію.

Щодо перспектив оптимізації оподаткування, то потрібно визначити пріоритетним завданням подолання нерівності за доходами, у т. ч. за допомогою прогресивної податкової системи, котра гарантуватиме, що заможні громадяни сплачуватимуть справедливу частку податків до державного бюджету [61]. Україна може скористатися досвідом інших країн, запровадивши ефективнішу систему прогресивного оподаткування, яка включатиме вищі ставки податку для найбагатших громадян та корпорацій і одночасно надаватиме податкові виключення групам населення з нижчими доходами. Такий підхід допоміг би зменшити глибину нерівності за доходами, що загострилася через економічну нестабільність, спричинену війною.

В Україні, де високим є рівень непрямих податків, таких як ПДВ, слід глибше дослідити вплив цих податків на нерівність доходів. Перехід до більш прогресивної податкової системи, яка менше покладається на непрямі податки і більше на прямі, міг би допомогти зменшити фінансове навантаження на домогосподарства з низьким рівнем доходів. Це було б особливо

корисно за умов великого обсягу тіньової економіки, оскільки послабило б стимули для ухилення від сплати податків серед менш заможних верств населення, які часто змушені йти в неформальний сектор, аби уникнути високих витрат, пов'язаних з участю у формальному ринку.

Висновки. Результати дослідження підкреслюють критичну необхідність інтеграції фіскальної соціології в українську фінансову теорію для подолання складних соціально-економічних викликів, що стоять перед країною. Детальний аналіз західної фіскальної соціології дав змогу виокремити ключові висновки, які можуть суттєво покращити розуміння та реалізацію фіскальної політики в Україні.

Насамперед аналіз показав, що міждисциплінарний підхід фіскальної соціології, котрий поєднує економіку, історію, соціологію та політологію, відіграв важливу роль у формуванні комплексної фіскальної політики в західних країнах. Така інтеграція дає змогу глибше зрозуміти суспільний договір між державою і її громадянами, що важливо для легітимності податкової системи. Історичний розвиток фіскальної соціології на Заході демонструє, що оподаткування є не просто технічним чи економічним питанням, а глибоко переплетене із соціальною та політичною динамікою. Для України, де фінансова теорія переважно зосереджується на економічних і технічних аспектах, це дає можливість розширити сферу аналізу, залучивши до неї соціальні та інституційні чинники, а отже, сприятиме більш ефективній та соціально відповідальній фіскальній політиці.

Дослідження також підкреслює важливість легітимності податкової системи – концепції, глибоко вкоріненої в роботах західних фіскальних соціологів. Їхні погляди на те, як податкові системи відображають владні відносини та сприяють легітимності держави, особливо актуальні для України, країни, яка стикається зі значними проблемами з точки зору довіри до влади і суспільних інститутів. Беручи до уваги ці погляди, українські політики можуть розробити податкову політику, яка не лише зосереджуватиметься на генеруванні доходів, а й зміцнюватиме суспільний договір, що сприятиме підвищенню довіри до влади та дотриманню податкового законодавства.

Крім того, результати дослідження підкреслюють важливість урахування ризиків кризи податкової держави, яку західна фіскальна соціологія розглядає крізь призму податкової моралі та управління державним боргом. В Україні, де корупція та низька довіра до влади посилюють ухилення від сплати податків та агресивне податкове планування, врахування цих висновків може допомогти у формуванні політики, яка заохочує добровільну сплату податків. Це вимагатиме не лише справедливої та прозорої податкової політики, а й зобов'язання зменшити державний борг та забезпечити ефективне використання запозичених коштів, уникаючи фіскальної кризи.

На основі результатів дослідження можна сформулювати кілька ключових рекомендацій. По-перше, українським науковцям і політикам слід визначити пріоритетом міждисциплінарне вивчення фіскальної політики, спираючись на багаті традиції фіскальної соціології на Заході. Це передба-

чає розширення академічних програм і дослідницьких планів із включенням до них фіскальної соціології та суміжних галузей. По-друге, варто докласти спільних зусиль для розроблення податкової політики, яка б зміцнювала державну легітимність, вирішуючи питання справедливості, прозорості та довіри. Нарешті, стратегії управління державним боргом та покращання податкової моралі мають бути центральним елементом фіскальної політики, що забезпечить здатність фінансової системи України протистояти соціально-економічному тиску та сприятиме довгостроковій стабільності та розвитку.

Отже, інтеграція фіскальної соціології в українську фінансову теорію є актуальною. Переймаючи уроки західної фінансової думки, Україна може розробити більш цілісний та ефективний підхід до фіскальної політики, який враховуватиме складну взаємодію економічних, соціальних і політичних чинників. Це, у свою чергу, допоможе вирішити нагальні проблеми, що стоять перед Українською державою, від покращання податкової дисципліни до управління державним боргом, що в кінцевому підсумку сприятиме соціально-економічній стійкості та зростанню країни.

Список використаних джерел

1. Casal S., Kogler C., Mittone L., Kirchler E. Tax compliance depends on voice of taxpayers. *Journal of Economic Psychology*. 2016. Vol. 56. P. 141–150. URL: <https://doi.org/10.1016/j.joep.2016.06.005>.
2. Mumford A. What Is Fiscal Sociology? *Fiscal Sociology at the Centenary*. Palgrave Socio-Legal Studies. Palgrave Macmillan, 2019. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-27496-2_2.
3. Backhaus J. G. *Fiscal Sociology: What For?* Boston, MA : Springer, 2005.
4. Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: (Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів). Львів: Каменяр, 2000.
5. Крисоватий А. І., Сидорович О. Ю. Фіскальна соціологія. Тернопіль : THEU, 2012. 136 с. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/41412>.
6. Durkheim E. *The Rules of Sociological Method*. New York : The Free Press, 1938.
7. Pareto V. *Trattato di sociologia generale*. Vol. I. Firenze : G. Barbèra, 1916. URL: <https://archive.org/details/ParetoTrattatoDiSociologiaGeneraleVoll1>.
8. Simmel G. *Einleitung in die Moralwissenschaft 1 & 2*. Berlin : Hertz, 1892–1893.
9. Simmel G. *Grundfragen der Soziologie*. Berlin : Göschen, 1917.
10. Tönnies F. *Die Entwicklung der sozialen Frage*. Leipzig : Göschen, 1907.
11. Giddens A. *Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber*. Cambridge : Cambridge University Press, 1971. URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511803109>.
12. Campbell J. Fiscal sociology in an age of globalization: Comparing tax regimes in advanced capitalist countries. *The Economic Sociology of Capitalism* / ed. by V. Nee, R. Swedberg. Princeton : Princeton University Press, 2021. P. 391–418. URL: <https://doi.org/10.2307/j.ctv141647r.20>.
13. Brownlee W. E. *Federal Taxation in America: A Short History*. New York : Wodrow Wilson Center Press : Cambridge University Press, 1996.
14. Daunton M. *Just Taxes: The Politics of Taxation in Britain, 1914–1979*. Cambridge : Cambridge University Press, 2002. URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511550027>.
15. Prasad M. *The Politics of Free Markets: The Rise of Neoliberal Economic Policies in Britain, France, Germany, and the United States*. Chicago : University of Chicago Press, 2006.

16. *The New Fiscal Sociology: Taxation in Comparative and Historical Perspective* / ed. by I. W. Martin, A. K. Mehrotra, M. Prasad. Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2009. URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511627071>.
17. *Schumpeter J. A.* The crisis of the tax state. *The Economics and Sociology of Capitalism* / ed. by R. Swedberg. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1991 [1918]. P. 99–140. URL: <https://doi.org/10.1515/9780691222141-003>.
18. *Seligman E. R. A.* *Essays in Taxation*. New-York : MacMillan, 1895.
19. *Tilly C.* *Coercion, Capital and European States*. Cambridge, Mass : Basil Blackwell, 1990.
20. *Scheve K., Stasavage D.* *Taxing the Rich. A History of Fiscal Fairness in the United States and Europe*. New York ; Princeton : Russell Sage Foundation : Princeton University Press, 2016. URL: <https://doi.org/10.2307/j.ctvc77h28>.
21. *Bourdieu P.* Sur l'État. Cours au Collège de France (1989–1992). Paris : Seuil, 2012.
22. *The Rise of the Fiscal State in Europe c. 1200–1815* / ed. by R. Bonney. Oxford : Clarendon Press, 1999. URL: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198204022.001.0001>.
23. *Буряченко А. Є.* Нові підходи до формування структури фінансів місцевого самоврядування. *Фінанси, облік і аудит*. 2017. Вип. 30. С. 45–54.
24. *Kirchgassner G.* Tax Morale, Tax Evasions, and the Shadow Economy. *Handbook on the Shadow Economy*. Elgar, 2010. URL: <https://doi.org/10.4337/9780857930880.00019>.
25. *Luttmer E. F. P., Singhal M.* Tax Morale. *Journal of Economic Perspectives*. 2014. Vol. 28 (4). P. 149–168. URL: <https://doi.org/10.1257/jep.28.4.149>.
26. *Bosco L. O., Mittone L.* Tax Evasion and Moral Constraints: some Experimental Evidence. *Kyklos*. 1997. Vol. 50 (3). P. 297–324. URL: <https://doi.org/10.1111/1467-6435.00018>.
27. *Laffont J. J.* Macroeconomic constraints, economic efficiency and ethics: an introduction to Kantian economics. *Economica*. 1975. Vol. 42. P. 430–437. URL: <https://doi.org/10.2307/2553800>.
28. *Sugden R.* Reciprocity: The Supply of Public Goods through Voluntary Contributions. *The Economic Journal*. 1984. Vol. 94 (376). P. 772–787. URL: <https://doi.org/10.2307/2232294>.
29. *O'Connor J.* *The Fiscal Crisis of the State*. New York, NY : St. Martin's, 1973.
30. *Stasavage D.* *Public Debt and the Birth of the Democratic State: France and Great Britain, 1688–1789*. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511510557>.
31. *Barreyre N., Delalande N.* *A World of Public Debts*. London : Palgrave Macmillan, 2020. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-48794-2>.
32. *Steinmo S.* *Taxation and Democracy: Swedish, British and American Approaches to Financing the Modern States*. New Haven, CT : Yale University Press, 1993.
33. *Varoufakis Y.* *Adults in the Room: My Battle with Europe's Deep Establishment*. London : Bodley Head, 2017.
34. *Streeck W.* The politics of public debt: Neoliberalism, capitalist development and the restructuring of the state. *German Economic Review*. 2014. Vol. 15 (1). P. 143–165. URL: <https://doi.org/10.1111/geer.12032>.
35. *Tilly C.* *The Politics of Collective Violence*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511819131>.
36. *Martin I. W.* *The Permanent Tax Revolt: How the Property Tax Transformed American Politics*. Stanford : Stanford University Press, 2008. URL: <https://doi.org/10.1515/9780804763172>.
37. *Newman K. S., O'Brien R. L.* *Taxing the Poor: Doing Damage to the Truly Disadvantaged*. Berkeley, 2011.
38. *Scheve K., Stasavage D.* The conscription of wealth: mass warfare and the demand for progressive taxation. *International Organization*. 2010. Vol. 64 (4). P. 529–561. URL: <https://doi.org/10.1017/S0020818310000226>.

39. *Piketty T.* Capital in the Twenty-First Century. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2014. URL: <https://doi.org/10.4159/9780674369542>.
40. *Levi M.* Of Rule and Revenue. Berkley : University of California Press, 1988.
41. *Slemrod J.* Why People Pay Taxes. Tax Compliance and Enforcement. Ann Arbor : University of Michigan Press, 1992.
42. *Daunton M.* Trusting leviathan, The Politics of Taxation in Britain, 1799–1914. Cambridge : Cambridge University Press, 2001.
43. *Angus Y., Brossa L. L., Kwok W. K.* (2016). Individual tax compliance in China: a review. *International Journal of Law and Management*. Vol. 58 (5). P. 562–574. URL: <https://doi.org/10.1108/IJLMA-12-2015-0063>.
44. *Isa K.* Tax complexities in the Malaysian corporate tax system: minimise to maximise. *International Journal of Law and Management*. 2014. Vol. 56 (1). P. 50–65. URL: <https://doi.org/10.1108/IJLMA-08-2013-0036>.
45. *Jayawardane D., Low P. K.* Taxpayer Attitude and Tax Compliance Decision in Sri Lanka. *International Journal of Arts and Commerce*. 2016. Vol. 5 (2). P. 124–135.
46. *Abelin M.* “Entrenched in the BMW”: Argentine elites and the terror of fiscal obligation. *Public Culture*. 2012. Vol. 24 (2). P. 329–356. URL: <https://doi.org/10.1215/08992363-1535525>.
47. *Martin I. W., Prasad M.* Taxes and fiscal sociology. *Annual Review of Sociology*. 2014. Vol. 40 (1). P. 331–345. URL: <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071913-043229>.
48. *McCaffery E. J.* Taxing Women. Chicago : University of Chicago Press, 1997. URL: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226555560.001.0001>.
49. *Rubery J., Rafferty A.* Women and recession revisited. *Work, Employment and Society*. 2013. Vol. 27 (3). P. 414–432. URL: <https://doi.org/10.1177/0950017012460314>.
50. *Maldonado L. C., Nieuwenhuis R.* Family policies and single parent poverty in 18 OECD countries, 1978–2008. *Community, Work & Family*. 2015. Vol. 18 (4). P. 395–415. URL: <https://doi.org/10.1080/13668803.2015.1080661>.
51. *Buriachenko A., Levchenko K., Stetsenko B., Biriuk S.* Economic inequality of the regional development of Poland, Spain and Ukraine. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. 2024. Vol. 1 (54). P. 331–347. URL: <https://doi.org/10.55643/fcapter.1.54.2024.4236>.
52. *Young C., Varner C., Lurie I. Z., Prisinzano R.* Millionaire migration and taxation of the elite: Evidence from administrative data. *American Sociological Review*. 2016. Vol. 81 (3). P. 421–446. URL: <https://doi.org/10.1177/0003122416639625>.
53. *Atkinson A. B., Piketty T., Saez E.* Top incomes in the long run of history. *Journal of Economic Literature*. 2011. Vol. 49 (1). P. 3–71. URL: <https://doi.org/10.1257/jel.49.1.3>.
54. *Moffitt R. A., Wilhelm M. O.* Taxation and labor supply decisions. Does Atlas Shrug? *The Economic Consequences of Taxing the Rich* / ed. by J. B. Slemrod. Cambridge : Russell Sage Foundation Books at Harvard University Press, 2000. P. 193–234.
55. *Thurston N. K.* Physician behavioural responses to variation in marginal income tax rates: longitudinal evidence. *Applied Economics*. 2002. Vol. 34 (16). P. 2093–2104. URL: <https://doi.org/10.1080/00036840210134549>.
56. *Piketty T., Saez E.* Income inequality in the United States, 1913–1998. *The Quarterly Journal of Economics*. 2003. Vol. 118 (1). P. 1–41. URL: <https://doi.org/10.1162/00335530360535135>.
57. Національна стратегія доходів до 2030 року : затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.12.2023 № 1218-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/proskhvalennia-natsionalnoi-stratehii-dokhodiv-do-2030-s1218-271223>.
58. *Паєнтко Т. В., Федосов В. М.* Українська бюрократія: концептуальні засади і особливості функціонування. *Ринок цінних паперів України*. 2016. № 9-10. С. 3–16.
59. *Fedosov V., Paientko T.* Ukrainian Government Bureaucracy: Benefits and Costs for the Society. *Business and Management Studies*. 2017. Vol. 3 (2). URL: <https://doi.org/10.11114/bms.v3i2.2358>.

60. Fedosov V., Paienko T. Government financial accountability: key problems and main trends in post-communist countries. *The Theoretical Journal of Accounting*. 2018. No. 99 (155). P. 25–40. URL: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0012.2930>.

61. Ostry J. D., Berg A., Tsangarides C. G. Redistribution, Inequality and Growth. *IMF Staff Discussion Note*. 2014. SDN/14/02. URL: <https://doi.org/10.5089/9781484352076.006>.

References

1. Casal, S., Kogler, C., Mittone, L., & Kirchler, E. (2016). Tax compliance depends on voice of taxpayers. *Journal of Economic Psychology*, 56, 141–150. DOI: 10.1016/j.joep.2016.06.005.

2. Mumford, A. (2019). What Is Fiscal Sociology? In *Fiscal Sociology at the Centenary. Palgrave Socio-Legal Studies*. Palgrave Macmillan. DOI: 10.1007/978-3-030-27496-2_2.

3. Backhaus, J. G. (2005). *Fiscal Sociology: What For?* Boston, MA: Springer.

4. Andruschenko, V. L. (2000). *Financial thought of the West in the 20th century: (Theoretical conceptualization and scientific issues of public finance)*. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].

5. Krysovaty, A. I., & Sydorovych, O. Iu. (2012). *Fiscal sociology*. Ternopil: TNEU. Retrieved from <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/41412> [in Ukrainian].

6. Durkheim, E. (1938). *The Rules of Sociological Method*. New York: The Free Press.

7. Pareto, V. (1916). *Trattato di sociologia generale*, vol. I. Firenze: G. Barbèra. Retrieved from <https://archive.org/details/ParetoTrattatoDiSociologiaGeneraleVoll1>.

8. Simmel, G. (1892-1893). *Einleitung in die Moralwissenschaft 1 & 2*. Berlin: Hertz.

9. Simmel, G. (1917). *Grundfragen der Soziologie*. Berlin: Göschen.

10. Tönnies, F. (1907). *Die Entwicklung der sozialen Frage*. Leipzig: Göschen.

11. Giddens, A. (1971). *Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511803109.

12. Campbell, J. (2021). Fiscal sociology in an age of globalization: Comparing tax regimes in advanced capitalist countries. In Nee, V., & Swedberg, R. (Eds.). *The Economic Sociology of Capitalism*, pp. 391–418. Princeton: Princeton University Press. DOI: 10.2307/j.ctv141647r.20.

13. Brownlee, W. E. (1996). *Federal Taxation in America: A Short History*. New York: Woodrow Wilson Center Press: Cambridge University Press.

14. Daunton, M. (2002). *Just Taxes: The Politics of Taxation in Britain, 1914–1979*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511550027.

15. Prasad, M. (2006). *The Politics of Free Markets: The Rise of Neoliberal Economic Policies in Britain, France, Germany, and the United States*. Chicago: University of Chicago Press.

16. Martin, I. W., Mehrotra, A. K., & Prasad, M. (Eds.). (2009). *The New Fiscal Sociology: Taxation in Comparative and Historical Perspective*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511627071.

17. Schumpeter, J. A. (1991). The crisis of the tax state. In Swedberg, R. (Ed.). *The Economics and Sociology of Capitalism*, pp. 99–140. Princeton, NJ: Princeton University Press. DOI: 10.1515/9780691222141-003.

18. Seligman, E. R. A. (1895). *Essays in Taxation*. New-York: MacMillan.

19. Tilly, C. (1990). *Coercion, Capital and European States*. Cambridge, Mass: Basil Blackwell.

20. Scheve, K., & Stasavage, D. (2016). *Taxing the Rich. A History of Fiscal Fairness in the United States and Europe*. New York: Princeton: Russell Sage Foundation: Princeton University Press. DOI: 10.2307/j.ctvc77h28.

21. Bourdieu, P. (2012). *Sur l'État. Cours au Collège de France (1989–1992)*. Paris: Seuil.

22. Bonney, R. (Ed.). (1999). *The Rise of the Fiscal State in Europe c. 1200–1815*. Oxford: Clarendon Press. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780198204022.001.0001.
23. Buriachenko, A. Ie. (2017). New approaches to the formation of the structure of local self-government finances. *Finance, accounting and auditing*, 30, 45–54 [in Ukrainian].
24. Kirchgassner, G. (2010). Tax Morale, Tax Evasions, and the Shadow Economy. In *Handbook on the Shadow Economy*. Elgar. DOI: 10.4337/9780857930880.00019.
25. Luttmer, E. F. P., & Singhal, M. (2014). Tax Morale. *Journal of Economic Perspectives*, 28 (4), 149–168. DOI: 10.1257/jep.28.4.149.
26. Bosco, L. O., & Mittone, L. (1997). Tax Evasion and Moral Constraints: some Experimental Evidence. *Kyklos*, 50 (3), 297–324. DOI: 10.1111/1467-6435.00018.
27. Laffont, J. J. (1975). Macroeconomic constraints, economic efficiency and ethics: an introduction to Kantian economics. *Economica*, 42, 430–437. DOI: 10.2307/2553800.
28. Sugden, R. (1984). Reciprocity: The Supply of Public Goods through Voluntary Contributions. *The Economic Journal*, 94 (376), 772–787. DOI: 10.2307/2232294.
29. O'Connor, J. (1973). *The Fiscal Crisis of the State*. New York, NY: St. Martin's.
30. Stasavage, D. (2003). *Public Debt and the Birth of the Democratic State: France and Great Britain, 1688–1789*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO-9780511510557.
31. Barreyre, N., & Delalande, N. (2020). *A World of Public Debts*. London: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1007/978-3-030-48794-2.
32. Steinmo, S. (1993). *Taxation and Democracy: Swedish, British and American Approaches to Financing the Modern States*. New Haven, CT: Yale University Press.
33. Varoufakis, Y. (2017). *Adults in the Room: My Battle with Europe's Deep Establishment*. London: Bodley Head.
34. Streeck, W. (2014). The politics of public debt: Neoliberalism, capitalist development and the restructuring of the state. *German Economic Review*, 15 (1), 143–165. DOI: 10.1111/geer.12032.
35. Tilly, C. (2003). *The Politics of Collective Violence*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511819131.
36. Martin, I. W. (2008). *The Permanent Tax Revolt: How the Property Tax Transformed American Politics*. Stanford: Stanford University Press. DOI: 10.1515/9780804763172.
37. Newman, K. S., & O'Brien, R. L. (2011). *Taxing the Poor: Doing Damage to the Truly Disadvantaged*. Berkeley.
38. Scheve, K., & Stasavage, D. (2010). The conscription of wealth: mass warfare and the demand for progressive taxation. *International Organization*, 64 (4), 529–561. DOI: 10.1017/S0020818310000226.
39. Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge, MA: Harvard University Press. DOI: 10.4159/9780674369542.
40. Levi, M. (1988). *Of Rule and Revenue*. Berkeley: University of California Press.
41. Slemrod, J. (1992). *Why People Pay Taxes. Tax Compliance and Enforcement*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
42. Daunton, M. (2001). *Trusting leviathan, The Politics of Taxation in Britain, 1799–1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
43. Angus, Y., Brossa, L. L., & Kwok, W. K. (2016). Individual tax compliance in China: a review. *International Journal of Law and Management*, 58 (5), 562–574. DOI: 10.1108/IJLMA-12-2015-0063.
44. Isa, K. (2014). Tax complexities in the Malaysian corporate tax system: minimise to maximise. *International Journal of Law and Management*, 56 (1), 50–65. DOI: 10.1108/IJLMA-08-2013-0036.
45. Jayawardane, D., & Low, P. K. (2016). Taxpayer Attitude and Tax Compliance Decision in Sri Lanka. *International Journal of Arts and Commerce*, 5 (2), 124–135.

46. Abelin, M. (2012). "Entrenched in the BMW": Argentine elites and the terror of fiscal obligation. *Public Culture*, 24 (2), 329–356. DOI: 10.1215/08992363-1535525.
47. Martin, I. W., & Prasad, M. (2014). Taxes and fiscal sociology. *Annual Review of Sociology*, 40 (1), 331–345. DOI: 10.1146/annurev-soc-071913-043229.
48. McCaffery, E. J. (1997). *Taxing Women*. Chicago: University of Chicago. DOI: 10.7208/chicago/9780226555560.001.0001.
49. Rubery, J., & Rafferty, A. (2013). Women and recession revisited. *Work, Employment and Society*, 27 (3), 414–432. DOI: 10.1177/0950017012460314.
50. Maldonado, L. C., & Nieuwenhuis, R. (2015). Family policies and single parent poverty in 18 OECD countries, 1978–2008. *Community, Work & Family*, 18 (4), 395–415. DOI: 10.1080/13668803.2015.1080661.
51. Buriachenko, A., Levchenko, K., Stetsenko, B., & Biriuk S. Economic inequality of the regional development of Poland, Spain and Ukraine. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*, 1 (54), 331–347. DOI: 10.55643/fcaptp.1.54.2024.4236.
52. Young, C., Varner, C., Lurie, I. Z., & Prisinzano, R. (2016). Millionaire migration and taxation of the elite: Evidence from administrative data. *American Sociological Review*, 81 (3), 421–446. DOI: 10.1177/0003122416639625.
53. Atkinson, A. B., Piketty, T., & Saez, E. (2011). Top incomes in the long run of history. *Journal of Economic Literature*, 49 (1), 3–71. DOI: 10.1257/jel.49.1.3.
54. Moffitt, R. A., & Wilhelm, M. O. (2000). Taxation and labor supply decisions. Does Atlas Shrug? In Slemrod, J. B. (Ed.). *The Economic Consequences of Taxing the Rich*, pp. 193–234. Cambridge: Russell Sage Foundation Books at Harvard University Press.
55. Thurston, N. K. (2002). Physician behavioural responses to variation in marginal income tax rates: longitudinal evidence. *Applied Economics*, 34 (16), 2093–2104. DOI: 10.1080/00036840210134549.
56. Piketty, T., & Saez, E. (2003). Income inequality in the United States, 1913–1998. *The Quarterly Journal of Economics*, 118 (1), 1–41. DOI: 10.1162/00335530360535135.
57. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2023). *National income strategy until 2030* (Decree No. 121-r, December 27). Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-natsionalnoi-stratehii-dokhodiv-do-2030-s1218-271223> [in Ukrainian].
58. Paientko, T. V., & Fedosov, V. M. (2016). Ukrainian bureaucracy: conceptual principles and features of functioning. *Securities market of Ukraine*, 9-10, 3–16 [in Ukrainian].
59. Fedosov, V., & Paientko, T. (2017). Ukrainian Government Bureaucracy: Benefits and Costs for the Society. *Business and Management Studies*, 3 (2). DOI: 10.11114/bms.v3i2.2358.
60. Fedosov, V., & Paientko, T. (2018). Government financial accountability: key problems and main trends in post-communist countries. *The Theoretical Journal of Accounting*, 99 (155), 25–40. DOI: 10.5604/01.3001.0012.2930.
61. Ostry, J. D., Berg, A., & Tsangarides, C. G. (2014). Redistribution, Inequality and Growth. *IMF Staff Discussion Note*, SDN/14/02. DOI: 10.5089/9781484352076.006.

М. С. Шкода

доктор економічних наук, доцент, декан факультету управління та бізнес-дизайну Київського національного університету технологій та дизайну, Київ, Україна, shkoda.ms@knutd.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7356-4320>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ НА ОСНОВІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ УЧАСНИКІВ СИСТЕМ КЛАСТЕРНОГО ПАРТНЕРСТВА В УМОВАХ НОВИХ ВИКЛИКІВ

Анотація. *Вступ.* Останні роки стали випробуванням для української економіки. Повномасштабна війна спричинила значні руйнування, перервала виробничі ланцюжки та призвела до масової міграції населення. У таких умовах питання відновлення економіки та підвищення її конкурентоспроможності набувають особливої гостроти. Кластерний підхід як доведений інструмент економічного розвитку може стати ефективним механізмом подолання наслідків війни та забезпечення стійкого зростання. У розвинутих країнах спостерігається поширення кластерних утворень, через які організаційні й функціональні структури не змінюються, але посилюється процес взаємодії, що породжує сприятливі умови для кластерного партнерства на засадах інтегрованих і квазіінтегрованих взаємозв'язків та економіки територій їх базування.

Проблематика. Ефективність кластерного партнерства доведена теоретично зарубіжними науковцями і підтверджена прикладами. Однак сучасні підходи до розвитку систем кластерного партнерства національної економіки і проведення кластерної політики в Україні не передбачають наслідків війни, специфіки територій, особливостей такого партнерства як мережевої взаємодії інтегрованих та квазіінтегрованих структур бізнесу, державних і наукових установ, синергетичних зв'язків між ними, регіональних, галузевих та інших аспектів.

Мета – дослідження особливостей та формування напрямів забезпечення інноваційного розвитку національної економіки на основі реалізації економічних інтересів учасників систем кластерного партнерства в умовах нових викликів.

Методи. Використано загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема опису, аналізу, теоретичного узагальнення, синтезу.

Результати. Сформовано напрями державної підтримки інноваційного розвитку національної економіки на основі реалізації інтересів учасників систем кластерного партнерства, які втілюються шляхом активізації відповідної політики в інноваційній сфері і є безальтернативним варіантом висунення й підтримки ініціатив під час виконання інноваційних проєктів. Характерним для систем кластерного партнерства є набуття співпрацею форм взаємодопомоги в регуляторній політиці інноваційного розвитку економіки країни. Приватний сектор відповідає за нарощування обсягів фінансування інноваційного процесу, безпосередньо реалізує і забезпечує комерціалізацію інновацій. Держава насамперед надає законодавчу, фінансову, інформаційну підтримку, бере на себе підготовку висококваліфікованих кадрів.

Висновки. Державна підтримка є рушійною силою розгортання систем кластерного партнерства, які реалізуються шляхом активізації політики в інноваційній сфері, та

безальтернативним варіантом формування й підтримки ініціатив під час виконання інноваційних проєктів розвитку національної економіки в післявоєнний період.

Ключові слова: національна інноваційна система, інноваційна мережа, партнерство, економічне зростання, післявоєнне відновлення.

Табл. 1. Рис. 6. Літ. 19.

Mariana Shkoda

Dr. Sc. (Economics), Associate Professor, Kyiv National University of Technologies and Design, Kyiv, Ukraine, shkoda.ms@knutd.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7356-4320>

ENSURING INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY ON THE BASIS OF THE IMPLEMENTATION OF ECONOMIC INTERESTS OF PARTICIPANTS IN CLUSTER PARTNERSHIP SYSTEMS IN THE CONTEXT OF NEW CHALLENGES

Abstract. Introduction. Recent years have been a challenge for the Ukrainian economy. The full-scale war caused significant destruction, interrupted production chains and led to massive migration of the population. In such circumstances, the issues of economic recovery and increasing its competitiveness are particularly acute. The cluster approach, as a proven tool for economic development, can be an effective mechanism for overcoming the consequences of war and ensuring sustainable growth. In the developed countries of the world, there is an increase in cluster formations, where the organizational and functional structures do not change, but the process of joint interaction intensifies, which creates favorable conditions for the development of cluster partnerships based on integrated and quasi-integrated relationships and the economy of the territories where they are based.

Problem Statement. The effectiveness of cluster partnerships has been proven theoretically by foreign scientists and confirmed by foreign examples. However, modern approaches to the development of cluster partnership systems of the national economy and the implementation of cluster policy in Ukraine do not consider military consequences, the specifics of the territories, the features of cluster partnership as a network interaction of integrated and quasi-integrated business structures, government and scientific institutions, synergistic links between them, regional, sectoral and other aspects.

The *purpose* is to study the features and formulate directions for ensuring the innovative development of the national economy based on the realization of the economic interests of participants in cluster partnership systems in the face of new challenges.

Methods. The study used general scientific and special methods, in particular, description, analysis, theoretical generalization, synthesis.

Results. The directions of state support for the innovative development of the national economy based on the realization of the interests of participants in cluster partnership systems, which are implemented by intensifying the policy of cluster partnership in the innovation sector and are an alternative option for the formation and support of initiatives in the implementation of innovative projects. A characteristic of cluster partnership systems is the acquisition of forms of mutual assistance through cooperation in the regulatory policy of innovative development of the country's economy. The private sector is responsible for increasing the amount of funding for the innovation process, directly implements and ensures the commercialization of innovations. The state, first of all, provides legislative, financial, and informational support, and undertakes the training of highly qualified personnel.

Conclusions. State support is the driving force behind the development of cluster partnership systems, which are implemented through the intensification of cluster partnership policy in the innovation sector and is the only alternative option for the formation and support of initiatives in the implementation of innovative projects for the development of the national economy in the post-war period.

Keywords: national innovation system, innovation network, partnership, economic growth, post-war recovery

JEL classification: O31, O32, O38.

Вступ. Вектор світового розвитку провідних країн зорієнтований на інноваційну економіку, пов'язану з інтенсифікацією процесів створення та поширення знань, зростанням обсягів нових продуктів і технологій завдяки науковим розробкам і винаходам, освоєнням нових секторів ринку, впровадженню ефективніших організаційних структур і управлінських механізмів.

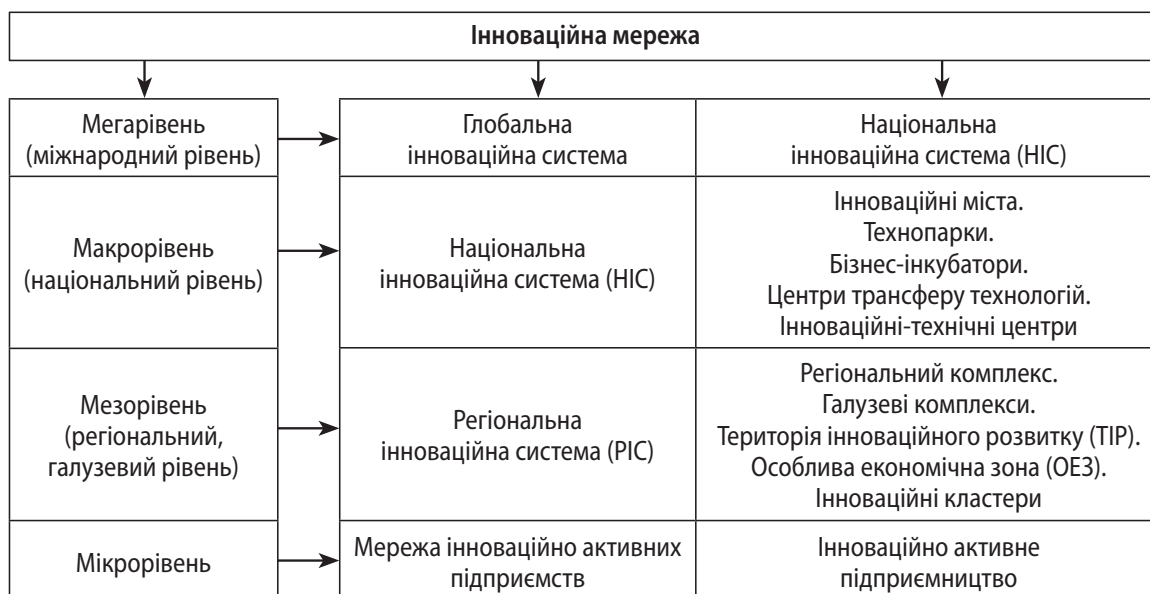
До першочергових заходів післявоєнного відновлення України належить підвищення національної конкурентоспроможності, яка може бути досягнута масштабним розгортанням у країні економіки знань, що ґрунтується на глобалізації, інноваціях та інформатизації.

Очевидно, що формування національної економіки інноваційного типу неможливе без створення особливого інституційного середовища, котре сприяє розвитку інноваційної та підприємницької активності. Сучасні умови диктують необхідність переходу від лінійної до інтерактивної моделі інноваційного процесу на базі мережевих економічних структур. Інтерактивна модель інноваційного процесу виходить із можливостей формування проривних ідей за рахунок не тільки проведення різних досліджень безпосередньо на інноваційному підприємстві, а й вилучення їх ззовні за допомогою різного типу комунікацій з постачальниками, споживачами, конкуруючими організаціями, представниками наукових установ тощо, так званих відкритих інновацій. Важливою характеристикою відкритої інтерактивної інформаційно-мережевої моделі є орієнтація на внутрішнє і зовнішнє партнерство у ході реалізації інноваційного циклу.

Нова інформаційна економіка XXI ст. ґрунтується на мережевому принципі взаємодії між суб'єктами соціально-економічних відносин за допомогою вибудовування системи розгалужених прямих і зворотних зв'язків.

Економічну діяльність, охоплену складно організованим інформаційно-комунікаційним комплексом, за допомогою структурування можна розкласти на окремі елементи, виділивши глобальну багатофакторну й багатофункціональну інноваційну мережу, що включає підсистеми нижчих рівнів ієрархії (рис. 1).

Очевидно, що перехід України на інноваційну модель економічного зростання у післявоєнний період неможливий без конкурентоспроможної національної інноваційної системи. Ключова роль у створенні НІС належить державі як ініціатору і гаранту виконання поставлених завдань. За недостатнього стимулювання інвестування в наукові дослідження та роз-

Р и с. 1. Структура інноваційної мережі

Побудовано за: [1].

робки прями бюджетні дотації залишаються основним джерелом фінансування ([2; 3] та ін.).

Нині через війну з росією, високі ризики і невизначеності умов функціонування актуалізується дослідження особливостей та формування напрямів забезпечення інноваційного розвитку національної економіки на основі реалізації економічних інтересів учасників систем кластерного партнерства у контексті нових викликів.

Аналіз досліджень і постановка проблеми. Аналіз міжнародного досвіду переконує, що національні системи фінансування інноваційної діяльності залежать від структурних та інституційних особливостей економіки. Відмінності у фінансуванні інновацій на рівні держав багато в чому визначаються досягнутим рівнем науково-технічного прогресу, станом соціальних інститутів і людського капіталу, інтенсивністю економічного зростання, масштабністю конкретної національної економіки та ін. До основних типів успішного функціонування систем фінансування інновацій прийнято відносити ринкову, корпоративно-державну, кластерну й мезокорпоративну, котрі відрізняються як за зовнішніми ознаками (кількісними та якісними параметрами), так і за роллю в економіці, що підтверджується дослідженнями та науковими висновками вчених [4–8].

Варто погодитись, що нині чіткого визначення, а відповідно, й ідентичного розуміння термінологічного концепту “Партнерство між державним і приватним секторами економіки в інноваційному середовищі” в дослідженнях зарубіжних та вітчизняних науковців чітко не простежується. Як основу як зазвичай використовують визначення, надане у 2002 р. Комітетом ОЕСР з наукової та технологічної політики: “будь-які офіційні відносини або домовленості на фіксований/тривалий період часу між дер-

жавними і приватними учасниками, в якому обидві сторони взаємодіють у процесі прийняття рішення й співінвестують обмежені ресурси, такі як гроші, персонал, обладнання, та отримують інформацію для досягнення конкретних цілей у певній галузі науки, технології та інновацій” [9].

У міжнародній практиці склалася теорія державного регулювання інноваційної діяльності, згідно з якою держава виступає основним учасником (рис. 2).

Рис. 2. **Форми державної підтримки і стимулювання науково-дослідної діяльності та реалізації інноваційних проектів**

Побудовано за: [8–13].

У частині національної і регіональної підтримки інноваційної діяльності, незважаючи на специфіку регіонального інноваційного розвитку (пріоритетність підтримки тих чи інших галузей, ефективність механізму інноваційної діяльності та розвинутості інфраструктури реалізації нововведень та ін.), є загальні тенденції (таблиця).

Варто зауважити, що як і в довоєнний період, так і тепер, попри використання різноманітних методів впливу на суб'єкти підприємництва, в Україні не сформовано цілісної концепції державного регулювання інноваційної сфери, орієнтованої на збільшення внеску науки в розвиток економіки, забезпечення прогресивних перетворень у сфері матеріального виробництва, підвищення конкурентоспроможності виробленої наукомісткою продукції.

Таблиця. Порівняльний аналіз основних методів та інструментів національної і регіональної підтримки інноваційної діяльності в Україні та зарубіжних країнах

Методи та інструменти підтримки	Країна (регіон світу)		
	Україна	Розвинуті країни	Нові індустріальні країни
Нормативно-правові документи, що регулюють інноваційну діяльність	Використовується недостатньо	Використовується	Використовується недостатньо
Інформаційне забезпечення інноваційної діяльності	Використовується недостатньо	Використовується	Використовується недостатньо
Система субсидування і пільгового оподаткування	Використовується недостатньо	Використовується	Використовується недостатньо
Партнерство держави і приватного сектору в системах кластерного партнерства	Використовується недостатньо	Використовується	Використовується
Інститути розвитку (фонди, програми)	Використовується недостатньо	Використовується	Використовується
Трансфер технологій	Використовується недостатньо	Використовується	Використовується недостатньо
Венчурна індустрія	Використовується недостатньо	Використовується	Використовується недостатньо
Заохочення співпраці в межах систем кластерного партнерства; навчання персоналу, сприяння сертифікації продукції, забезпечення бізнесу науково-технічною інформацією та результатами НДДКР, надання площ для наукової діяльності на пільгових умовах і т. ін.	Практично відсутнє або використовується недостатньо	Використовується	Практично відсутнє або використовується недостатньо

Складено за: [1; 5; 6].

У рамках цього дослідження під системою кластерного партнерства в інноваційній сфері розуміється особливий тип взаємодій ключових учасників НІС – держави, науки і бізнесу, що дає змогу з метою реалізації суспільно значущих проектів та програм у широкому діапазоні досліджень в освітньо-науковому просторі й бізнес-середовищі максимально повно використовувати унікальні можливості кожного партнера за істотного зниження сукупних ризиків.

Держава в ролі партнера виступає як політична сила, здатна сформувати ставлення суспільства до проблем розвитку науки і техніки; як законодавець, котрий встановлює фундаментальні правові основи функціонування науково-технічної сфери; як ініціатор і творець загальних умов розгортання підприємницької й інноваційної діяльності, у т. ч. інституційного середовища для розроблення та реалізації інноваційних проектів систем кластерного партнерства, стимулювання інноваційної активності. Крім того, держава

має можливість безперешкодно й ефективно виконувати свої функції через контроль, регулювання і дотримання громадських інтересів.

Л. М. Ганущак-Єфіменко, М. М. Єрмошенко в монографії [14] вказують на такі очікувані для держави вигоди від партнерства з приватним сектором в інноваційних проектах: підвищення якості та зменшення вартості держзамовлення, поліпшення системи вибору його основних напрямів, відкриття нових шляхів реалізації результатів роботи науково-дослідного сектору; збільшення дієвості державної підтримки досліджень і розробок бізнесу за допомогою зниження ризику інвестицій в інноваційну діяльність; краще застосування на практиці отриманих результатів досліджень і розробок державного сектору шляхом “вирощування” комерціалізації; заповнення розривів у інфраструктурі передачі знань.

Різні аспекти розвитку інноваційної діяльності в науково-освітній сфері, пов'язані з формуванням НІС, стимулюванням і державним регулюванням інноваційної економіки, відображено в працях зарубіжних учених [1; 4; 5; 15].

Питання розвитку кластерного партнерства в інноваційній сфері досліджували Л. М. Ганущак-Єфіменко, М. М. Єрмошенко [14], М. А. Йохна, В. В. Стадник [16], В. Г. Маргасова [17], І. В. Федулова [18] та багато інших науковців.

У цілому варто зазначити, що через істотний розрив між державним і приватним секторами в інноваційній сфері Україна не домоглася реального прогресу в плані перетворення знань на економічні й соціальні вигоди. Цей факт зумовлений тим, що у вітчизняній економічній науці поки що не склався цілісний підхід до розуміння систем кластерного партнерства як дієвої форми активної мережевої взаємодії держави, науки і бізнесу, котрий формує передумови взаємозв'язку й стратегічну підтримку всіх ключових елементів НІС. Є потреба в детальнішому дослідженні проблематики розвитку взаємодії державних структур і приватного сектору економіки в межах систем кластерного партнерства стосовно організації інноваційного середовища, а також в якнайшвидшій інтеграції вітчизняної науки і освітньої сфери.

Аналіз зарубіжної та вітчизняної наукової літератури показав, що, незважаючи на широкий спектр досліджень у сфері формування глобальної інноваційної економіки, багато питань становлення НІС у рамках системи кластерного партнерства ще не отримали адекватного розвитку і залишаються дискусійними. Недостатнє вивчення проблем формування національної інноваційної економіки, незавершеність теоретико-методологічних основ несформованих наразі відносин між державою, бізнесом, наукою, виробництвом і суспільством, що сприяють інтеграції в єдине інституціональне середовище, вимагають подальшого поглибленого дослідження на основі використання мережевої взаємодії всіх учасників (держави, наукових установ та бізнес-структур) у рамках систем кластерного партнерства як особливо перспективної моделі сучасної організації інноваційної діяльності.

Разом із тим слід підкреслити, що в сучасних умовах розвиток систем кластерного партнерства, безперечно, є надзвичайно важливим напрямом поступу інноваційного середовища країни, особливо у післявоєнній перспективі.

Світова практика демонструє чотири основних форми систем кластерного партнерства в інноваційних проектах: пряма участь держави; державне замовлення науково-дослідним центрам; надання безоплатних субсидій (грантів) на проведення фундаментальних наукових досліджень; податкові й майнові преференції та інші пільги підприємствам і організаціям, котрі провадять наукову та інноваційну діяльність.

До основних цілей держави у сфері освіти і науки належить залучення фінансових коштів із різних джерел (позабюджетних, вітчизняних та іноземних від приватних бізнес-інвесторів) у пріоритетні напрями розвитку науки, техніки і технології для посилення інноваційної складової економіки; розширення й удосконалення взаємозв'язків між суб'єктами інноваційного процесу; стимулювання малого та середнього підприємництва до інноваційної діяльності. Однак варто наголосити, що інноваційний шлях розвитку національної економіки не виникне сам по собі, його потрібно вибудувати і зробити головним пріоритетом державної інноваційної політики в післявоєнному відновленні.

Мета статті – дослідження особливостей та формування напрямів забезпечення інноваційного розвитку національної економіки на основі реалізації економічних інтересів учасників систем кластерного партнерства в умовах нових викликів.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використано загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема опису, аналізу, теоретичного узагальнення, синтезу.

Результати дослідження. Останніми роками в Україні спостерігаються незначні кроки щодо стимулювання розвитку систем кластерного партнерства в інноваційних проектах. Ситуацію погіршує воєнна ситуація, використання застарілих адміністративних інструментів та неадекватних економічних механізмів, що збільшують ризиковість взаємодії бізнесу і науки з державним сектором економіки, знижують інтерес до розвитку систем кластерного партнерства в інноваційних проектах. Таким чином, стимулювання мережевої взаємодії держави – науки – бізнесу у формі систем кластерного партнерства для розвитку інноваційної діяльності в Україні має стати пріоритетним завданням на державному рівні.

Система кластерного партнерства – ключовий фактор економічної ефективності та соціальної значущості в забезпеченні інноваційного розвитку національної економіки.

Найважливішою умовою економічного благополуччя провідних країн світу в XXI ст. стає зростання конкурентоспроможності й забезпечення лідируючих позицій національної промисловості на міжнародних ринках високотехнологічної продукції шляхом розбудови економіки знань на іннова-

ційній основі. Сучасний етап розвитку світової спільноти характеризується форсованими темпами науково-технічного прогресу і наростаючою інтелектуалізацією основних факторів виробництва, інтенсифікацією наукових досліджень, виходом новітніх технологій на світові ринки й розгортанням міжнародної інтеграції в науково-виробничій сфері світового господарства, які фактично створили нову стратегічну модель економічного зростання для більшості індустріально розвинутих країн. Процеси глобалізації та формування економіки знань зумовлюють зміст інноваційної діяльності та, попри війну, впливають на механізми інноваційної політики в Україні.

З огляду на викладене в ситуації, що склалася до вирішення значущих проблем національної економіки, слід активніше залучати до систем кластерного партнерства як бізнес, через зростаючу потребу в надходженні приватного капіталу, так і суспільство загалом, оскільки ефективна взаємодія держави і бізнесу можлива лише в разі конструктивної підтримки розвинутих суспільних інститутів.

Практика показує, що у сфері партнерських взаємовідносин держави і бізнес-структур серйозною перешкодою виступає відсутність у країні сприятливих умов для повноцінного розвитку бізнесу, недостатня підтримка підприємницької інфраструктури, зниження ставок за користування кредитними ресурсами митних тарифів, недосконалість системи оподаткування. Нині становище погіршує і повномасштабна війна в країні.

Фінансова вигода систем кластерного партнерства ґрунтується на максимально повному використанні унікальних можливостей і специфіки кожного партнера (в особі держави – відповідальність перед населенням за безперебійне забезпечення суспільними благами, координація соціальних і економічних інтересів суб'єктів, ресурсна підтримка, зниження трансакційних витрат; в особі бізнесу – мобільність, висока ефективність використання ресурсів, схильність до інновацій), адекватному розподілі ризиків, що проявляється в синергетичному зниженні загальної вартості проекту. Величина синергетичного ефекту залежить від процесів взаємодії в системі кластерного партнерства і масштабів делегованих державою повноважень.

Залучення приватних інвестицій в інноваційний розвиток промисловості країни в межах систем кластерного партнерства забезпечується формуванням сприятливих макроумов, що передбачають:

- прийняття нормативно-правових актів, котрі регулюють як безпосередньо інноваційну діяльність і державно-приватний бізнес, так і питання, що стосуються розвитку форм спільного фінансування інвестиційних проектів за рахунок державного (регіонального) бюджету, приватних вкладень, коштів венчурного підприємництва, прямого іноземного інвестування та ін.;
- удосконалення інфраструктури національної інноваційної системи (наукових парків, технополісів, центрів трансферу технологій, техніко-впроваджувальних економічних зон, регіональних і галузевих фондів підтримки інноваційної діяльності тощо);

– розвиток системи державної підтримки комерціалізації результатів інтелектуальної діяльності (підготовка виробництва й забезпечення виведення на ринок інноваційної продукції, вдосконалення механізмів взаємодії учасників інноваційної діяльності – підприємств, наукових організацій, освітніх закладів для просування нових знань і технологій у виробництво).

Головна ідея полягає в масштабному залученні в активну інноваційну діяльність систем кластерного партнерства (науки, освіти, бізнесу і суспільства) при лідерстві держави, що орієнтоване на кардинальну модернізацію національної економіки (рис. 3).

Рис. 3. Взаємодія інтересів учасників систем кластерного партнерства в інноваційній сфері

Побудовано автором.

Метою формування систем кластерного партнерства є обґрунтування інноваційного підходу в довгостроковій перспективі динамічного розвитку економіки країни та сталого підвищення добробуту громадян.

Основні фактори, що стримують участь бізнес-структур в інноваційному процесі, зумовлені фінансовими проблемами, недостатньою державною підтримкою, нерозвинутістю мережевих структур, низькою кваліфікацією менеджменту й персоналу та ін. (рис. 4).

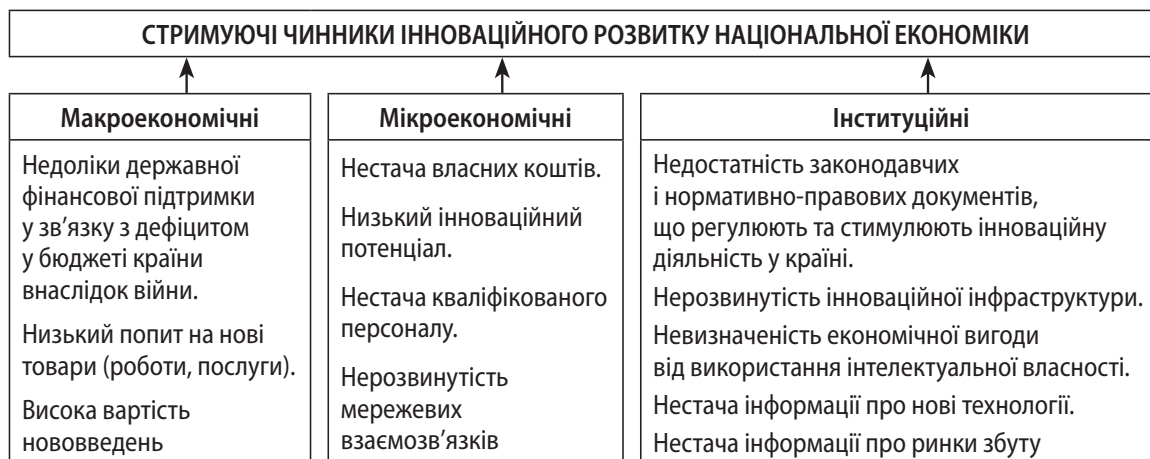

Рис. 4. Стримуючі економічні та інституційні чинники інноваційного розвитку національної економіки

Побудовано автором.

Система кластерного партнерства в інноваційних проектах може використовуватися в надзвичайно широкій сфері відносин між органами державної влади й інвесторами. Науково-технологічні інновації повинні бути спрямовані на створення та реалізацію нових високотехнологічних виробництв, перспективних технологій і матеріалів, інновації в освіту – на формування інноваційно орієнтованої і конкурентоспроможної особистості; організаційно-управлінські інновації – на оптимізацію, підвищення ефективності та якості управління підприємствами; інновації в екологічній сфері – на унікальні форми й методи утилізації та переробки відходів виробництва і споживання, будівництва та експлуатації очисних споруд тощо.

Досвід Китаю, Ізраїлю, Фінляндії та інших країн переконує, що мережеве партнерство наукових установ і бізнесу, яке проявляється через генерацію ідей, розвиток техніки, вдосконалення виробничих технологій, поліпшення соціальної структури організації і т. ін., дає істотний ефект зниження трансакційних витрат, синергетичний та антитригерний ефекти.

Одним із напрямів державної підтримки інноваційного розвитку економіки країни в межах систем кластерного партнерства є розгортання територіальних науково-виробничих систем – наукових парків, інноваційних технологічних центрів, інкубаторів нововведень тощо.

У формуванні наукомістких виробництв, базованих на знаннях, важливе місце належить сфері професійної освіти, де генеруються компетен-

ції – ключові ресурси суспільства. Ефективність функціонування сфери освіти фактично формує успіх соціально-економічного розвитку країни загалом.

Взаємодія освіти і бізнесу в межах систем кластерного партнерства сприяє підвищенню інноваційного потенціалу національної економіки. Оскільки успішність у бізнесі залежить від здібностей персоналу підприємств швидко перебудовувати діяльність у мінливих умовах, вітчизняний бізнес як зацікавлена особа повинен фінансово підтримати реформу в освіті на засадах систем кластерного партнерства, взяти участь у формуванні національної системи кваліфікацій, професійних освітніх стандартів, незалежному оцінюванню якості освіти та сертифікації кваліфікацій в ході навчання, здійсненні моніторингу потреб у кваліфікованих кадрах тощо.

Процеси мережевої взаємодії освіти і бізнесу в межах систем кластерного партнерства здатні вирішувати освітні й виробничі завдання щодо задоволення потреб роботодавців у висококваліфікованих кадрах.

Залучення до системи кластерного партнерства закладів вищої та професійно-технічної освіти може надати:

- державі: можливості отримання розвинутого конкурентного ринку освітніх послуг із цього напрямку, апробації застосування нових для освітніх структур організаційно-правових форм систем кластерного партнерства (наприклад, стратегічних альянсів із бізнесом), розроблення пропозицій щодо подальшого вдосконалення нормативно-правової бази реформування професійної школи, поширення передового досвіду, масштабного впровадження механізмів взаємодії ЗВО і роботодавців, удосконалення системи управління у сфері інноваційної діяльності;

- бізнесу: можливості впливу на якість підготовки фахівців, що відповідає вимогам виробництва, шляхом участі в навчально-науковій та управлінській діяльності навчального закладу відповідно до передового міжнародного досвіду з позицій кінцевого споживача та інвестора, створення й удосконалення професійних освітніх стандартів, навчальних планів і програм, підготовки висококваліфікованих кадрів з урахуванням потреб ринку праці, створення і розвитку на базі навчальних закладів освітньо-виробничо-технологічної інфраструктури для забезпечення інноваційної діяльності підприємств, залучення студентів і професорсько-викладацького складу до виконання в процесі навчання науково-дослідних робіт і підготовки проєктів під вирішення проблем конкретного підприємства;

- освітнім установам: можливості отримання додаткового багатоканального фінансування процесу розвитку матеріально-технічної бази, підвищення фінансової забезпеченості наукових досліджень викладачів і студентів (додаткове фінансування наукових розробок і доведення їх до комерційного рівня з патентуванням і закріпленням авторських прав), формування нової моделі інтегрованого освітнього комплексу (якісний менеджмент, нова інфраструктура, технології та напрями підготовки викладачів і студентів, інноваційні освітні програми), апробації сучасних моделей

навчально-наукової, виробничої та інституційної інтеграції, розвитку конкурентоспроможного ринку освітніх послуг.

Досягнення високого ступеня узгодженості інноваційної політики держави і бізнесу в межах систем кластерного партнерства виступає вирішальним фактором реалізації масштабних зрушень в інноваційному секторі. Системи кластерного партнерства стають не тільки об'єктом, а й суб'єктом втілення регуляторної політики інноваційного розвитку економіки країни. Через них держава зможе ефективно виконувати низку важливих завдань: підтримувати мале інноваційне підприємництво, стимулювати розвиток венчурного капіталу в цьому секторі, реалізувати програми фінансування НДДКР тощо.

В умовах подолання наслідків інноваційної кризи в повоєнному відновленні найбільш актуальним є питання про заснування регіональних систем кластерного партнерства в секторі. На рис. 5. представлено організаційну структуру управління інноваційними проектами в межах таких систем на рівні регіонів.

Основною метою діяльності суспільно-державного органу управління інноваційними проектами є сприяння розвитку систем кластерного парт-

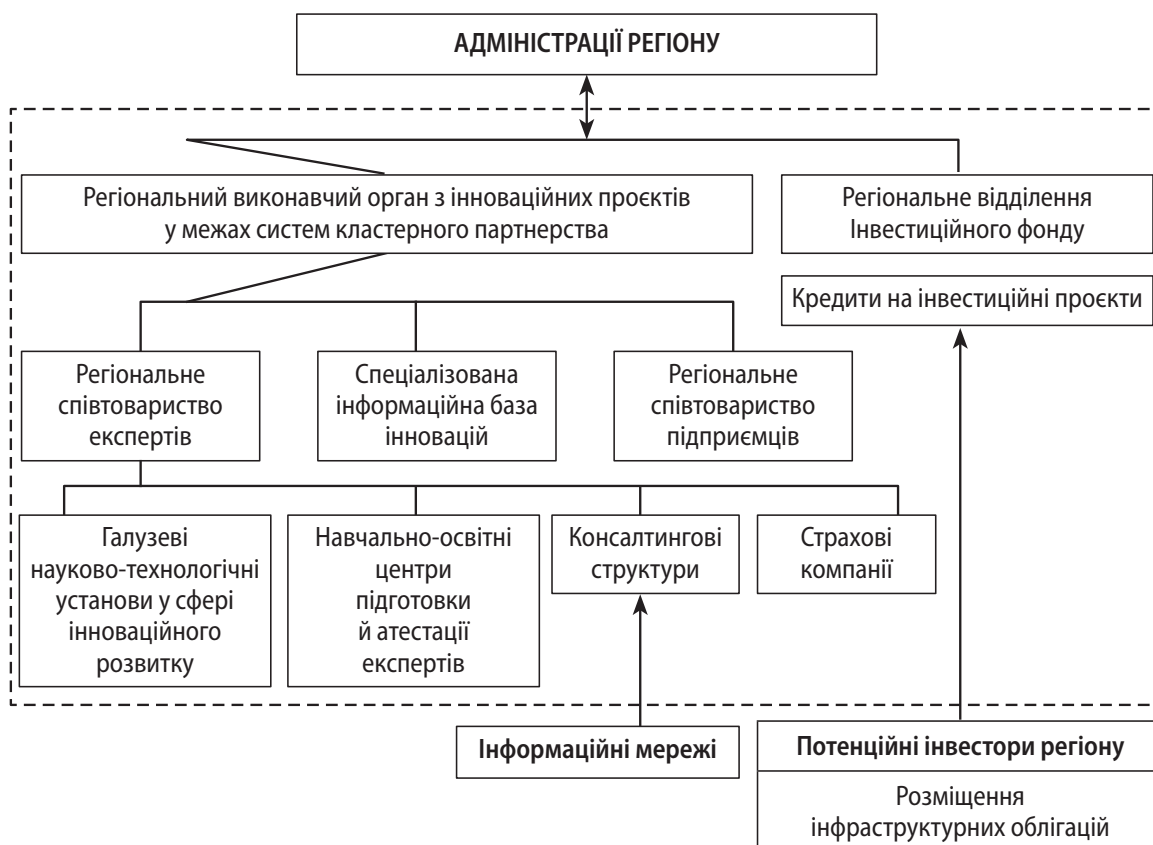

Рис. 5. Організаційна структура державного управління інноваційними проектами в межах систем кластерного партнерства

Побудовано автором.

нерства, формування і підтримка ініціатив у регіоні при реалізації інвестиційних проектів у їхніх межах.

Успішна реалізація інноваційного розвитку економіки на рівні регіону може бути забезпечена участю регіональних виконавчих органів управління в системі кластерного партнерства на всіх етапах підготовки інноваційних проектів – визначення потреби в їх здійсненні, оцінювання варіантів виконання завдань, розроблення техніко-економічного обґрунтування проекту, проведення конкурсного відбору, підписання пакета документів (рис. 6).

Таким чином, загальна мета проектів систем кластерного партнерства – знайти шляхи вирішення проблем, у яких переваги приватного сектору (на-явність фінансових активів, ефективне управління, схильність до інновацій і підприємництва) поєднується з перевагами державного сектору (вирішення соціальних питань і турбота про навколишнє середовище). Щоб бути економічно доцільними, проекти інноваційного розвитку в межах систем кластерного партнерства повинні поєднувати ефективність розподілу ре-

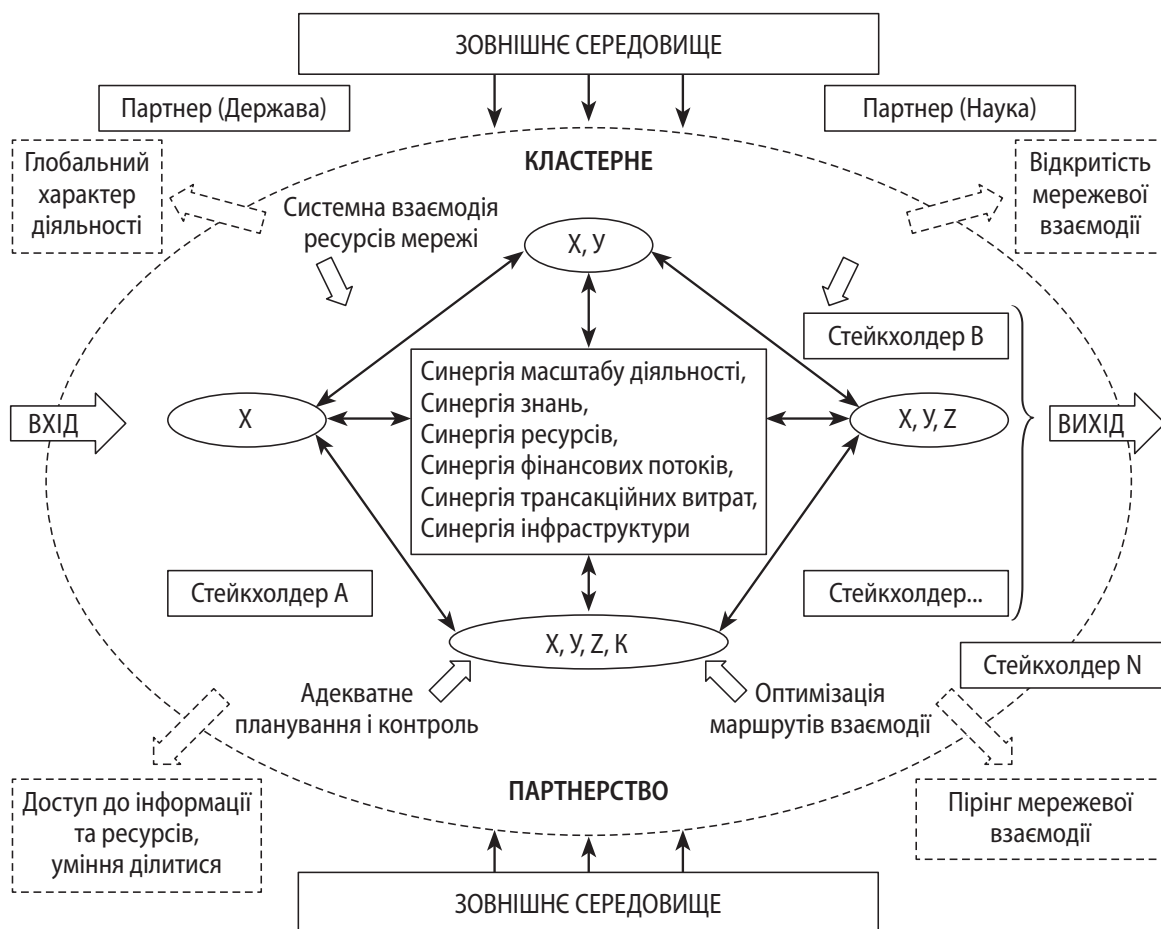

Рис. 6. Організаційна модель синергії мережевої взаємодії кластерного партнерства з урахуванням інтересів усіх партнерів та стейкхолдерів

Побудовано автором.

сурсів з ефективністю виробництва, що повністю перевершує окремо взяті державні або приватні проекти.

Інноваційні проекти в межах систем кластерного партнерства мають такі переваги.

1. Поліпшення якості обслуговування. Реалізація відбувається під ретельним контролем держави щодо якості. Конкурентний характер укладання контрактів створює стимули для підвищення якості за допомогою впровадження управлінських і технічних інновацій.

2. Зниження вартості. Інноваційні проекти в межах систем кластерного партнерства, як правило, мають широкий спектр діяльності: проектування, будівництво, експлуатація. Об'єднання всього комплексу заходів в одному проекті дає змогу економити на масштабі, що в результаті сприяє загальному зниженню вартості проекту.

3. Розподіл ризиків. Відбувається часткова або повна передача ризиків від державного до приватного сектору. Це пов'язано з більшою ефективністю приватних фірм у галузі управління інноваційними проектами щодо низки ключових моментів, пов'язаних із забезпеченням прибутковості. Ряд ризиків залишається в компетенції держави.

4. Скорочення термінів реалізації. У разі здійснення соціально значущих інноваційних проектів, коли держава не має необхідних фінансових ресурсів, допускається спільне з приватним сектором фінансування. Зазвичай це впливає на строки виконання проекту.

5. Найкраще бюджетне забезпечення. Коли приватний сектор відповідає за проектування, реалізацію та подальшу експлуатацію, держсектор може бути впевнений, що цілі проекту будуть досягнуті відповідно до ціни, узгодженої на момент підписання контракту, тобто знижується ризик перевитрат ресурсів. Крім того, світовий досвід показує, що проекти, здійснені в межах систем кластерного партнерства, зберігають свої бюджети набагато частіше, ніж суто державні. Відносно перших перевищення бюджету наставало лише у 22 % від запланованого, щодо державних цей показник збільшується до 73 %. Інше дослідження 48 проектів, що реалізуються в межах систем кластерного партнерства, проведене Європейською економічною комісією ООН [19], показало, що у 80 % випадків їх було закінчено достроково, при поліпшенні сервісу й зменшенні виплат за користування ресурсами.

6. Розвиток ринку капіталу, залучення приватних і міжнародних інвестицій, сприяння економічному зростанню за рахунок досягнення балансу інтересів у питаннях економічного, екологічного та соціального характеру.

Висновки. Державна підтримка є рушійною силою розвитку систем кластерного партнерства, які реалізуються шляхом активізації політики в інноваційній сфері, і безальтернативним варіантом формування та підтримки ініціатив під час виконання інноваційних проектів розвитку національної економіки.

Функціонування програмного розвитку систем кластерного партнерства допоможе сформувати стимули до ведення інноваційної діяльності,

створити сприятливий інвестиційний клімат, надасть поштовх до розгортання венчурного бізнесу. У рамках вказаної співпраці активізується організація трансферу технологій шляхом безпосередньої передачі нематеріальних технологій від науки до виробництва (і у зворотному напрямі, якщо йдеться про промислові прикладні розробки, які мають значення для науки) або створення нових технологічних підприємств, спочатку націлених на впровадження власних якісно нових розробок, а також інтеграції промислових і науково-дослідницьких структур у системі кластерного партнерства (див. рис. 6).

Отже, характерним для програмного розвитку систем кластерного партнерства є те, що співпраця набуває форми взаємодопомоги в регуляторній політиці інноваційного поступу економіки країни. Приватний сектор відповідає за нарощування обсягів фінансування інноваційного процесу, безпосередньо реалізує і забезпечує комерціалізацію інновацій. Держава насамперед надає законодавчу, фінансову, інформаційну підтримку, бере на себе підготовку висококваліфікованих кадрів.

Список використаних джерел

1. *Zu Köcker G. M., Lämmer-Gamp T., Nerger M.* Cluster Collaboration and Business Support Tools to Facilitate Entrepreneurship, Cross-sectoral Collaboration and Growth. Berlin, 2014. URL: https://www.clustercollaboration.eu/sites/default/files/eu_initiatives/cluster-collaboration-and-business-support-tools-to-facilitate-entrepreneurship-cross-sectoral-collaboration-and-growth_en_0.pdf.
2. Про інноваційну діяльність : Закон України від 04.07.2002 № 40-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15>.
3. Про Концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України : Постанова Верховної Ради України від 13.07.1999 № 916-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/916-14#Text>.
4. *Prim A. L., Amal M., Carvalho L.* Regional cluster, innovation and ex-port performance: An empirical study. *BAR – Brazilian Administration Review*. 2016. Vol. 13 (02). URL: <https://doi.org/10.1590/1807-7692bar2016160028>.
5. *Welck H.* Concept of Meta-Cluster in the Alpine Space : Report Alps4EU Project. 2012.
6. *Іванов Ю. Б., Пилипенко А. А.* Інтеграційний розвиток суб'єктів господарювання: теоретичне обґрунтування та організація управління : монографія. Харків : ФОП Александрова К. М. : ВД "ІНЖЕК", 2012. 400 с.
7. *Іжевський В. В.* Економічна суть інновації та інноваційної діяльності підприємств. *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України*. 2010. Вип. 20.3. С. 121–127.
8. *Ренькас Т. І.* Аналіз реалізації програм з підтримки транскордонного співробітництва західних областей України Європейським Союзом. *Інвестиції: практика та досвід*. 2014. № 8. С. 130–133. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2014_8_29.
9. European Union. Accounting in 2023: Indicators of Immigrant Integration / OECD. Paris : OECD Publishing, 2023. URL: <https://dx.doi.org/10.1787/9789264307216-en>.
10. European Secretariat for Cluster Analysis. URL: <https://www.cluster-analysis.org/>.
11. *Войнарченко М. П.* Кластери в інституційній економіці : монографія. Хмельницький : ХНУ : ТОВ "Тріада-М", 2011. 502 с.
12. *Жаліло Я. А.* Проблеми формування інклюзивного розвитку регіонів України в умовах європейської інтеграції. *Регіональна економіка*. 2018. № 3 (89). С. 10–20. URL: http://re.gov.ua/doi/re2018.03.010_u.php.

13. Жигалкевич Ж. М. Квазіінтеграційні структури: теоретичні аспекти, фактори формування, напрями активізації, стратегічні пріоритети. *Методологія інноваційного розвитку промислових підприємств у контексті євроінтеграції* : монографія / Л. М. Шульгіна, Л. П. Артеменко, Ж. М. Жигалкевич, М. О. Чуприна, Г. П. Жалдак. Київ : НТУУ “КПІ імені Ігоря Сікорського”, 2018. 198 с.
14. Ганущак-Єфіменко Л. М., Єрмошенко М. М. Економіка та управління інноваційною діяльністю підприємств. Київ : Національна академія управління, 2011. 526 с.
15. Boskin M. J., Low L. J. Capital, Technology and Economic Growth. *Technology and the Wealth of Nation*. Stanford, 1992.
16. Йохна М. А., Стадник В. В. Економіка і організація інноваційної діяльності. Київ : ВЦ “Академія”, 2005. 400 с.
17. Margasova V. Insights into international best practices in integrated cluster management. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. Сер.: Економічні науки*. 2021. № 1 (155). С. 37–44. URL: <https://doi.org/10.30857/2413-0117.2021.1.5>.
18. Федулова А. І. Форсайт: сучасна методологія технологічного прогнозування. *Економіка і прогнозування*. 2008. № 3. С. 106–119.
19. United Nations Economic Commission for Europe. URL: <https://unece.org/ru/introduction-8>.

References

1. Zu Köcker, G. M., Lämmer-Gamp, T., & Nerger, M. (2014). *Cluster Collaboration and Business Support Tools to Facilitate Entrepreneurship, Cross-sectoral Collaboration and Growth*. Berlin. Retrieved from https://www.clustercollaboration.eu/sites/default/files/eu_initiatives/cluster-collaboration-and-business-support-tools-to-facilitate-entrepreneurship-cross-sectoral-collaboration-and-growth_en_0.pdf.
2. Verkhovna Rada of Ukraine. (2002). *About innovative activity* (Act No. 40-IV, July 7). Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15> [in Ukrainian].
3. Verkhovna Rada of Ukraine. (1999). *About the Concept of scientific, technological and innovative development of Ukraine* (Decree No. 916-IV, July 13). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/916-14#Text> [in Ukrainian].
4. Prim, A. L., Amal, M., & Carvalho, L. (2016). Regional cluster, innovation and ex-port performance: An empirical study. *BAR – Brazilian Administration Review*, 13 (02). DOI: 10.1590/1807-7692bar2016160028.
5. Welck, H. (2012). *Concept of Meta-Cluster in the Alpine Space* (Report Alps4EU Project).
6. Ivanov, Yu. B., & Pylypenko, A. A. (2012). *Integrative development of business entities: theoretical justification and organization of management*. Kharkiv: FOP Aleksandrova K. M.: INZHEK [in Ukrainian].
7. Izhevskiy, V. V. (2010). The economic essence of innovation and innovative activity of enterprises. *Scientific bulletin of UNFU*, 20.3, 121–127 [in Ukrainian].
8. Renkas, T. I. (2014). Analysis of the implementation of programs to support cross-border cooperation of the western regions of Ukraine by the European Union. *Investments: Practice and Experience*, 8, 130–133. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2014_8_29 [in Ukrainian].
9. OECD. (2023). *European Union. Accounting in 2023: Indicators of Immigrant Integration*. Paris: OECD Publishing. DOI: 10.1787/9789264307216-en.
10. European Secretariat for Cluster Analysis. (n. d.). Retrieved from <https://www.cluster-analysis.org/>.
11. Voinarenko, M. P. (2011). *Clusters in institutional economics*. Khmelnytskyi: KhNU: “Triada-M” LLC [in Ukrainian].

12. Zhalilo, Ya. A. (2018). Problems of inclusive development of regions of Ukraine in the conditions of European integration. *Regional Economy*, 89 (3), 10–20. Retrieved from http://re.gov.ua/doi/re2018.03.010_u.php [in Ukrainian].
13. Zhyhalkevych, Zh. M. (2018). Quasi-integration structures: theoretical aspects, factors of formation, directions of activation, strategic priorities. In *Methodology of innovative development of industrial enterprises in the context of European integration*. Kyiv: NTUU “KPI named after Igor Sikorsky” [in Ukrainian].
14. Hanushchak-Iefimenko, L. M., & Iermoshenko, M. M. (2011). *Economics and management of innovative activities of enterprises*. Kyiv: National Academy of Management [in Ukrainian].
15. Boskin, M. J., & Low, L. J. (1992). *Capital, Technology and Economic Growth. Technology and the Wealth of Nation*. Stanford.
16. Iokhna, M. A., & Stadnyk, V. V. (2005). *Economy and organization of innovative activity*. Kyiv: Academy [in Ukrainian].
17. Margasova, V. (2021). Insights into international best practices in integrated cluster management. *Bulletin of the Kyiv National University of Technologies and Design. Series: Economic sciences*, 1 (155), 37–44. DOI: 10.30857/2413-0117.2021.1.5.
18. Fedulova, L. (2008). Foresight: a modern methodology of technological forecasting. *Economy and Forecasting*, 3, 106–119 [in Ukrainian].
19. United Nations Economic Commission for Europe. (n. d.). Retrieved from <https://unece.org/ru/introduction-8>.

Ю. О. Гернего

доктор економічних наук, доцент, професор кафедри корпоративних фінансів і контролінгу Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, Київ, Україна, iuliiagern@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4929-0411>

ФАКТОРИ АКТИВІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ІНВЕСТИЦІЙ БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ

Анотація. *Вступ.* Глобальні виклики сучасності впливають на розвиток бізнесу і стартап-екосистеми у різних країнах світу. Посилення геополітичних ризиків у зв'язку з повномасштабною війною в Україні актуалізує питання соціальних інвестицій бізнесу. Однак ці процеси мають відмінну природу в різних країнах. Наприклад, у Польщі соціальне підприємництво спрямоване на полегшення доступу населення до соціальних послуг, використання нових технологій та штучного інтелекту для диджиталізації та підвищення конкурентоспроможності бізнесу. Утворюється екосистема високотехнологічних стартапів та соціального підприємництва на державному рівні. Натомість в Україні в умовах воєнного стану соціальні інвестиції бізнесу набули особливого значення. Формується новий підхід до ведення бізнесу, згідно з яким стартапи не лише розвивають нові технології, а й підтримують соціальні та гуманітарні ініціативи.

Проблематика. Оцінка факторів активізації соціальних інвестицій на прикладі українського та польського бізнесах.

Мета – виокремлення та оцінка ключових факторів, що впливають на розвиток та ефективність соціальних інвестицій у польському та українському бізнесі.

Методи. Використано загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема: наукової абстракції та гносеологічного (контент) аналізу, синтезу, індукції та дедукції, аналогій та систематизації, системно-структурного аналізу, метод експертних оцінок, індексний метод і метод групування.

Результати. Досліджено різні прояви та можливості активізації соціальних інвестицій на різних рівнях, що ґрунтується на стандартах SDG (поєднання принципів екологічного, соціального та державного управління), які створюють основу для сталого розвитку та зростання у світі. Національні економіки та певні бізнеси закладають у стратегії розвитку принципи ESG. Дотримання цих принципів можливе лише за умови достатнього обсягу залучених інвестицій. Проаналізовано специфіку державної політики в контексті розвитку соціальних інвестицій, тенденції розвитку бізнесу та стартапів в Україні та Польщі, успішні кейси реалізації соціальних проектів бізнесу. Проведений аналіз дав змогу виокремити фактори активізації соціальних інвестицій бізнесу в обох країнах на глобальному, державному рівнях та на рівні бізнесу.

Висновки. Виклики сьогодення зумовлюють зміну пріоритетів бізнесу. Навіть високотехнологічні стартапи переглядають стратегії розвитку в частині соціальних інвестицій, діяльності згідно з принципами ESG. На глобальному рівні фактори активізації соціальних інвестицій бізнесу є спільними для України та Польщі. На державному рівні можна виокремити спільні групи факторів активізації бізнесу в Україні та Польщі, що мають різні прояви для кожної з країн. Представники бізне-

су демонструють відмінні підходи до соціальних інвестицій: польські компанії активно інтегрують корпоративне волонтерство, освітні й культурні проекти у стратегії розвитку, тоді як в Україні соціальне підприємництво пов'язане з потребою у відновленні соціальної інфраструктури, реабілітації та інтеграції цих груп у суспільне життя.

Ключові слова: сталий розвиток, соціальні інвестиції, ESG-інвестиції, соціальне підприємництво, фінансування соціальних проектів.

Рис. 4. Табл. 2. Літ. 26.

Iuliia Gernego

Dr. Sc. (Economics), Associate Professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,

iuliagern@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4929-0411>

FACTORS FOR ACTIVATING SOCIAL INVESTMENTS OF BUSINESS IN UKRAINE AND POLAND

Abstract. Introduction. Contemporary global challenges affect the development of business and the startup ecosystem around the world. In particular, the increase in geopolitical risks due to the full-scale war in Ukraine actualizes the issue of social investments of business. However, these processes have a different nature in different countries. For example, in Poland, social entrepreneurship is aimed at facilitating public access to social services, using new technologies and artificial intelligence for digitalization and increasing business competitiveness. An ecosystem of high-tech startups and social entrepreneurship is being formed at the state level. At the same time, in times of full-scale war in Ukraine, social investment of businesses has become especially important. A new approach to doing business is being formed, according to which startups develop not only new technologies but also support social and humanitarian initiatives.

Problem Statement. Assessing the factors of social investment activation on the example of Ukrainian and Polish businesses.

The *purpose* is to identify and evaluate the key factors influencing the development and efficiency of social investments in Polish and Ukrainian business.

Methods. General scientific and special methods were used, in particular: scientific abstraction and epistemological (content) analysis, synthesis, induction and deduction, analogies and systematization, system-structural analysis, expert evaluation method, index method and grouping method.

Results. The levels of manifestations and possibilities of activation of social investments at different levels, which is based on SDG standards (a combination of environmental, social and public management principles), which create the basis for sustainable development and growth in the world, have been studied. National economies and individual businesses incorporate ESG principles into their development strategies. Compliance with these principles is possible only if there is a sufficient amount of involved investments. The specifics of state policy in the context of the development of social investments, trends in the development of business and startups in Ukraine and Poland, and successful cases of the implementation of social business projects are analyzed. The conducted analysis made it possible to single out the factors of activation of social investments of business in both countries at the global, state and business levels.

Conclusions. Today's challenges require a change in business priorities. Even high-tech startups are revising their development strategies in terms of social investments, activities in accordance with ESG principles. At the global level, factors for the activation of social business investments are common to Ukraine and Poland. At the state level, it

is possible to distinguish common groups of factors of business activation in Ukraine and Poland, which have different manifestations for each of the countries. Business representatives demonstrate different approaches to social investments: Polish companies actively integrate corporate volunteering, educational and cultural projects into development strategies, while in Ukraine social entrepreneurship is associated with the need to restore social infrastructure, rehabilitation and integration of these groups into public life.

Keywords: sustainable development, social investments, ESG investments, social entrepreneurship, financing of social projects.

JEL classification: G21, G23, G24, H53, Q20, Q50.

Вступ. Сучасність ставить низку викликів перед представниками бізнесу та учасниками стартап-екосистеми, що проявляється на глобальному та національному рівні. Зокрема, розбудова національної економіки, бізнесу та інноваційний розвиток у Польщі пов'язані з процесами диджиталізації і технологізації. В економіці країни розвивається система акселераторів та інкубаторів, що створює умови для зміцнення екосистеми стартапів на національному рівні. Доволі поширеною є тенденція до стимулювання соціально відповідальних ініціатив. Так, у 2023 р. одним із найбільш перспективних напрямів розвитку бізнесу в Польщі стало соціальне підприємництво. Наприклад, DemoBoost, розташований у Варшаві, є підприємством B2B SaaS, чия діяльність спрямована на спрощення та пришвидшення процесів підготовки, поширення та презентації продукції. Інший варшавський стартап Doctor.One є віртуальною клінікою, метою котрої полягає у полегшенні доступу людей до приватної медичної допомоги. ReSpo.Vision дає змогу поєднати спорт (футбол) із перевагами та можливостями штучного інтелекту. BioCam (м. Вроцлав) є інноваційним бізнесом в індустрії медичних технологій, який представляє новий спосіб проведення медичних випробувань та технологій лікування травної системи. Tech To The Rescue об'єднує технологічні компанії з некомерційними організаціями, щоб допомогти останнім набути знань і розширити свій вплив. Згідно зі звітом PwC щодо зелених фінансів у польському бізнесі, більшість представників бізнес-середовища й фінансових установ у Польщі впроваджують принципи ESG (поєднання принципів екологічного, соціального та державного управління, яке закладає основу для створення інноваційних глобальних та галузевих стандартів, розвитку дієвих інструментів порівняльного аналізу для соціально відповідальних інвестицій) у поточній діяльності. Дослідження PwC підтвердили, що у 2022 р. усі опитані польські банки запровадили елементи сталого фінансування у пропозиції продуктів [1].

Україна має унікальний досвід розвитку соціально орієнтованого бізнесу в умовах повномасштабної війни. Зокрема, змінився вектор розвитку багатьох високотехнологічних стартапів. Команда логістичного стартапу Cargofy створила платформу соціальних мереж Pomich, здатну доставляти гуманітарну допомогу й евакуювати людей із найбільш небезпечних регіонів країни. Awesomic зробив підписку на свій продукт безкоштовною для

потреб благодійних організацій. Сайт Liki24 створив благодійний фонд “Ліки для України”, який продає ліки з 50-відсотковою знижкою та безкоштовною доставкою. На державному рівні запроваджується підхід до розвитку ESG-ініціатив через необхідність переходу української економіки на модель сталого розвитку зі збереженням довкілля. Відповідно, кардинально змінюється підхід до ведення бізнесу під час повномасштабної війни, що пов’язано з переосмисленням механізмів і фінального призначення цифровізації бізнес-процесів. У свою чергу, актуалізація наведених питань зумовлює необхідність їх систематичного вивчення. Розвиваються теоретичні концепції в контексті практичної потреби в досягненні соціальних цілей під час воєнного стану.

Отже, особливого значення набуває систематичне дослідження проблематики соціальних інвестицій, зокрема факторів їх активізації в контексті розвитку бізнесу.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Питання соціальних інвестицій залишається достатньо новим у контексті досліджень проблем інвестиційного напрямку. Крім того, існує доволі широкий спектр понять, які стосуються соціальних інвестицій. Зокрема, поряд із безпосередньо соціальними інвестиціями та соціально відповідальним бізнесом нині популяризуються концепції сталого фінансування й інвестування згідно з принципами ESG.

Вітчизняні та зарубіжні фахівці розмежовують перспективи поширення соціальних інвестицій на рівні національної економіки і бізнесу. Окремі принципи розбудови соціально орієнтованої економіки та специфіка реалізації соціальних проектів розглянуто у працях Ф. Хайека, Й. Шумпетера, Ф. Махлупа, Д. Белла, М. Портера, М. Кастельса та ін. Деякі автори звертають увагу на специфіку фінансування соціальних інвестицій із різних джерел. Наприклад, П. Беллефламме, А. Швінбахер та Б. Ларральде підкреслюють роль краудфандингу в процесі фінансування соціальних, культурних та екологічних проектів. Інноваційні форми участі держави у процесі фінансування соціальних інвестицій і можливості державно-приватного партнерства розкрито у працях Е. Бойера.

Особливості соціальних інвестицій та фінансування проектів ESG досліджуються у працях польських авторів. Зокрема, Х. Сікач та П. Волчек звернули увагу на фактори ESG та їхню роль у контексті розвитку бізнесу й аналізу потенціалу соціальних інвестицій [2]. Т. Муравський проаналізував світові тенденції розвитку фінансів у вимірі ESG [3]. У працях М. Баран та ін. звернуто увагу на ефективність соціальних інвестицій, у т. ч. на їхній вплив на фінансові результати діяльності підприємств в умовах трансформації енергетичного сектору [4]. У дослідженнях Дж. Петельці, М. Кавінського та М. Ціцірко виконано аналіз ролі соціальних інвестицій у контексті зменшення екологічних ризиків [5]. М. Зіоло, І. Бак І., Р. Сінха Р., М. Датта вивчали роль ESG під час прийняття фінансових рішень [6].

Окремі аспекти розвитку (включно з фінансуванням) соціально орієнтованої економіки відображено в програмній документації та аналітичних

звітах ООН, НАТО та Всесвітньої ради бізнесу зі сталого розвитку. Аналітики McKinsey & Company Poland фокусуються на питанні декарбонізації економіки [7]. Водночас, згідно з дослідженням PwC, усі можливості й ризики, пов'язані з ESG, можуть мати реальний і вимірюваний вплив на бізнес-операції [8]. Аналітики KPMG Polska стверджують, що критерії ESG впливають на діяльність компанії та спосіб її поведінки [9].

Проте, попри доволі широкий спектр теоретико-методологічних досліджень і аналітичних доповідей на цю тему, вітчизняним практикам досі бракує праць, які б окреслили фактори активізації бізнесу в контексті соціально-економічного розвитку різних країн.

Метою нашого дослідження є виокремлення та оцінка ключових факторів, що впливають на розвиток і ефективність соціальних інвестицій у польському й українському бізнесі. Для досягнення поставленої мети проведено аналіз польських і українських практик соціальних інвестицій у світлі російської агресії, визначено місце таких інвестицій у сучасному бізнес-середовищі.

Методи дослідження. В основу теоретичної частини дослідження покладено методи аналізу й експертної оцінки. Оцінено доробок вітчизняних і зарубіжних фахівців, експертів міжнародних фінансових установ та представників бізнесу, який присвячено питанням соціальних інвестицій та ефективності функціонування соціально відповідального бізнесу в сучасному середовищі. Для виокремлення факторів, що впливають на розвиток та ефективність соціальних інвестицій у польському та українському бізнесі, обрано кейс-метод. Це дало змогу проаналізувати специфіку прийняття інвестиційних рішень бізнесом під час повномасштабної війни. У вказаному контексті також застосовано методи аналогій і систематизації. Пропозиції щодо впливу певних факторів на ефективність соціальних інвестицій в умовах сьогодення сформульовано з використанням методу системно-структурного аналізу.

Результати дослідження. Виклики сучасності зумовлюють трансформацію пріоритетів бізнесу та підходів до ведення господарської діяльності, що, зокрема, формує підстави до поширення практик соціального інвестування. Відповідно, на рівні теоретико-прикладних досліджень для подальшої ідентифікації факторів впливу на ефективність соціальних інвестицій важливо розмежувати термінологію соціальних інвестицій у контексті середовища їх активізації (рис. 1).

Цілі сталого розвитку (ЦСР) є основою порядку денного сталого розвитку на період до 2030 р., який ухвалено всіма державами – членами ООН у 2015 р. В основу порядку денного покладено 17 ЦСР, які є закликком до дій для усіх країн – розвинутих і тих, що розвиваються, – у рамках глобального партнерства. 3-поміж ЦСР доцільно виокремити: подолання бідності, а саме її ліквідацію в усіх формах; подолання голоду, у т. ч. забезпечення продовольчої безпеки, поліпшення харчування та сприяння сталому сільському господарству; підтримку здорового способу життя та сприяння добробуту для людей усіх вікових категорій; надання якісної освіти; досягнення

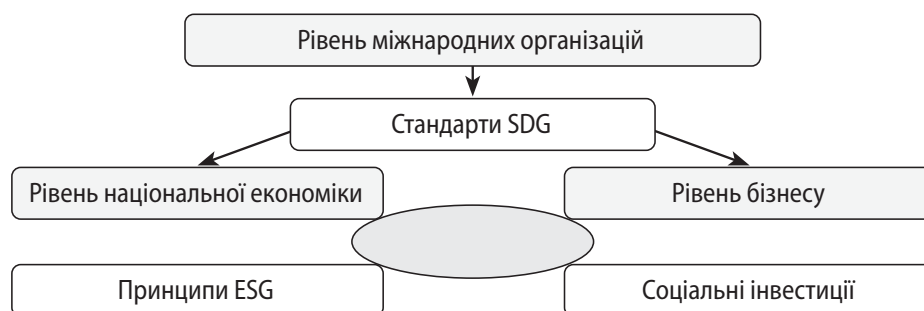

Рис. 1. Середовище активізації соціальних інвестицій

Побудовано автором.

гендерної рівності та розширення прав жінок; забезпечення доступу до чистої води та санітарії; доступну та чисту енергію; гарантування гідних умов праці й сприяння економічному зростанню; розбудову інновацій і стійкої інфраструктури; скорочення нерівності на державному та міждержавному рівнях; сталий розвиток міст і громад, відповідальне споживання й виробництво, боротьбу зі зміною клімату, збереження морських екосистем і сприяння сталому використанню екосистем суші; підтримку мирного та справедливого суспільства; партнерство заради сталого розвитку [10].

Наведені цілі об'єднують уряди, громадські організації, бізнес та інші зацікавлені сторони для досягнення стійкого розвитку та підвищення якості життя в усьому світі, тобто ЦСР формують порядок денний на глобальному рівні.

Натомість на практиці національні економіки й окремі бізнеси дедалі частіше закладають у стратегії свого розвитку принципи ESG [11]. У контексті визначення принципів відповідального інвестування передбачено: перегляд можливостей включення компонентів ESG до процесу інвестиційного аналізу та прийняття рішень; розгляд ESG у рамках державних стратегій, політик, систем прийняття рішень; активізацію публічної системи розкриття інформації стосовно критеріїв ESG; прийняття та впровадження принципів ESG під час ухвалення інвестиційних рішень; інтеграцію практик сталого фінансування в нормативні положення на інвестиційних ринках; підвищення ефективності реалізації стратегій бізнесу на основі критеріїв ESG; удосконалення стандартів формування нефінансової звітності [12].

Однак дотримання принципів ESG можливе лише за умови достатнього обсягу залучених інвестицій. Тому практичне значення має безпосередній розгляд прикладного аспекту соціальних інвестицій. Соціальні, або імпаکت-, інвестиції трактують як важливе доповнення до ресурсів, залучених за посередництвом грантів і державних субсидій. Соціальні інвестиції зазвичай передбачають підтримку організацій із сильною соціальною місією, здатних вважатися комерційно привабливими поряд із потужною стратегією участі у процесах соціальних змін [13]. Результативність соціальних інвестицій залежить від різноманіття факторів впливу, зокрема потенціалу їх фінансування (табл. 1).

Таблиця 1. Інструменти фінансування соціальних інвестицій як основа їх активізації

Фінансовий інструмент	Умови застосування	Специфіка застосування
Грант	Тривалість: короткотерміновий. Щорічні платежі: відсутні. Повернення: відсутнє	Зазвичай обмежене використання, лише для заздалегідь визначених проєктів. Високі витрати на залучення коштів. Низька підприємницька гнучкість
Довгостроковий капітал (довгострокові кредити)	Тривалість: довгостроковий (3–7 років); Щорічні платежі: процентні виплати (можуть змінюватися). Повернення: наявне	Щорічні процентні виплати потребують перегляду бізнес-моделі з метою зниження ризику. Відсутність впливу на поточні та стратегічні рішення власників. Права вкладників капіталу в разі дефолту. Висока підприємницька гнучкість у використанні капіталу
Акціонерний капітал	Тривалість: необмежена. Щорічні платежі: дивідендні виплати (змінні). Повернення: відсутнє	Обмеження самостійності у прийнятті рішення. Соціальний інвестор отримує контроль і право голосу. Участь соціального інвестора у прибутку. Потенційний вплив на корпоративну культуру
Мезонінний капітал	Тривалість: довгострокова (3–7 років). Щорічні платежі: процентні виплати. Повернення: присутнє	Щорічні процентні виплати вимагають передбачуваних грошових потоків. Обов'язкове повернення. Участь соціального інвестора у прибутку
Гібридний капітал	Тривалість: довгострокова (3–7 років). Щорічні платежі: відсутні. Повернення: залежить від структури капіталу	Дешевий фінансовий інструмент. Відсутність впливу на права власності. Поділ ризиків із соціальним інвестором. Велика гнучкість у структуризації інвестицій

Складено за: [13].

Отже, процес соціального інвестування є достатньо комплексним. Це спричиняє залежність його результативності від середовища та поточних умов функціонування бізнесу. На практиці, активізація соціальних інвестицій відбувається, виходячи з пріоритетів, встановлених на державному рівні. Наприклад, у Польщі 5 липня 2024 р. уряд ухвалив постанову №74 про внесення змін до постанови про заснування Урядового фонду “Польський порядок: стратегічна інвестиційна програма” (Rządowego Funduszu Polski Ład: Programu Inwestycji Strategicznych) [14]. Прийнята програма передбачає залучення держави до процесу фінансування соціальних інвестицій на місцевому рівні. Вона охоплює понад 30 сфер економіки, зокрема: інвестиції у водопровідну та каналізаційну інфраструктуру, модернізацію теплопостачання, поводження з відходами, соціальні інвестиції в освіту та спорт, у т. ч. модернізацію ясел, дитячих садків та облаштування велодоріжок. Тобто органам місцевого самоврядування надається державна підтримка у здійсненні стратегічних інвестицій. У рамках програми передбачено також взаємодію

з Bank Gospodarstwa Krajowego, який допоможе відновити економіку після пандемії. Програма розрахована на довгострокову перспективу. Реалізація запланованих соціальних інвестицій має на меті підвищити рівень продуктивності польської економіки. Зокрема, завданнями програми є: стимулювання інвестиційної діяльності органів місцевого самоврядування; розвиток місцевого соціального підприємництва; поліпшення житлових умов громадян; створення нових робочих місць; підтримка сталого розвитку; ефективне залучення фінансового сектору до процесу соціального інвестування [14].

У свою чергу, ініціативи, пов'язані із соціальними інвестиціями, проявляються також безпосередньо на рівні бізнесів та стартапів. Наприклад, у Польщі щороку зростає кількість компаній, які готують свою звітність згідно зі стандартами GRI (Global Reporting Initiative – Глобальна ініціатива звітності) (рис. 2).

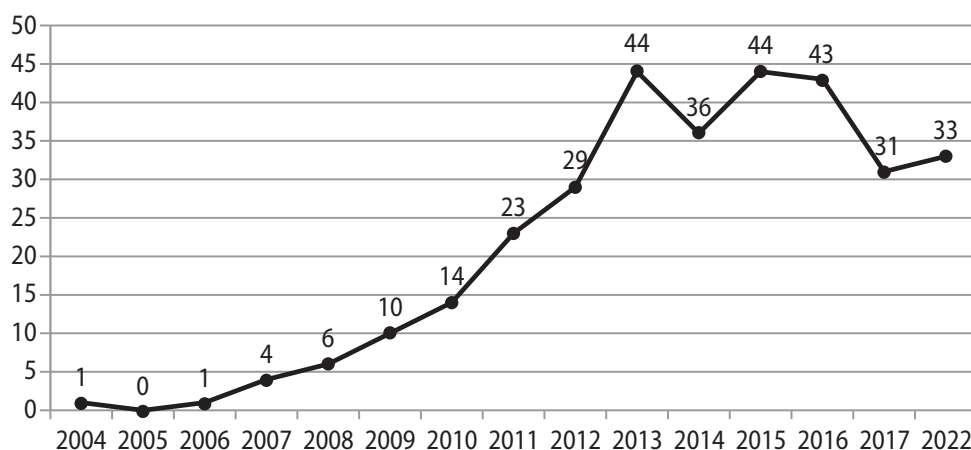

Рис. 2. Тенденції зміни орієнтованості польського бізнесу на стандарти GRI

Побудовано за: [15].

Спільнота GRI включає більш як 500 організацій із понад 70 країн. Ці учасники відображають різноманіття звітів GRI щодо сталого розвитку: великі й малі організації, приватні та державні, розташовані в усіх регіонах. Сектори, представлені в спільноті, охоплюють сільське господарство, автомобільну промисловість, хімічну промисловість, зв'язок, комерційні послуги, конгломерати, будівництво, освіту, енергетику, фінанси, харчування, охорону здоров'я, відпочинок, виробництво, гірничодобувну промисловість, некомерційні організації, технології, туризм, транспорт, нерухомість, роздрібну торгівлю та управління відходами. Зокрема, чотири організації з Польщі входять до спільноти GRI: Millow Consulting, Responsible Business Forum, Sustainability Report та TerGo. Крім того, до неї належать 10 сертифікованих GRI-спеціалістів зі сталого розвитку. Velma ESG є сертифікованим програмним партнером GRI [15].

Одночасно у Польщі щороку зростає кількість стартапів (рис. 3).

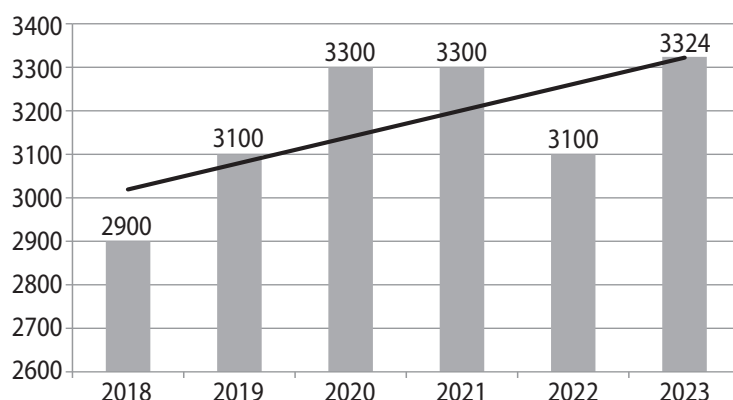

Рис. 3. Динаміка ринку стартапів Польщі протягом 2018–2023 рр., од.

Джерело: [16].

Соціально орієнтовані стартапи посідають чільне місце з-поміж галузей, які є лідерами на польському ринку. Зокрема, у 2018 р. 10,8 % стартапів орієнтувалися на програмне забезпечення, 10,5 – на FinTech, 9,1 – на охорону здоров'я, 8,5 – на маркетинг, 5,8 % – на геймінг. У 2022 р. структура була такою: 10,4 % припадало на програмне забезпечення, 10,3 – на FinTech, 9,8 – на охорону здоров'я, 8,2 – на маркетинг, 5,8 % – на геймінг [17]. У Польщі є багато стартапів і компаній, котрі інвестують у соціальні й стійкі проекти, часто підходячи до них із точки зору інвестування впливу та ESG.

Повномасштабне вторгнення рф зумовило появу додаткових викликів для бізнесу в Україні. Однак, попри це, бізнес загалом та стартапи зокрема розвиваються (рис. 4).

Незважаючи на виклики для бізнес-середовища в Україні, спостерігаємо висхідну тенденцію розвитку. Також зростає потенціал розвитку динамічної екосистеми стартапів в Україні. У вказаному контексті варто звернути увагу на сектори, найбільш привабливі для залучення інвестицій. Можна

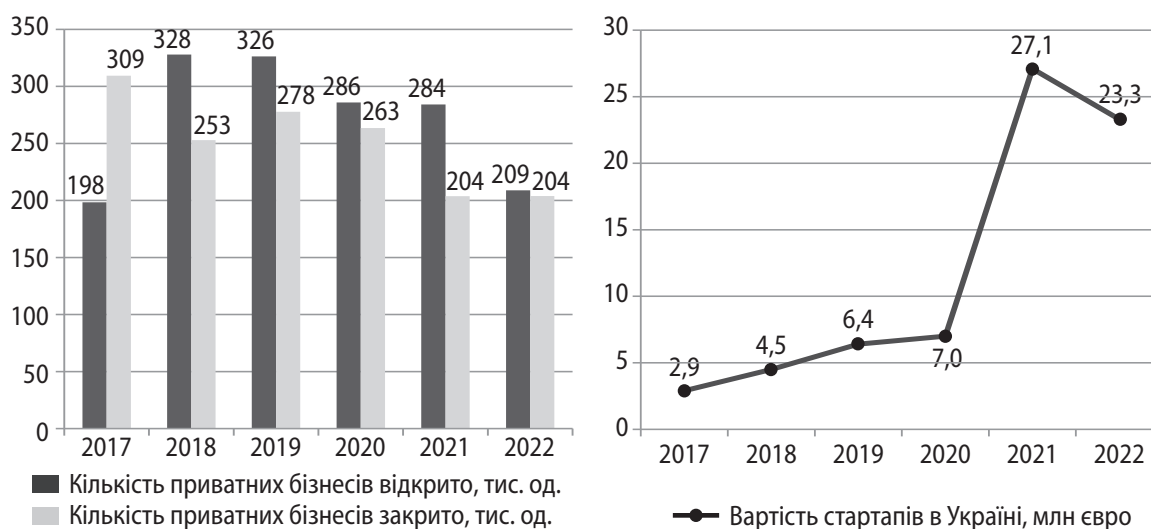

Рис. 4. Тренди розвитку бізнесу в Україні

Джерело: [16].

виокремити узагальнені за функціями сектори, пов'язані із соціальними інвестиціями:

- 1) технологічні стартапи, які працюють у соціальному секторі. Поява напряму зумовлена технологізацією, у т. ч. поширенням штучного інтелекту, чистих технологій і нових технологій в охороні здоров'я. Відповідно, технологічні стартапи у сфері охорони здоров'я вважаються найстійкішими за економічної невизначеності, поєднуючи потенціал високої прибутковості та соціальний ефект;
- 2) Cleantech, включно з технологіями, спрямованими на скорочення викидів парникових газів. Прикладом є стартапи, що розробляють технології, пов'язані з відновлюваною енергетикою;
- 3) соціальні стартапи, зосереджені на вирішенні соціальних проблем, приміром, у сфері охорони здоров'я, освіти чи підтримки людей у складних життєвих ситуаціях. Вони є привабливими не лише для приватних соціальних інвесторів, а й для соціальних інвесторів на рівні держави та регіональному рівні;
- 4) Gig economy та longevity. Стартапи, котрі працюють у цьому секторі, є достатньо привабливими для інвесторів, оскільки передбачають застосування інноваційних технологій у новій соціальній ніші, що стоїть підвищення якості й тривалості продуктивного життя.

Вроцлавський стартап Infermedica, який використовує штучний інтелект у процесі медичної діагностики, є успішним прикладом технологічного стартапу. Штучний інтелект допомагає лікарям і пацієнтам діагностувати захворювання та керувати процесом лікування. Стартап розвиває цей напрям уже протягом восьми років. У 2020 р. він зібрав 14 млн злотих (пік інвестиційної привабливості). Основними інвесторами є Європейський банк реконструкції та розвитку, Heal Capital, а також венчурні фонди Karma Ventures, Inovo Venture Partners і Dreamit Ventures. Загальний обсяг інвестицій для цілей розвитку стартапу становить 60 млн злотих [18; 19].

Як стартап Cleantech успішно працює заснований краківськими винахідниками у 2018 р. стартап Airly, котрий здійснює моніторинг якості повітря, надає дані громадам у всьому світі для кращого вирішення проблем забруднення. Стартап залишається стабільно привабливим як для державних, так і для приватних інвесторів. Зокрема, він отримує підтримку з фондів Національного центру досліджень та розвитку (Narodowe Centrum Badań i Rozwoju). Приватними інвесторами Airly в різні роки стали Г. Кемп (засновник Uber), М. Вілліг (президент Bolt), Р. Бренсон (засновник Virgin), С. Бендз (колишній керівник відділу маркетингу Spotify і партнер Cherry Ventures), М. Тажур (засновник Pipedrive), К. фон Унгер (член наглядової ради Henkel), П. Якубовський (колишній директор із маркетингу Gojek), Р. Дембо (засновник Algorithmics Inc. і Zerofootprint), польський фонд Bitspiration Booster [20].

Прикладами соціальних стартапів у Польщі є спеціалізовані краудфіндингові платформи з орієнтацією на підтримку соціальних проєктів та іні-

ціатив. Наприклад, Zrzutka.pl (підтримка різноманітних соціальних проєктів та ініціатив, від освіти до допомоги нужденним) та Się pomaga (підтримка благодійних кампаній і соціального збору коштів, залучення людей до допомоги нужденним) [21; 22].

Успішним представником категорії Gig economy та longevity у Польщі є Brainly – найбільша у світі освітня онлайн-платформа, яка допомагає учням і батькам дистанційно навчатися. Наразі стартап Brainly зібрав 150 млн дол. США, що ставить його на перше місце серед польських стартапів [23].

Соціальна компонента розвитку стартапів в Україні набула особливого значення та форми прояву в умовах повномасштабної війни. Успішним прикладом технологічного стартапу є Liki 24 (категорія Digital Health). В основу бізнесу покладено три ключові напрями: застосування диджитал-технологій під час розроблення та управління мапою відчинених аптек; застосування технологічних інновацій з метою актуалізації інформації стосовно наявності певних груп ліків; використання нових управлінських технологій у процесі координації діяльності логістичного центру для комплектації та доставлення ліків. До початку російського вторгнення стартап мав суто комерційну основу, але наразі чільне місце посідають соціальні проєкти. Зокрема, засновники стартапу створили внутрішній фонд, призначений для надання адресної допомоги. Також змінився режим роботи стартапу, а саме багато співробітників перейшли на онлайн-режим. До повномасштабної війни бізнес в Україні був прибутковим, натомість зарубіжна частина бізнесу перебувала на стадії залучення інвестицій. Нині основна частка прибутків забезпечується саме частиною бізнесу, яка знаходиться за кордоном [24].

У 2022 р. в Україні було засновано Cleantech-стартап “Мама, посади дерево” (Mama, Plant a Tree). Це соціальний проєкт, який сприяє відновленню лісів, що важливо для боротьби зі змінами клімату. Поряд із допомогою екології він націлений на розмінування території України, рятуючи життя людей. Технічна компонента проєкту полягає у здійсненні платежу за посадку дерева через сайт або за рахунком. Покупець отримує сертифікат стосовно висадки, яка відбувається двічі на рік. Завершення висадки дерев супроводжується надсиланням на електронну пошту відео- та фотозвітів із наведенням геолокації місць, де було проведено висадку. У 2022 р. стартап було відібрано для фінансування в рамках програми Google for Startups (категорія Impact Tech-стартапи). Засновники стартапу також активізували напрям NFTree, а саме колекцію незамінних токенів 3D доповненої реальності (NFT) для придбання на OpenSea. Кожне NFTree представляє дерево, здатне компенсувати певну кількість вуглецю (нейтралізація вуглецевого сліду) [25]. Міжнародна спільнота підтримала вітчизняний стартап Releaf Paper (виробництво з опалого листя) [26].

До успішних вітчизняних стартапів належать: Mindly (платформа для підтримки психічного здоров'я); Pleso Therapy (платформа для надання терапевтичної допомоги); ZooZy (рішення для моніторингу здоров'я домашніх тварин). У рамках групи Gig economy та longevity можемо назвати Effy.ai

(платформа для підвищення ефективності роботи та розвитку співробітників); PeopleForce (інструмент для управління HR, що покращує продуктивність і умови праці); Skyworker (платформа для фрилансерів і розвитку кар'єри в IT, що належить до gig economy); Happy Monday (платформа для пошуку роботи та розвитку кар'єри).

Відповідно, зважаючи на складність зовнішнього середовища в умовах сьогодення, можна виокремити групи факторів активізації соціальних інвестицій бізнесу в Україні та Польщі, які діють на глобальному, національному рівні та на рівні бізнесу (табл. 2).

Таблиця 2. Групи факторів активізації соціальних інвестицій бізнесу в Україні та Польщі

Рівень дії фактора	Фактор активізації соціальних інвестицій бізнесу	Пояснення
Глобальний	Тренди корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) на глобальному рівні	Популяризація ESG-підходу. Посилення вимоги до нефінансової звітності
	Міжнародні стандарти та нормативи	Ініціативи ООН (наприклад, ЦСР). Стандарти у сфері прав людини та трудових відносин
	Поширення транскордонного бізнесу	Стратегії розвитку транскордонних корпорацій. Зростання ролі репутації бренда на глобальному рівні
	Поширення практики нефінансової звітності (за критеріями ESG)	Починаючи з 2024 р., певні бізнеси в Європі зобов'язані складати нефінансову звітність
Державний	Регулювання КСВ на державному рівні	<i>Польща</i> активно впроваджує законодавство, що підтримує КСВ, зокрема нормативи стосовно звітності ESG для великих компаній. Податкові пільги для підприємств, які інвестують у соціальні програми
		<i>Україна</i> . Законодавство у сфері КСВ поки що формується
	Сприяння залученню ресурсів з європейських фондів	<i>Польща</i> . Інформаційні кампанії, висвітлення успішних кейсів фінансування з європейських фондів
		<i>Україна</i> . Стимулювання залучення ресурсів для програм відновлення інфраструктури та реабілітації населення
	Програми співпраці між урядом і бізнесом у частині підтримки програм соціального інвестування	<i>Польща</i> . Державно-приватне партнерство під час реалізації соціальних проєктів
		<i>Україна</i> . Суспільний попит на соціальні ініціативи бізнесу в період повномасштабної війни
Бізнес	<i>Польща</i>	
	Інтеграція КСВ у бізнес-стратегії	Соціальні інвестиції інтегровані у стратегії розвитку низки польських компаній (у т. ч. корпоративне волонтерство, підтримка освітніх і культурних проєктів)
	Розвиток соціальних інновацій та стартапів	Польща розвиває екосистему стартапів, орієнтованих на соціальні інновації (зокрема технології для інтеграції людей з обмеженими можливостями)

Рівень дії фактора	Фактор активізації соціальних інвестицій бізнесу	Пояснення
	Розвиток екологічних ініціатив	Польський бізнес активно залучається до екологічних проєктів (у т. ч. зелені технології та енергоефективні рішення)
	Популяризація нефінансової звітності та прозорості бізнесу	Нефінансова звітність сприяє покращанню репутації компанії
	<i>Україна</i>	
	Зростання потреби в інвестиціях для відновлення інфраструктури	Пріоритетом є проєкти, націлені на відновлення зруйнованої повномасштабною війною інфраструктури
	Потреба в соціальних проєктах для ветеранів і внутрішньо переміщених осіб	Бізнес активно залучається до програм підтримки працевлаштування переселенців, реабілітації ветеранів та інтеграції їх у цивільне життя
	Розвиток соціального підприємництва	Війна стимулювала розвиток соціального підприємництва як інструменту вирішення соціальних проблем

Складено автором.

Висновки. Фактори активізації соціальних інвестицій бізнесу є достатньо комплексними, що зумовлює потребу в їх розгляді на різних рівнях. Зокрема, в Україні та Польщі вони диверсифікуються на різних рівнях.

1. Виклики сьогодення спричиняють трансформацію пріоритетів бізнесу. Тому високотехнологічні стартапи переглядають стратегії розвитку в частині напряму соціальних інвестицій, діяльності згідно з принципами ESG.
2. Умови для активізації соціальних інвестицій ґрунтуються на доволі комплексній основі. Зокрема, засадниче значення мають Цілі сталого розвитку, які діють на глобальному рівні. Однак процес соціального інвестування має практичний характер. Тому соціальні інвестиції доцільно оцінювати як основу формування ресурсів для реалізації принципів ESG на державному рівні та рівні бізнесу.
3. Відповідно, основи соціального інвестування формуються на глобальному рівні, що дає змогу відзначити спільні фактори розвитку цього типу інвестування в різних країнах світу. Водночас комплексність процесу соціального інвестування дає підстави стверджувати про відмінність факторів активізації соціальних інвестицій на рівні національної економіки і бізнесу.
4. Активізація соціальних інвестицій бізнесу в Україні та Польщі зумовлена низкою факторів, що діють на глобальному рівні, зокрема суттєвий вплив справляють: висхідні тренди корпоративної соціальної відповідальності (КСВ), поширення міжнародних стандартів та нормативів, транскордонного бізнесу й практики нефінансової звітності

(за критеріями ESG). Ця група факторів є спільною для розвитку соціальних інвестицій бізнесу в Україні та Польщі.

5. Незважаючи на те, що на державному рівні можна виокремити спільні групи факторів активізації бізнесу в Україні та Польщі, вони по-різному проявляються для кожної з країн. На державному рівні у Польщі реалізується низка заходів, націлених на вдосконалення законодавчої бази та популяризації нормативів щодо звітності ESG з-поміж представників бізнесу. Натомість в Україні цей напрям активно не розвивається. Залучення ресурсів для фінансування соціальних проектів з європейських фондів стимулюється через оприлюднення успішних кейсів відповідного напрямку. В основі співпраці з європейськими фондами бізнесу в Україні перебуває потреба у відновленні інфраструктури й реабілітації населення під час повномасштабного вторгнення. Так само відрізняється природа програм співпраці між урядом і бізнесом у частині підтримки програм соціального інвестування.
6. Представники бізнесу в Польщі та Україні демонструють різні підходи до соціальних інвестицій. Зокрема, польські компанії активно інтегрують корпоративне волонтерство, освітні й культурні проекти у свої стратегії розвитку. Діяльність соціальних стартапів зосереджена на інноваціях, що покращують інтеграцію людей з обмеженими можливостями та іншими вразливими групами населення. Популяризується напрям посилення екологічних і енергоефективних ініціатив. Натомість розвиток соціального підприємництва в Україні пов'язаний із потребою відновлення соціальної інфраструктури, реабілітації та інтеграції цих груп у суспільне життя.

Отже, дослідження показало зростання ролі соціальних інвестицій для розвитку бізнесу як на міжнародному, так і на національному рівнях. Польща зосереджується на довгостроковому розвитку соціальних інновацій та екологічних проектів. Водночас Україна акцентує увагу на терміновій потребі у відновленні інфраструктури та підтримці соціально вразливих груп. Відповідно, цей напрям потребує посиленої уваги в рамках досліджень специфіки й факторів активізації соціальних інвестицій бізнесу.

Список використаних джерел

1. Zielone finanse po polsku Kryzys energetyczny nie zatrzyma zielonej zmiany w polskiej bankowości. Edycja 2022 / PWC. 2022. URL: <https://www.pwc.pl/pl/publikacje/zielone-finanse-po-polsku-jak-esg-zmieni-sektor-bankowy-i-finansowanie-firm.html>.
2. Sikacz H., Wołczek P. ESG Analysis of Companies Included in the Respect Index Based on Thomson Reuters. *Research Papers of Wrocław University of Economics*. 2018. No. 520. P. 115–127. URL: <https://doi.org/10.15611/pn.2018.520.10>.
3. Murawski T. P. Społecznie odpowiedzialne indeksy giełdowe a światowy trend rynków finansowych w wymiarze ESG. *Research Papers of Wrocław University of Economics*. 2013. No. 311. P. 171–181.
4. Baran M., Kuźniarska A., Makiela Z. J., Sławik A., Stuss M. M. Does ESG Reporting Relate to Corporate Financial Performance in the Context of the Energy Sector Transformation? *Evidence from Poland*. *Energies*. 2022. Vol. 15, Iss. 2. URL: <https://doi.org/10.3390/en15020477>.

5. *Petelczyc J., Kawiński M., Cicirko M.* Pracownicy uczelni wyższych w Polsce i inni inwestorzy indywidualni, a produkty inwestycyjne ESG (Environment, Social, Governance). SGH. 2022. URL: http://green.wz.uni.lodz.pl/wp-content/uploads/2022/03/S21_M_Kawinski_J_Petelczyc_M_Cicirko_SGH.pdf.
6. *Ziolo M., Bak I., Sinha R., Datta M.* ESG Risk Perception in Sustainable Financial Decisions. Quantitative Methods Perspective. *Experimental and Quantitative Methods in Contemporary Economics. CME 2018* / ed. by K. Nermend, M. Łatuszyńska. Cham : Springer, 2020. P. 12–34. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-30251-1_12.
7. Carbon-neutral Poland 2050 Turning a challenge into an opportunity / McKinsey & Company. 2021. URL: <http://surl.li/hcvpph>.
8. Od regulacji, raportowania i finansowania po strategiczną zmianę / PWC. 2022. URL: <https://www.pwc.pl/pl/uslugi/jak-esg-wplywa-na-biznes-w-twojej-branzy.html>
9. ESG: Environmental, Social and Governance. Budowa zrównoważonej, odpornej i ukierunkowanej na cel organizacji / KPMG. 2022. URL: <https://home.kpmg/pl/pl/home/services/esg-environmental-social-and-governance.html>.
10. The 17 Goals / Department of Economic and Social Affairs Sustainable Development UN. URL: <https://sdgs.un.org/goals>.
11. *Dathe T., Helmold M., Dathe R., Dathe I.* Implementing Environmental, Social and Governance (ESG) Principles for Sustainable Businesses. A Practical Guide in Sustainability Management. Switzerland : Springer Cham, 2024. 251 p. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-52734-0>.
12. What are the Principles for Responsible Investment? / Principles for Responsible Investment (PRI). 2024. URL: <https://www.unpri.org/about-us/what-are-the-principles-for-responsible-investment>.
13. *Achleitner A.-K., Spiess-Knafl W., Heinecke A., Noble A., Schöning M.* Social Investment Manual: An Introduction for Social Entrepreneurs. 2011. URL: <https://doi.org/10.2139/ssrn.1884338>.
14. Program Inwestycji Strategicznych / Kancelaria Prezesa Rady Ministrów. URL: <https://www.gov.pl/web/premier/program-inwestycji-strategicznych>.
15. Reporting support / GRI. URL: <https://www.globalreporting.org/reporting-support/member-and-commercial-partner-directory/>.
16. Number of startups in Poland from 2018 to 2023 / Statista. URL: <https://www.statista.com/statistics/1448762/poland-number-of-startups/>.
17. Raport Ecosystem Compass: Poland 2023 – polski ekosystem startupowy rozłożony na części pierwsze / Mam Startup. 2024. URL: <https://mamstartup.pl/samochod-dla-managera-auto-jako-wizytowka-firmy/>.
18. Better health decisions in all people’s hands / Intermedica. URL: <https://infermedica.com/about>.
19. *Bellon M.* W środku pandemii polski startup pozyskał 40 mln zł. Koronawirus nie przeszkodził, wręcz przeciwnie. *Business Insider*. 2020. August 6. URL: <https://businessinsider.com/pl/firmy/polski-startup-infermedica-pozyskal-ponad-40-mln-zl/qqz4b9z>.
20. Założyciele Bolta i Ubera inwestują w Airly, by walczyć ze światowym kryzysem jakości powietrza / Airly. URL: <https://airly.org/pl/zalozyciele-bolta-i-ubera-inwestuja-w-airly-by-walczy-ze-swiatowym-kryzysem-jakosci-powietrza/>.
21. Zrzutka.pl. URL: <https://zrzutka.pl/>.
22. Się pomaga. URL: <https://www.siepomaga.pl/>.
23. Brainly. URL: <https://brainly.pl/>.
24. *Дудка В.* Знайти й доставити ліки, що рятують життя. Як сервіс Liki24.com екстрено розширився на всю країну та з нуля будує логістичний центр. *Інновації. Forbes Ukraine*. 2022. 10 берез. URL: <https://forbes.ua/innovations/znayti-y-dostaviti-liki-shcho-ryatuyut-zhittya-yak-servis-lik24com-ekstreno-rozshirivnya-na-vsyu-krainu-ta-z-nulya-budue-logistichniy-tsentr-10032022-4429>.

25. Mama plant a tree. URL: <https://www.mamaplantatree.com/ua/>.

26. Карпенко О. “Виробництво у ЄС – це дуже складно”: як Releaf Paper буде у Франції завод за 3,5 млн євро. 2023. 31 лип. URL: <https://ain.ua/2023/07/31/releaf-paper-interview/>.

References

1. PWC. (2022). *Zielone finanse po polsku Kryzys energetyczny nie zatrzyma zielonej zmiany w polskiej bankowości. Edycja 2022*. Retrieved from <https://www.pwc.pl/pl/publikacje/zielone-finanse-po-polsku-jak-esg-zmieni-sektor-bankowy-i-finansowanie-firm.html>.

2. Sikacz, H., & Wołczek, P. (2018). ESG Analysis of Companies Included in the Respect Index Based on Thomson Reuters. *Research Papers of Wrocław University of Economics*, 520, 115–127. DOI: 10.15611/pn.2018.520.10.

3. Murawski, T. P. (2013). Społecznie odpowiedzialne indeksy giełdowe a światowy trend rynków finansowych w wymiarze ESG. *Research Papers of Wrocław University of Economics*, 311, 171–181.

4. Baran, M., Kuźniarska, A., Makieła, Z. J., Sławik, A., & Stuss, M. M. (2022). Does ESG Reporting Relate to Corporate Financial Performance in the Context of the Energy Sector Transformation? *Evidence from Poland. Energies*, 15 (2). DOI: 10.3390/en15020477.

5. Petelczyc, J., Kawiński, M., & Cicirko, M. (2022). Pracownicy uczelni wyższych w Polsce i inni inwestorzy indywidualni, a produkty inwestycyjne ESG (Environment, Social, Governance). *SGH*. Retrieved from http://green.wz.uni.lodz.pl/wp-content/uploads/2022/03/S21_M_Kawinski_J_Petelczyc_M_Cicirko_SGH.pdf.

6. Ziolo, M., Bak, I., Sinha, R., & Datta, M. (2020). ESG Risk Perception in Sustainable Financial Decisions. In Nermend, K., & Łatuszyńska, M. (Eds.). *Quantitative Methods Perspective. Experimental and Quantitative Methods in Contemporary Economics*, pp. 12–34. Cham: Springer. DOI: 1007/978-3-030-30251-1_12.

7. McKinsey & Company. (2021). *Carbon-neutral Poland 2050 Turning a challenge into an opportunity*. Retrieved from <http://surl.li/hcvpph>.

8. PWC. (2022). *Od regulacji, raportowania i finansowania po strategiczną zmianę*. Retrieved from <https://www.pwc.pl/pl/uslugi/jak-esg-wplywa-na-biznes-w-twojej-branzy.html>.

9. KPMG. (2022.) *ESG: Environmental, Social and Governance. Budowa zrównoważonej, odpornej i ukierunkowanej na cel organizacji*. Retrieved from <https://home.kpmg/pl/pl/home/services/esg-environmental-social-and-governance.html>.

10. Department of Economic and Social Affairs Sustainable Development UN. (2015). *The 17 Goals*. Retrieved from <https://sdgs.un.org/goals>.

11. Dathe, T., Helmold, M., Dathe, R., & Dathe, I. (2024). *Implementing Environmental, Social and Governance (ESG) Principles for Sustainable Businesses. A Practical Guide in Sustainability Management*. Switzerland: Springer Cham. DOI: 10.1007/978-3-031-52734-0.

12. Principles for Responsible Investment (PRI). (2024). *What are the Principles for Responsible Investment?* Retrieved from <https://www.unpri.org/about-us/what-are-the-principles-for-responsible-investment>.

13. Achleitner, A.-K., Spiess-Knafl, W., Heinecke, A., Noble, A., & Schöning, M. (2011). *Social Investment Manual: An Introduction for Social Entrepreneurs*. DOI: 10.2139/ssrn.1884338.

14. Kancelaria Prezesa Rady Ministrów. (n. d.). *Program Inwestycji Strategicznych*. Retrieved from <https://www.gov.pl/web/premier/program-inwestycji-strategicznych>.

15. GRI. (n. d.). *Reporting support*. Retrieved from <https://www.globalreporting.org/reporting-support/member-and-commercial-partner-directory/>.

16. Statista. (2024). *Number of startups in Poland from 2018 to 2023*. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/1448762/poland-number-of-startups/>.

17. Mam Startup. (2024). *Raport Ecosystem Compass: Poland 2023 – polski ekosystem startupowy rozłożony na części pierwsze*. Retrieved from <https://mamstartup.pl/samochod-dla-managera-auto-jako-wizytowka-firmy/>.

18. Intermedica. (2024). *Better health decisions in all people's hands*. Retrieved from <https://infermedica.com/about>.

19. Bellon, M. (2020, August 6). W środku pandemii polski startup pozyskał 40 mln zł. Koronawirus nie przeszkodził, wręcz przeciwnie. *Business Insider*. Retrieved from <https://businessinsider.com.pl/firmy/polski-startup-infermedica-pozyskal-ponad-40-mln-zl/qz4b9z>.

20. Airly. (n. d.). *Założyciele Bolta i Ubera inwestują w Airly, by walczyć ze światowym kryzysem jakości powietrza*. Retrieved from <https://airly.org/pl/zalozyciele-bolta-i-ubera-inwestuja-w-airly-by-walczyc-ze-swiatowym-kryzysem-jakosci-powietrza/>.

21. Zrzutka.pl. (n. d.). Retrieved from <https://zrzutka.pl/>.

22. Się pomaga. (n. d.). Retrieved from <https://www.siepomaga.pl/>.

23. Brainly. (n. d.). Retrieved from: <https://brainly.pl/>.

24. Dudka, V. (2022, March 10). Find and deliver life-saving medicine. As a service, Liki24.com urgently expanded to the entire country and is building a logistics center from scratch. *Innovations. Forbes Ukraine*. Retrieved from <https://forbes.ua/innovations/znayti-y-dostaviti-lik-shcho-ryatuyut-zhittya-yak-servis-lik24com-ekstreno-rozshirivsyana-vsyu-krainu-ta-z-nulya-budue-logistichniy-tsentr-10032022-4429> [in Ukrainian].

25. Mama plant a tree. (n. d.). Retrieved from <https://www.mamaplantatree.com/ua/>.

26. Karpenko, O. (2023, July 31). *Production in the EU is very difficult: how Releaf Paper builds a plant in France for 3.5 million euros*. Retrieved from <https://ain.ua/2023/07/31/reeleaf-paper-interview/> [in Ukrainian].

О. М. Любченко

доктор економічних наук, доцент, старший науковий співробітник Центру впровадження результатів фінансово-економічних досліджень ДННУ "Академія фінансового управління", Київ, Україна, lanlon2020@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-8069-6514>

К. В. Клименко

кандидат економічних наук, завідувач відділу бюджетної політики та фінансів інституційних секторів економіки НДФІ ДННУ "Академія фінансового управління", Київ, Україна, klymenko_kateryna@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8295-1333>

Н. М. Ухналь

доктор філософії з економіки, завідувач науково-організаційного відділу НДФІ ДННУ "Академія фінансового управління", Київ, Україна, ukhnalnm@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8562-9355>

М. В. Савостьяненко

старший науковий співробітник відділу бюджетної політики та фінансів інституційних секторів економіки НДФІ ДННУ "Академія фінансового управління", Київ, Україна, savomax@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6712-5831>

**ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ
ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
КОНТРОЛЬОВАНИХ ОПЕРАЦІЙ ЩОДО СИРОВИННИХ ТОВАРІВ
В УКРАЇНІ¹**

Анотація. *Вступ.* Економіка України, з її значними запасами природних ресурсів на сьогодні залишається структурно деформованою й характеризується переважно сировинною спрямованістю випуску та експорту, високою залежністю від кон'юнктури світових ринків. Вагому частку зовнішньоекономічної діяльності країни утворюють обсяги контрольованих операцій (КО) із сировинними товарами, що вимагає ретельного моніторингу та регулювання з боку держави. У вітчизняних реаліях питання визначення трансфертної ціни сировинних товарів (металів, нафти, газу і сільськогосподарської продукції) набуває особливої ваги, оскільки ухилення від сплати податків може призвести до суттєвого звуження фіскального простору та викривлення макроекономічних показників.

Проблематика. Співпраця з міжнародними організаціями та експертним колом у частині запровадження трансфертного ціноутворення в Україні через імплементацію практичних рекомендацій Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) для країн, що розвиваються, передбачає визначення стратегії структурних трансформацій у протидії агресивному податковому плануванню, послаблення впливу регуляторних ризиків на розвиток підприємницького середовища.

Мета – науково-практична оцінка особливостей здійснення контрольованих операцій щодо сировинних товарів в Україні в контексті сучасних фінансово-економічних умов та регуляторної бази.

Методи. Використано різноманітні наукові та спеціальні методи для аналізу, оцінки та узагальнення інформації, зокрема аналіз, синтез, групування, метод систем-

¹ Статтю підготовлено в рамках НДНТР ДННУ "Академія фінансового управління" "Упровадження методології ОЕСР щодо трансфертного ціноутворення у ланцюгах постачання корисних копалин" (номер державної реєстрації 0124U002209).

ного аналізу, абстрактно-логічний метод, графічний метод, контент-аналіз, інституційний метод. Міждисциплінарний підхід до використання знань і методів з різних наукових дисциплін, таких як економіка, право, фінанси та управління, дав змогу отримати більш глибокий і всебічний погляд на здійснення контрольованих операцій із сировинними товарами.

Результати. Окреслено фінансово-економічні фактори, що впливають на формування трансфертних цін, а також нормативно-правові вимоги, які визначають логічні та послідовні правила гри для платників податків у встановленні відповідності умов КО щодо сировинних товарів принципу “витягнутої руки”. Базисом для формування національної системи регулювання КО щодо сировинних товарів є Податковий кодекс України та наказ Міністерства фінансів України “Про затвердження Порядків встановлення відповідності умов контрольованої операції щодо сировинних товарів принципу “витягнутої руки” від 18.01.2022 № 19 з урахуванням рекомендацій ОЕСР. Метою цих документів є регулювання методологічних аспектів трансфертного ціноутворення (ТЦУ), що сприятиме справедливому визначенню суми оподатковуваного прибутку та проведенню платниками податків самостійного коригування податкових зобов'язань за результатами перегляду ціни КО.

Висновки. Упровадження міжнародних ініціатив у сфері ТЦУ в національне інституційне поле сприятиме покращанню бізнес-клімату і податкової культури, підвищенню довіри до податкових органів, та, у свою чергу, зумовить розширення фінансового простору для фінансування нагальних потреб сектору безпеки і оборони. Водночас вітчизняне нормативно-правове регулювання контрольованих операцій спрямовано на запобігання агресивному податковому плануванню та зловживанням, пов'язаним із переміщенням прибутків між юрисдикціями. Перспективним убачається узагальнення напрямів практичного використання документів ОЕСР щодо визначення справедливих цін у транзакціях з сировинними товарами між пов'язаними сторонами.

Ключові слова: міжнародне оподаткування, практичні рекомендації ОЕСР, трансфертне ціноутворення, контрольовані операції, сировинні товари, принцип “витягнутої руки”.

Рис. 5. Літ. 57.

Oleksiy Lyubchenko

Dr. Sc. (Economics), Associate Professor, SESE “The Academy of Financial Management”, Kyiv, Ukraine, lanlon2020@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-8069-6514>

Kateryna Klymenko

Ph. D. (Economics), SESE “The Academy of Financial Management”, Kyiv, Ukraine, klymenko_kateryna@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8295-1333>

Nataliia UkhnaI

Ph. D. (Economics), SESE “The Academy of Financial Management”, Kyiv, Ukraine, ukhnaInm@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8562-9355>

Maksym Savostianenko

SESE “The Academy of Financial Management”, Kyiv, Ukraine, savomax@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6712-5831>

FINANCIAL, ECONOMIC AND REGULATORY ASPECTS OF CONTROLLED TRANSACTIONS ON COMMODITIES IN UKRAINE

Abstract. Introduction. The economy of Ukraine, which has significant reserves of natural resources today remains structurally deformed and are characterized mainly by the raw material orientation of production and export, high dependence on the world markets. A significant share of the country's foreign economic activity is the volume of controlled transactions (CT) with commodities, which requires careful state monitoring and regulation. In the domestic economy, the issue of determining the transfer price of

commodities (metals, oil, gas and agricultural products) receives special attention, since tax evasion can lead to a significant narrowing of the fiscal space and distortion of macroeconomic indicators.

Problem Statement. Cooperation with international organizations and experts in the implementation of transfer pricing in Ukraine through the implementation of practical recommendations of the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) for developing countries provides for the definition of a strategy of structural transformations in countering aggressive tax planning, reducing the impact of regulatory risks on the development of the business environment.

Purpose – scientific and practical assessment of the peculiarities of controlled transactions with commodities in Ukraine in the context of modern financial and economic conditions and regulatory framework.

Methods. Various scientific and special methods for analysis, evaluation and generalization of information were used, in particular analysis, synthesis, grouping, method of system analysis, abstract-logical method, graphic method, content analysis, institutional method. Interdisciplinary approach to the use of knowledge and methods from various scientific disciplines, such as economics, law, finance and management, made it possible to get a deeper and more comprehensive look at the implementation of controlled operations with commodities.

Results. The authors outline the financial and economic factors influencing the formation of transfer prices, as well as the legal requirements that determine the logical and consistent rules of the game for taxpayers in establishing compliance with the conditions of controlled transactions (CT) with commodities with the "arm's length" principle. The Tax Code of Ukraine and the Order of the Ministry of Finance of Ukraine "On Approval of the Procedures for Establishing the Compliance of the Conditions of the Controlled Transaction with Commodities with the Arm's Length Principle" (dated 18.01.2022 No. 19), taking into account the recommendations of the OECD, are the key basis for the formation of the national system of regulation of CT for mineral commodities. The purpose of these documents is to regulate the methodological aspects of transfer pricing (TP), which will contribute to the fair determination of the amount of taxable profit and the taxpayer's independent adjustment of tax liabilities based on the results of the revision of the CT price.

Conclusions. The feasibility and timeliness of the implementation of international initiatives in the field of TP in the national institutional field will improve the business climate and tax culture, increase confidence in the tax authorities, and, in turn, will lead to the expansion of the fiscal space for financing the urgent needs of the security and defense sector. At the same time, domestic regulatory regulation of controlled transactions is aimed at preventing aggressive tax planning and abuse associated with the movement of profits between jurisdictions. It seems promising to generalize the areas of practical use of OECD documents for determining fair prices in commodity transactions between related parties.

Keywords: international taxation, OECD practical recommendations, transfer pricing, controlled transactions, commodities, arm's length principle.

JEL classification: E64, F63, F65, H87.

Вступ. Традиційно структура експорту України складається переважно із сировинних товарів, таких як метали, зерно та енергоресурси. У 2021 р. понад половину загального обсягу експорту становили товари сільсько-господарського сектору та металургійної промисловості. Згідно зі статистичними даними, у 2022 р. вказана частка зросла. Водночас у 2023 р. компа-

нії гірничо-металургійного комплексу України відчули помітне поживлення інвестиційної активності після складного 2022 р. Капітальні інвестиції в країні зросли на 41 % порівняно з аналогічним періодом попереднього року, досягнувши 395 млрд грн, а в галузі – на 79 %, до 170 млрд грн. Однак очікується, що досягнення довоєнного рівня інвестицій буде тривалим процесом, а нинішнє зростання частково зумовлене інфляцією й девальвацією національної валюти [1]. Крім того, останні роки принесли нові виклики й загрози, серед яких ракетні обстріли, пошкодження інфраструктури, блокада українсько-польського кордону, окупація портів та проблеми з електропостачанням [2].

Зважаючи на кризогенні чинники, що постали перед економікою України, питання трансфертного ціноутворення (*далі* – ТЦУ) набуває особливого значення. Це вимагає особливої уваги до регулювання контрольованих операцій (*далі* – КО), адже відсутність належного контролю може призвести до зменшення дохідної частини бюджету країни. Чіткий та прозорий алгоритм здійснення КО, ймовірно, приведе до зниження ризику виникнення спорів між платниками податків і податковими органами, що важливо для стабільності бізнес-середовища, сприятиме загальному покращанню податкової культури.

Аналіз досліджень і постановка проблеми. Питання трансфертного ціноутворення є об'єктом досліджень багатьох вітчизняних науковців, котрі зробили вагомий внесок в опрацювання окресленої проблематики. Окремі положення щодо ТЦУ викладено у працях таких науковців, як С. В. Богдан, Н. М. Борейко, І. І. Козак, С. Я. Король, В. В. Косовська, А. М. Котенко, М. О. Кужелев, Є. А. Курілов, М. В. Кучерява, Ю. І. Мискін, А. С. Моргуненко, О. Ю. Муравський, О. Г. Лищенко, Л. Г. Ловінська, Я. В. Олійник, Н. В. Параниця, С. П. Параниця, І. М. Сиволап, М. О. Скорик, Т. М. Сторожук, К. В. Таратута, Л. В. Титенко, Г. В. Уманців, О. В. Фарат, О. Є. Федорченко, О. В. Чижикова, І. К. Шушакова [3–17].

Вчені-економісти А. О. Асютін, Г. В. Блакита, М. В. Васильєв, І. М. Грищенко, Ю. І. Грищенко, Р. В. Джох, Т. С. Дуда, С. Т. Кадькаленко, В. М. Колосок, Н. В. Коробочка, В. В. Кругляк, М. О. Ларіонов, Д. Мельник, О. П. Мельник, І. І. Мельничук, Г. Б. Назарова, В. В. Пухальський, П. О. Селезень, В. О. Сілаєва, Ю. С. Угровата, А. О. Фатенок-Ткачук, В. В. Фесенко [18–33] та ін. забезпечили створення наукового портфоліо щодо досліджень саме з акцентом на теоретико-методичних і прикладних аспектах здійснення контрольованих операцій.

М. О. Скорик та Ю. І. Мискін обґрунтовують, що запропонована ними концепція ризик-орієнтованого управління в системі контролю трансфертного ціноутворення може допомогти збалансувати потреби оптимізації розподілу функцій і ризиків з необхідністю обмеження кризових явищ ТЦУ [3]. Підвищення можливостей функції внутрішнього контролю здатне створити додану вартість для всієї групи компаній і збільшити довіру зацікавлених сторін, захищаючи групу від можливих податкових санкцій.

Я. В. Олійник та О. В. Чижикова розглядають питання нормативно-правового забезпечення трансфертного ціноутворення в умовах глобалізації та міжнародної інтеграції [11]. Дослідження охоплює аналіз ролі міжнародних організацій у розробленні уніфікованих вимог до розкриття інформації про діяльність транснаціональних корпорацій. Автори також розглядають досвід регулювання заходів протидії розмиванню бази оподаткування в контексті вимог BEPS (Base Erosion and Profit Shifting), підкреслюючи важливість системної реалізації заходів на основі Настанов ОЕСР для ефективного контролю ТЦУ в Україні, а також визначення його як особливого системного явища в рамках національної податкової політики та вдосконалення методик оцінювання ризиків у цій сфері.

О. Є. Федорченко розглядає проблематику трансфертного ціноутворення в контексті міжнародних груп компаній (МГК) та його вплив на податкову систему, досліджуючи питання інституційного забезпечення складання відповідної документації, зокрема в аспекті запровадження її трирівневої структури в Україні [13].

О. В. Фарат, В. В. Косовська та І. І. Козак проводять аналіз змін у законодавчому регулюванні ТЦУ, включно з кількісними та вартісними аспектами звітності про контрольовані операції, їх структуру за предметом та регіональний розподіл в Україні [17]. Авторами досліджено нормативно-правову базу з питань трансфертного ціноутворення й систематизовано ключові критерії визначення контрольованих операцій. Науковцями представлено трирівневу модель документації з ТЦУ, спрямовану на мінімізацію суперечок і оптимізацію процедур розв'язання конфліктів між податковими органами й платниками податків.

Г. Б. Назаровою та М. В. Васильєвим окреслено шляхи поліпшення алгоритму звітування за КО платниками податку до контролюючих органів і попереднього узгодження ціноутворення в таких операціях [28].

В. В. Пухальський обґрунтовує велику роль інформаційного забезпечення в ході проведення контролюючим органом податкового моніторингу КО та контролю за ТЦУ. Автором здійснено компаративний аналіз Плану дій BEPS у контексті його впровадження в Україні, що важливо для виконання заходів, котрі стосуються угод про оподаткування, задля протидії використанню схем агресивного податкового планування [29].

Колектив авторів на чолі з А. О. Фатенок-Ткачук досліджує сучасні реалії обліково-аналітичного забезпечення КО у світовому та вітчизняному вимірах. Зокрема науковцями проаналізовано міжнародний досвід у сфері обліку та аудиту КО, визначено шляхи його використання в практичній площині для України, що дало змогу визначити різноманітність у методах контролю та видах обмежень для зовнішніх операцій [31].

У низці документів авторитетних міжнародних організацій окреслюються настанови та практичні рекомендації щодо необхідних змін у підходах до ТЦУ з урахуванням вузького фіскального простору в країнах, що розвиваються. Ідеться насамперед про Типову податкову конвенцію про доходи та

капітал [34] та Настанови ОЕСР щодо трансфертного ціноутворення для транснаціональних компаній [35], що надзвичайно актуально в рамках реалізації Національної стратегії доходів до 2030 року [36] та Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2022–2025 роки [37]. Додатково підвищують актуальність теми дослідження документи ОЕСР стосовно визначення цін на корисні копалини, зокрема на боксити і літій [38–40] та підходів до ефективного вирішення проблем ТЦУ [41], а також проект директиви Ради ЄС щодо трансфертного ціноутворення [42]. Цими документами формується новий регуляторний дискурс, котрий передбачає наукове осмислення та посилює міждисциплінарний характер у контексті інтеграції екологічних, економічних і соціальних чинників сталого розвитку.

Слід зазначити, що в рамках дослідження цієї тематики творчі колективи науковців ДНУ “Академія фінансового управління” зробили вагомий внесок у формування теоретичного та практичного базису трансфертного ціноутворення. Зокрема, у дослідженні *“Наукове обґрунтування уніфікованих методичних підходів до складання документації з трансфертного ціноутворення компаній України”* у 2021 р. було обґрунтовано пропозиції щодо внесення уточнень до податкового законодавства України через оцінку чинної моделі організаційно-методичного забезпечення складання документації з ТЦУ та глобальної документації з ТЦУ, розроблено проект Методичних рекомендацій щодо складання документації з трансфертного ціноутворення як організаційного заходу удосконалення й уніфікації методичних підходів до складання документації з ТЦУ (Local File відповідно до термінології ОЕСР) компаній України, проект Узагальнюючої податкової консультації щодо складання та подання глобальної документації з трансфертного ціноутворення (майстер-файлу).

У рамках дослідження *“Наукове обґрунтування удосконалення організаційно-методичного забезпечення розкриття інформації про контрольовані операції”* (2023 р.) було розроблено основні напрями вдосконалення організаційного забезпечення підготовки Звіту про контрольовані операції і Податкової декларації з податку на прибуток через ідентифікацію неузгодженостей та міжнародного досвіду, а також запропоновано поліпшення нормативної бази, зокрема зміни до наказів Міністерства фінансів України “Про затвердження форми та Порядку складання Звіту про контрольовані операції” від 18.01.2016 № 8 та “Про затвердження форми Податкової декларації з податку на прибуток підприємств” від 20.10.2015 № 897.

Як бачимо, вітчизняні науковці досліджують проблемні аспекти трансфертного ціноутворення з виокремленням багатогранності напрямів його розвитку, однак питання контрольованих операцій щодо сировинних товарів в Україні, передусім у контексті сучасних фінансово-економічних умов та регуляторної бази, потребує додаткової уваги.

Мета статті полягає в науково-практичній оцінці особливостей здійснення контрольованих операцій щодо сировинних товарів в Україні в контексті сучасних фінансово-економічних умов та регуляторної бази.

Методи дослідження. Авторами використовувалися різноманітні наукові та спеціальні методи для аналізу, оцінки й узагальнення інформації. Далі наведено архітектуру основних методів, задіяних у дослідженні. Аналіз дав змогу розділити складні аспекти КО щодо сировинних товарів в Україні на окремі елементи для докладного розуміння їхньої сутності. Ґрунтовно розглянуто наукові публікації, міжнародні ініціативи та вітчизняні нормативно-правові акти, що допомогло отримати комплексне розуміння теоретичних і практичних аспектів ТЦУ. Метод синтезу застосовувався для об'єднання даних та інформації про КО щодо сировинних товарів в Україні. Цей підхід дав можливість сформулювати комплексний погляд на досліджувану проблему. Метод групування використано для класифікації схожих елементів або підходів у сфері здійснення КО щодо сировинних товарів в Україні. Це допомогло виявити загальні тенденції та визначити основні категорії, які потрібно розглядати при розробленні стратегій. Метод системного аналізу застосовувався для комплексного інтегрованого дослідження взаємозв'язків між різними компонентами процесу ТЦУ, включно з фінансово-економічними, правовими та управлінськими аспектами, що допомогло оцінити вплив кожного з них на формування трансфертних цін. Графічний метод використано для забезпечення наочності представлення отриманих даних. Завдяки інституційному методу вивчено нормативно-правову базу, що регулює питання ТЦУ на національному рівні. За допомогою методу контент-аналізу виявлено особливості визначення операцій контрольованими, а також визначено критерії потенційних зіставних операцій – як внутрішніх, так і зовнішніх. Міждисциплінарний підхід, котрий передбачає використання знань і методів із різних сфер науки, таких як економіка, право, фінанси та управління, дав змогу отримати більш глибоке і всебічне розуміння щодо здійснення КО з сировинними товарами. Зазначені методи застосовувалися синергійно для дослідження особливостей здійснення КО щодо сировинних товарів в Україні в контексті сучасних фінансово-економічних умов та регуляторної бази.

Результати дослідження. На міжнародних ринках нестабільність індексів цін на сировинні товари характеризується високим рівнем волатильності, що може бути викликано різними факторами, такими як політична турбулентність, природні катаклізми, зміни попиту і пропозиції або валютних курсів. Це створює ризик маніпулювання цінами з метою переміщення прибутків до юрисдикцій з нижчими податками, що може призвести до зменшення податкових надходжень для країн, де фактично створюється вартість. Крім того, через специфіку сировинних товарів, таких як різний вміст металів у руді чи відмінності в якості нафти, оцінка їхньої ринкової вартості потребує індивідуального підходу і врахування численних змінних.

Засади визначення операцій контрольованими

Національним законодавством визначено, що КО є господарськими операціями платника податків, які можуть впливати на об'єкт оподаткування податком на прибуток підприємств платника податків (для резидентів Дія

Сіті – платників податку на особливих умовах – на фінансовий результат до оподаткування, визначений у фінансовій звітності згідно з НП(С)БО або МСФЗ) (ст. 39 Податкового кодексу України, далі – ПКУ) [43], а саме:

а) господарські операції, що здійснюються з пов'язаними особами – нерезидентами;

б) зовнішньоекономічні господарські операції з продажу та/або придбання товарів та/або послуг через комісіонерів-нерезидентів;

в) господарські операції, що здійснюються з нерезидентами, зареєстрованими у державах (на територіях), включених до Переліку № 1045 [44], або які є резидентами цих держав;

г) господарські операції, що здійснюються з нерезидентами, які не сплачують податок на прибуток (корпоративний податок), у т. ч. з доходів, отриманих за межами держави реєстрації таких нерезидентів, та/або не є податковими резидентами держави, в якій вони зареєстровані як юридичні особи. Якщо нерезидентом, організаційно-правова форма якого включена до Переліку № 480 [45], відповідно до підпункту “г”, у звітному році сплачувався податок на прибуток (корпоративний податок), господарські операції платника податків з таким нерезидентом за відсутності критеріїв, визначених підпунктами “а” – “в”, визнаються неконтрольованими;

г) господарські операції (у т. ч. внутрішньогосподарські розрахунки), що здійснюються між нерезидентом та його постійним представництвом в Україні.

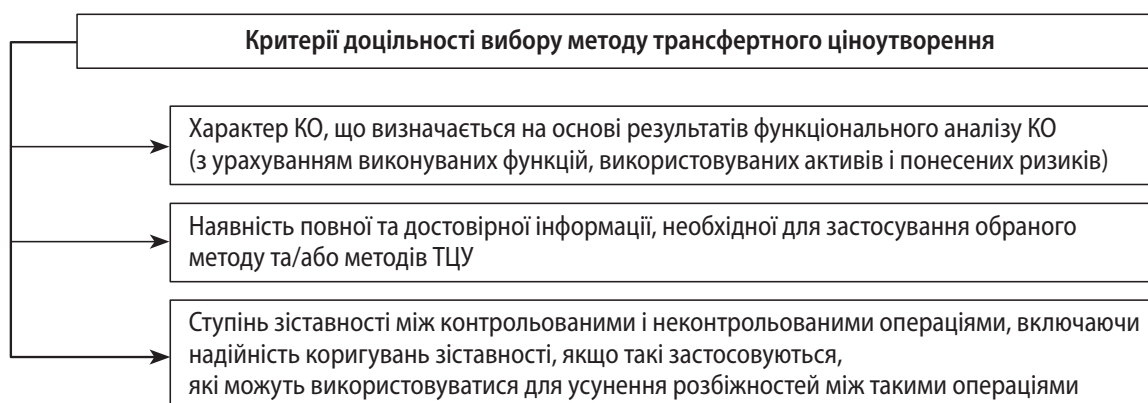
При визнанні операцій контрольованими має враховуватись вартісні критерії: обсяг КО – понад 10 млн грн з кожним нерезидентом та обсяг доходу від будь-якої діяльності платника податків – понад 150 млн грн [43].

Водночас КО із сировинними товарами – це господарські операції платника податків з сировинними товарами, що визнаються контрольованими відповідно до ст. 39 ПКУ [46].

За ПКУ встановлення відповідності умов КО принципу “витягнутої руки” здійснюється за одним із таких методів, а саме: порівняльної неконтрольованої ціни (ПНЦ), ціни перепродажу, “витрати плюс”, чистого прибутку, розподілення прибутку. Відповідність умов КО принципу “витягнутої руки” визначається за допомогою застосування методу ТЦУ, котрий є найбільш доцільним до фактів й обставин здійснення КО, крім випадків, коли ПКУ визначені вимоги щодо обов'язковості застосування конкретного методу встановлення відповідності умов КО принципу “витягнутої руки” для КО певного виду [43].

Критерії доцільності вибору методу ТЦУ представлено на рис. 1.

Платник податку з урахуванням зазначених критеріїв використовує будь-який метод, котрий він вважає найбільш доцільним, однак у разі, якщо є можливість застосування і методу ПНЦ, і будь-якого іншого методу, пріоритетним вважається метод ПНЦ. У випадку застосування платником податку з однаковою надійністю методу ціни перепродажу / методу “витрати плюс” та методу чистого прибутку / розподілення прибутку з урахуван-

Р и с. 1. **Критерії доцільності вибору методу трансфертного ціноутворення**

Побудовано за: [47].

ням цих критеріїв пріоритетним є метод ціни перепродажу або метод “витрати плюс”. Платник податку може не застосовувати більше одного методу для визначення того, чи відповідають умови КО принципу “витягнутої руки”.

До основних вимог щодо застосування методів ТЦУ для сировинних товарів належать [48]:

- обов’язкове встановлення відповідності умов КО принципу “витягнутої руки” за методом ПНЦ;
- обґрунтованість використання інших методів ТЦУ виключенням застосування методу ПНЦ;
- необхідність переходу до методів рентабельності (розподілу прибутку), обґрунтованих відповідно до умов здійснення КО;
- необхідність розкриття ланцюга постачання до першої непов’язаної особи (особи, що не відповідає критеріям, вказаним у пп. 39.2.1.1 ст. 39 ПКУ) із зазначенням рівня рентабельності у випадку незастосування методу ПНЦ;
- право визначення контролюючим органом відповідності цін принципу “витягнутої руки” за методом ПНЦ у разі нерозкриття ланцюга постачання.

Порядком складання Звіту про контрольовані операції визначено термін його подання – до 1 жовтня року, що настає за звітним, шляхом електронного документообігу та накладання цифрового підпису [49]. У випадку його неподання контролюючими органами накладається штраф обсягом 300 прожиткових мінімумів для працездатної особи, що встановлений на 1 січня звітного року [50].

У 2022 р. Міністерством фінансів України затверджено Порядки встановлення відповідності умов контрольованої операції щодо сировинних товарів принципу “витягнутої руки” (далі – Порядки). З урахуванням положень ПКУ вони набрали чинності з 1 січня 2023 р., а їх застосування поширюється на КО із сировинними товарами, перелік котрих затверджено по-

становою Кабінету Міністрів України від 09.12.2020 № 1221. У Порядках подано алгоритм визначення цін на сировинні товари під час розрахунку оподаткованого прибутку експортера. Ці документи є результатом спільної і синергічної роботи Міністерства фінансів, Державної податкової служби та міжнародних експертів з оподаткування, котрі поєднали зусилля для створення узгодженого й ефективного регуляторного механізму. Вони ґрунтуються на рекомендаціях Настанов ОЕСР, забезпечуючи інтеграцію найкращих міжнародних практик у національну систему оподаткування, що дає змогу Україні впровадити сучасні підходи до визначення ринкових цін у КО, підвищуючи ефективність податкового контролю. Рекомендації Настанов ОЕСР щодо трансфертного ціноутворення для транснаціональних компаній і податкових органів (2017 р.), покладені в основу Порядків, є загально визнаними рекомендаційно-методичними матеріалами у сфері податкового регулювання ТЦУ на світовому рівні. Їхня основна мета полягає в забезпеченні ефективного та практичного впровадження положень ПКУ щодо здійснення КО із сировинними товарами.

Під час укладання Порядків було окреслено специфіку з уважним розглядом операційних тонкощів відповідних галузей, методологію збору інформації з широкодоступних і авторитетних джерел, а також запропоновано, хоч і не вичерпний, але ґрунтовний список джерел для отримання цінкових котирувань, опублікованих на вебпорталі ДПС (зокрема, Argus Media Ltd, FastMarkets, HIS Markit Ltd, Refinitiv Holdings Ltd, S&P Global Platts) [51].

Наказ Міністерства фінансів України “Про затвердження Порядків встановлення відповідності умов контрольованої операції щодо сировинних товарів принципу “витягнутої руки” від 18.01.2022 № 19, що був зареєстрований в Міністерстві юстиції України від 16.06.2022 за № 662/37998 (далі – Наказ № 19), розроблено з метою врегулювання методологічних питань, пов’язаних з визначенням відповідності умов КО із сировинними товарами принципу “витягнутої руки”. Цей нормативно-правовий акт ґрунтується на вимогах та методах, передбачених ПКУ (пп. 39.3.3.4 ст. 39), і покликаний забезпечити правильне застосування згаданого принципу у відносинах між пов’язаними особами.

Наказ № 19 є складовою розвитку нормативного регулювання ТЦУ в Україні, сприяючи більш точному та справедливому визначенню цін на сировинні товари і підвищуючи ефективність податкового контролю. Порядки використовуються як платниками податків, так і контролюючими податковими органами. Платники застосовують їх для правильного визначення обсягу оподаткованого прибутку в КО, тоді як податкові органи – для перевірки відповідності цих операцій принципу “витягнутої руки” і дотримання податкового законодавства. Наказ № 19 корелює з Планом дій BEPS 8, котрий спрямований на вдосконалення правил ТЦУ, зокрема відповідно до Звіту ОЕСР “Узгодження результатів трансфертного ціноутворення зі створенням вартості” (Кроки 8–10).

Для успішного застосування Порядків, затверджених Наказом № 19, слід ураховувати низку ключових пов'язаних документів, що регулюють ТЦУ і здійснення КО. Серед них важливу роль відіграють [46]:

- постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку розрахунку діапазону цін (рентабельності) та медіани такого діапазону для цілей трансфертного ціноутворення” від 04.06.2015 № 381 – надає методологію для визначення ринкових діапазонів цін і їх медіан із метою коректного застосування принципу “витягнутої руки”;
- постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Положення про Міністерство фінансів України” від 20.08.2014 № 375 – регулює організаційну структуру і функції Міністерства, на котре покладено функції нагляду за трансфертним ціноутворенням;
- Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI – основний законодавчий акт, що визначає загальні принципи оподаткування й основи трансфертного ціноутворення;
- Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010 (наказ Держспоживстандарту України від 11.10.2010 № 457) – допомагає визначити категорії товарів для цілей податкового контролю;
- Закон України “Про зовнішньоекономічну діяльність” від 16.04.1991 № 959-XII – регулює питання зовнішньоекономічної діяльності, включно з імпортом і експортом товарів, що є частиною трансфертного ціноутворення.

Наведені норми стосуються здійснення КО із сировинними товарами, перелік яких затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 09.12.2020 № 1221, що містить 103 групи товарних позицій.

Загальний Порядок оцінки відповідності умов КО принципу “витягнутої руки” визначає протоколи оцінки операцій щодо: експорту зерна, олійних культур та продуктів їх переробки, залізорудної сировини, чавуну, брухту чорних металів, металопродукції із чорних металів; імпорту енергетичного та коксівного вугілля, нафтопродуктів і зріджених вуглеводневих газів; експорту й імпорту феросплавів.

Порядки встановлення відповідності умов КО щодо сировинних товарів принципу “витягнутої руки” систематизовано на рис. 2.

Порядки детально описують послідовність дій і кроків, котрі необхідно виконати, з акцентом на визначенні пріоритетів методу ПНЦ. Вони також стосуються використання котирувальних цін і коригувань у розрізі товарних груп, а також специфіки здійснення коригувань для забезпечення порівнянності операцій з товарами, які охоплюють відмінності в їхніх характеристиках, базис та строки поставок, винагороду трейдера, умови оплати та зміни валюти [51].

Підкреслимо, що Наказ № 19 частково дублює положення Податкового кодексу, проте також істотно розширює і конкретизує його в частині критеріїв та умов вибору належного методу для визначення відповідності умов КО із сировинними товарами принципу “витягнутої руки”.

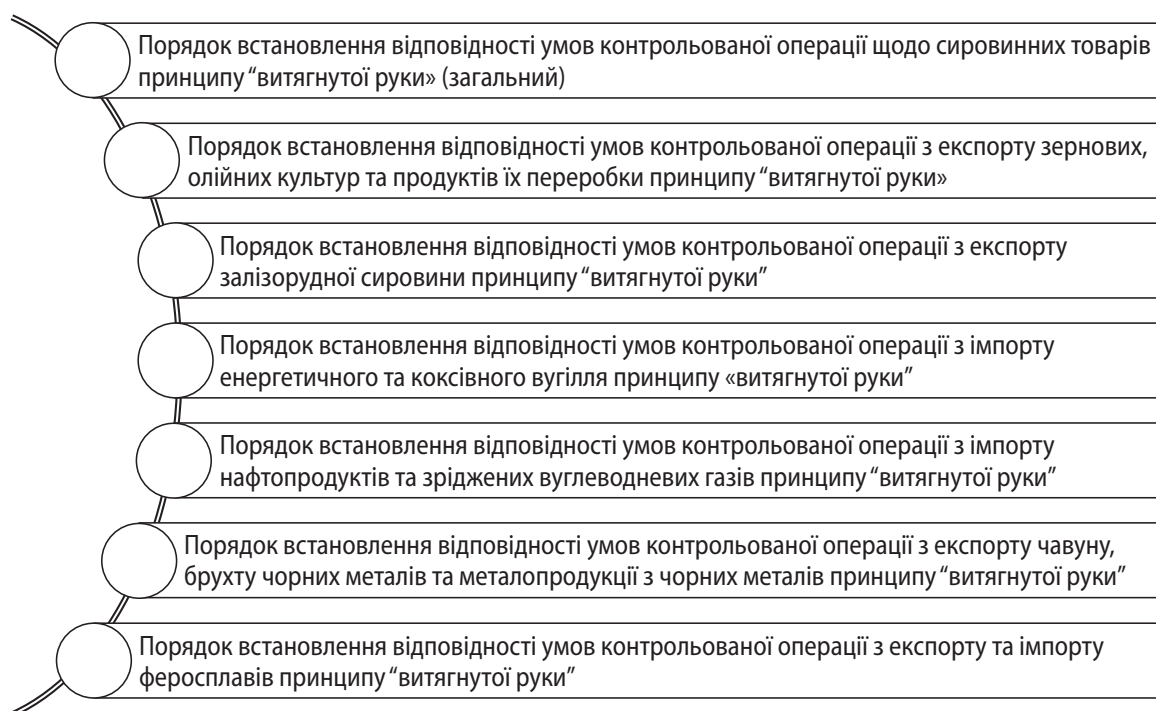

Рис. 2. Систематизація Порядків встановлення відповідності умов контрольованої операції щодо сировинних товарів принципу «витагнутої руки»

Побудовано за: [46].

При встановленні відповідності умов КО принципу «витагнутої руки» згідно з Наказом № 19 слід враховувати такі ключові елементи.

1. Характеристика сировинних товарів: це стосується специфічних властивостей товарів, котрі можуть пояснити відмінності у їхній вартості. Наприклад, якість, походження, фізичні й хімічні властивості сировини впливають на ціноутворення і мають бути враховані при оцінці відповідності операцій принципу «витагнутої руки».
2. Стала практика відносин та умови договорів: відправною точкою для визначення відповідності операції принципу «витагнутої руки» є письмовий договір між пов'язаними особами. Однак фактичні дії сторін операції та фактичні умови її проведення мають першочергове значення. Договірні умови повинні бути порівняні з фактичними обставинами для з'ясування того, чи відповідає операція ринковим умовам.
3. Економічні умови діяльності сторін операції: аналіз економічних умов, у яких діють сторони операції, необхідний для оцінки відповідності КО фактичним діям та умовам проведення операції. Це передбачає аналіз відповідних ринків товарів, які можуть суттєво впливати на ціни. Важливо також враховувати зіставність економічних умов, щоб забезпечити обґрунтованість аналізу.
4. Визначення дати для здійснення аналізу: правильне визначення є суттєвим аспектом, оскільки дає змогу врахувати актуальні ринкові умови та цінові тренди на момент здійснення операції.

5. Бізнес-стратегії сторін операції (за їх наявності): вони справляють потужний вплив на ціноутворення товарів, а також є важливим елементом при визначенні відповідності умов КО принципу “витягнутої руки”. Ці стратегії можуть включати довгострокові інвестиційні плани, маркетингові кампанії, прагнення до захоплення ринкової частки або цілеспрямовані зусилля зі збільшення обсягів продажу. Всі згадані чинники позначаються на встановленні цін і повинні бути враховані для забезпечення справедливого аналізу економічної діяльності сторін і обґрунтованості цінових рішень. Наприклад, якщо одна зі сторін операції прийняла рішення тимчасово знизити ціни для виходу на новий ринок, це потрібно врахувати, оцінюючи відповідність умов операції ринковим стандартам.

Ці елементи є основоположними для забезпечення відповідності операцій принципу “витягнутої руки” та коректного застосування правил трансфертного ціноутворення.

У Наказі № 19 акцентовано увагу на визначенні дати проведення аналізу ТЦУ. Це досягається шляхом урахування таких факторів: вибір дати, найближчої до узгодженої дати ціноутворення сторонами КО; вибір найближчої дати до дати договору (контракту) у випадках, коли на дату угоди немає зіставних неконтрольованих операцій або котирувальних цін, з урахуванням методики цінового агентства, якщо вона доступна; дата переходу права власності предмета КО або дата відвантаження товару відповідно до товарно-транспортного документа (якщо платник податків не надіслав повідомлення про укладення договору (контракту)); інформація в повідомленні не відповідає умовам договору; сторони операції змінюють договір після направлення повідомлення щодо характеристик, ціни, загальної вартості, кількості й обсягу товару, умов доставки та оплати, відповідальності; умови договору (контракту) не відповідають реальній поведінці сторін та фактичним умовам його виконання.

В інших випадках, якщо дата переходу права власності або відвантаження товару не відповідає внутрішнім зіставним неконтрольованим операціям чи котирувальним цінам, порівняння цін здійснюється на найближчу дату до цієї події. Як виняток порівняння може проводитися на дату після переходу права власності чи відвантаження, саме вона є найближчою до моменту операції.

У досліджуваному нормативно-правовому акті окремий розділ присвячено визначенню потенційних зіставних операцій (внутрішніх і зовнішніх), що передбачає процес ідентифікації й аналізу операцій, які можуть бути використані для порівняння з КО. Внутрішні зіставні операції – це операції, що здійснюються між незалежними сторонами в межах тієї самої компанії або групи компаній, де виконується КО, зовнішні – операції між незалежними сторонами, котрі не входять до складу групи компаній.

Обидва типи операцій оцінюються на підставі схожості їхніх умов, характеру товарів або послуг, економічних обставин та інших релевантних

факторів, щоб визначити їх придатність для аналізу відповідності принципу “витагнутої руки”. Визначення потенційних зіставних операцій (внутрішніх і зовнішніх) згідно з Наказом № 19 представлено на рис. 3.

Рис. 3. Визначення потенційних зіставних операцій (внутрішніх і зовнішніх)

Побудовано за: [46].

Щодо визначення й внесення коригувань зіставності, то, як вказано в основному Порядку, коригування фінансових і комерційних умов операцій із сировинними товарами необхідно проводити для підвищення надійності отриманих результатів. При виконанні таких коригувань важливо враховувати кілька аспектів: суттєвість відмінностей, що коригуються; якість даних, котрі підлягають коригуванню; мета, з якою проводяться коригування; надійність методу, використаного для його здійснення. Найчастіше застосовуються коригування щодо характеристик сировинних товарів, умов постачання, строків постачання, винагороди трейдера, умов платежів, валюти.

Для визначення КО відповідно до реальних дій сторін та умов її проведення, а також порівняння комерційних і фінансових умов операцій необхідно провести функціональний аналіз. Він охоплює аналіз функцій, активів, ризиків, типових бізнес-моделей (рис. 4).

Ще одним аспектом, на який варто звернути увагу, є коригування зіставності, котре здійснюється з метою поліпшення достовірності результатів. Це коригування проводиться для того, щоб підвищити точність і надійність

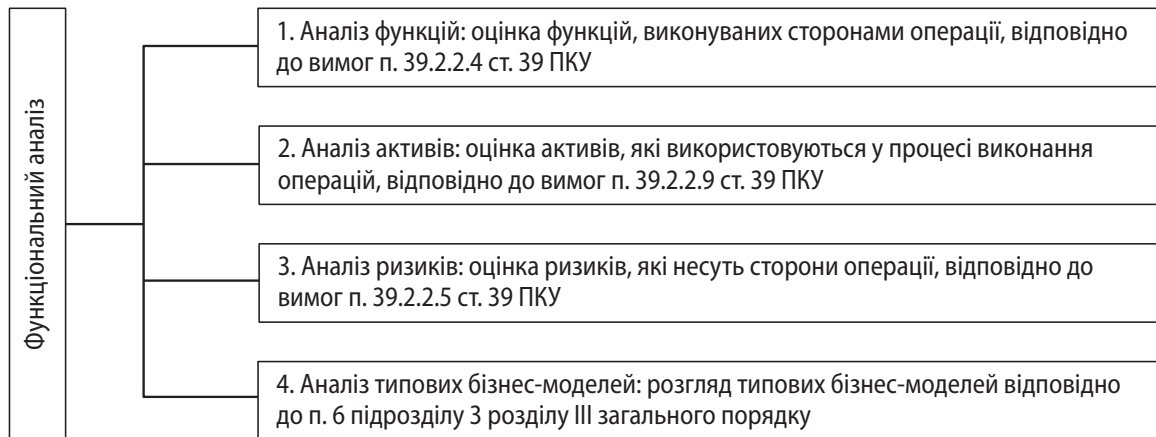

Рис. 4. Функціональний аналіз в рамках визначення контрольованої операції

Побудовано за: [46].

отриманих результатів, забезпечивши справедливе порівняння між контрольованими та зіставними операціями. Воно дає змогу врахувати різні фактори, такі як відмінності в комерційних і фінансових умовах, специфіка товарів або послуг, функціональні ролі сторін, рівень ризиків та інші релевантні аспекти. Коригування допомагає усунути вплив цих відмінностей, що можуть спотворювати результати аналізу, і забезпечити відповідність умов КО ринковим цінам.

Згадані Порядки спрямовані на забезпечення справедливості у питаннях ТЦУ, запобігання агресивному податковому плануванню та зловживанням, пов'язаним із переміщенням прибутків між юрисдикціями. Вони надають інструкції та рекомендації для визначення ринкових цін у КО між пов'язаними особами. Платники податків, які здійснюють КО із сировинними товарами, зможуть правильно визначати свій оподатковуваний прибуток відповідно до принципу “витягнутої руки”.

Це також сприятиме більшій транспарентності та відповідності під час проведення таких операцій, що, у свою чергу, підвищить довіру до податкової системи і покращить бізнес-клімат, податкову культуру та добровільну сплату податків, оскільки забезпечить інструкції і механізми для належного виконання податкових зобов'язань. Крім того, варто на постійній основі проводити консультації з представниками бізнес-спільноти, щоб краще розуміти їхні потреби і виклики, з якими вони стикаються при застосуванні Порядків. Це сприятиме більш збалансованому регулюванню і врахуванню інтересів усіх зацікавлених сторін.

У 2013–2022 рр. до контролюючого органу подано більш як 24 тис. звітів про КО. Основними методами ТЦУ (встановлення відповідності принципу “витягнутої руки”), котрі зазначені у звітах про КО за 2022 звітний рік, стали: метод ПНЦ (коди 301, 306, 307) – 60 %; метод чистого прибутку (код 304) – 36; ціни перепродажу та ін. (коди 302, 303, 305) – 4 %. У 2022 р. КО становили: за товарами – 52 % (у т. ч. сировинними – 19 %), банківськими послуга-

ми – 29; послугами – 9, фінансовими послугами – 7, операціями з цінними паперами – 2, іншими – 1 %. Отже, сукупний нетоварний компонент КО становив 48 % [53].

Географічну структуру КО за товарами наведено на рис. 5.

Як бачимо з рис. 5, домінуючу позицію в географічній структурі КО за товарами займає Швейцарія – як в експорті (32 %), так і в імпорті (24 %), що свідчить про її ключову роль у міжнародних економічних відносинах та вказує на функцію важливого фінансового центру. Втім, спостерігається асиметрія в структурі КО: Естонія має значну частку в експорті (11 %), але її немає серед основних імпортерів, що може свідчити про специфіку двосторонніх економічних відносин. Болгарія має найменшу частку в 5 % експортних КО.

У рамках реалізації Національної стратегії доходів до 2030 року важливим аспектом є проведення регулярних тренінгів та навчальних програм для податкових інспекторів і платників податків з метою підвищення їхньої обізнаності у питаннях трансфертного ціноутворення, корелює з напрямками реформ, котрі потрібні для вирішення виявлених проблем та окреслюються в п.4.2.2(с) “Автоматизація процедур податкового контролю за трансфертним ціноутворенням” [36]:

1) упродовж 2024 р. поставлено за мету завершити розроблення, тестування і впровадження інформаційно-комунікаційної системи (ІКС) “Автоматизована система роботи з великими масивами даних для проведення аналізу ризиків з трансфертного ціноутворення”. Упровадження інноваційних технологій до аналізу й обробки великих масивів інформації задля цілей податкового контролю у сфері ТЦУ зумовить ефективне виконання по-

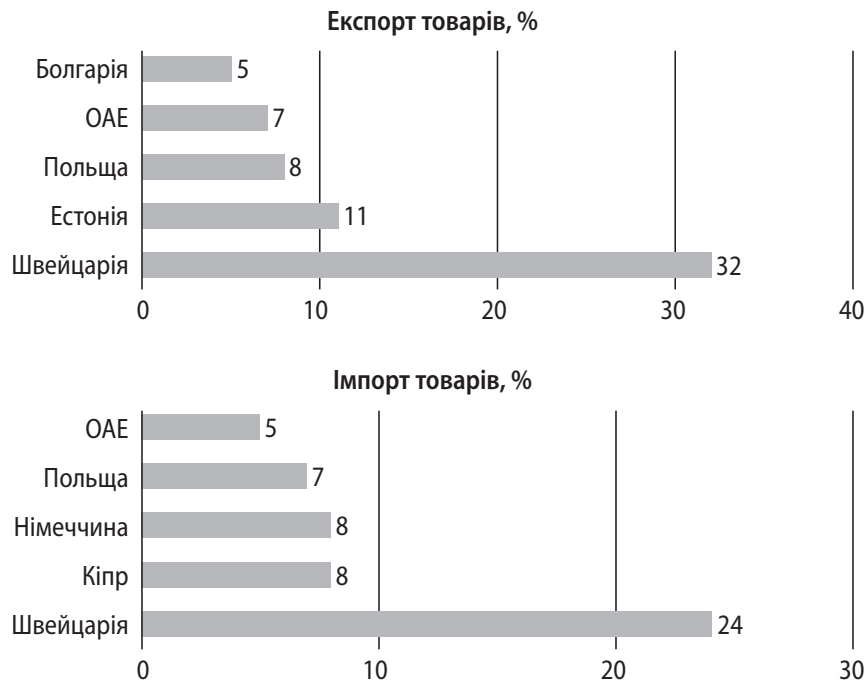

Рис. 5. Географічна структура контрольованих операцій за товарами

Побудовано за: [53].

кладених на податкові органи функцій податкового контролю за встановленням відповідності умов КО принципу “витагнутої руки”;

2) у 2024–2025 рр. пріоритетним є проведення навчання щодо роботи в ІКС (п. 4.2.4(b) “Вдосконалення кадрової політики ДПС”).

З огляду на євроінтеграційний вектор України вкрай важливе дотримання рекомендацій ОЕСР щодо ТЦУ як для багатонаціональних корпорацій, так і для податкових органів. ДПС, співпрацюючи з Програмою з управління державними фінансами в Україні (EU4PFM), впроваджує інноваційне рішення для обробки даних у сфері ТЦУ, що має на меті автоматизацію податкового контролю для забезпечення відповідності умов КО принципу “витагнутої руки” згідно з рекомендаціями ОЕСР.

Цифровізація процесів такого контролю за дотриманням правил ТЦУ сприятиме вдосконаленню ризик-орієнтованих підходів, своєчасному виявленню тенденцій порушень у сфері ТЦУ та оперативному їх подоланню, зменшенню кількості податкових порушень і судових спорів, мінімізації впливу “людського фактора” [55].

Департамент трансфертного ціноутворення ДПС презентував навчальний курс “Енциклопедія Департаменту трансфертного ціноутворення, або Квест: Знайди та поверни виведені прибутки в Україну” для територіальних органів. Департамент надалі працює над імплементацією глобальних ефективних інноваційних стратегічних рішень задля вдосконалення системи оподаткування країни, підтримуючи високий рівень співпраці з міжнародними компетентними органами [56].

Необхідне врахування рекомендацій та положень Настанов ОЕСР, котра постійно оновлює свої рекомендації та методології у сфері ТЦУ, зважаючи на глобальні економічні тенденції та нові виклики. Зокрема, йдеться про практичні рекомендації щодо визначення цін на корисні копалини [38], оскільки впровадження запропонованих підходів до трансфертного ціноутворення в ланцюгах постачання корисних копалин допоможе поліпшити національне інституційне поле відповідно до рекомендацій ОЕСР.

Нині на порядку денному Європейської комісії перебуває проєкт директиви [42], котра інтегрує ключові принципи ТЦУ в законодавство країн-членів з метою впровадження спільних підходів та набору правил для обчислення податкової бази великих груп компаній: принцип “витагнутої руки” і механізм встановлення правил для суб’єктів, що забезпечить відкритість для платників податків щодо тлумачення та застосування принципу “витагнутої руки”.

Нововведення, у разі прийняття цієї директиви, почнуть діяти з 1 січня 2026 р. до компаній, котрі є резидентами держав – членів ЄС, а також до постійних представництв, розташованих в ЄС [57]. Обґрунтування зазначеної пропозиції базується на аналізі диференційованого статусу та функціональної ролі Керівництва ОЕСР з трансфертного ціноутворення в контексті країн – членів ЄС. Згідно з даними Європейської комісії спостерігається істотна варіативність у підходах до імплементації та інтерпретації цього документа серед держав-членів. Попри наявність внутрішнього законодав-

ства, котре встановлює загальні принципи ТЦУ, на рівні ЄС ці правила не уніфіковано. Єврокомісія акцентує увагу на тому, що надмірна автономія країн-членів призводить до ускладнення регуляторного середовища та створення нерівних умов для суб'єктів господарювання в межах єдиного європейського економічного простору. Комплексність норм ТЦУ та їх неоднорідна імплементація в національних законодавствах країн – членів ЄС породжують низку суттєвих проблем, а саме: сприяння переміщенню прибутку та ухиленню від оподаткування; виникнення судових спорів та випадків подвійного оподаткування; зростання витрат суб'єктів господарювання на забезпечення відповідності вимогам податкового законодавства. Отже, актуальним є впровадження комплексного підходу до гармонізації правил ТЦУ з метою створення більш прозорого й ефективного регуляторного середовища в рамках стратегічного євроінтеграційного курсу України.

Висновки. Транспарентність та комплаєнс під час здійснення КО, а також своєчасність і послідовність імплементації міжнародних ініціатив у сфері ТЦУ в національне інституційне поле сприятимуть поліпшенню податкової культури, підвищенню довіри до податкових органів, що, у свою чергу, сприятиме покращанню бізнес-клімату й розширенню фіскального простору для фінансування нагальних потреб сектору безпеки та оборони.

Разом із тим вітчизняне нормативно-правове регулювання КО спрямоване на уникнення подвійного оподаткування та зменшення ризиків ухилення від оподаткування. Перспективним напрямом дослідження є подальша систематизація практичного застосування рекомендацій ОЕСР щодо визначення справедливих цін у транзакціях із сировинними товарами між пов'язаними сторонами.

Розширення кола учасників цієї фахової дискусії, а саме залучення до неї податківців, науковців, експертної аудиторії з питань міжнародного оподаткування, стане основою для сталого та інклюзивного розвитку податкової політики і національної економіки загалом.

Список використаних джерел

1. Інвестиції компаній гірничо-металургійного комплексу України почали відновлюватися. *InVenture*. 2024. URL: <https://inventure.com.ua/uk/news/ukraine/investiciyi-kompanij-girnicho-metallurgijnogo-kompleksu-ukrayini-pochali-vidnovlyuvatisya>.

2. Українське податкове законодавство має особливі правила щодо оподаткування прибутку від операцій з сировинними товарами. Щоб довести, що ціна на сировинний товар є ринковою, вимагається порівнювати не рентабельність трейдера, а ціни. Які нюанси наразі має кожен із підходів та як мінімізувати податкові ризики, розповідає директор практики з трансфертного ціноутворення “Делойт” в Україні Олександр Ямпольський. *Forbes*. 2024. URL: <https://forbes.ua/money/prodaete-pshe-nitsyu-iz-chornomorska-a-dlya-formuvannya-ii-tsini-analizuete-rentabelnist-trejde-ra-yaki-riziki-u-takogo-pidkhodu-ta-yak-ikh-minimizuvati-rozpovidaie-ekspert-z-transfertnogo-tsinoutvorenny-13082024-15969>.

3. Скорик М., Мискін Ю. Ризикоорієнтоване управління в системі контролю трансфертного ціноутворення компанії. *Mechanism of an Economic Regulation*. 2024. № 1 (103). С. 46–50. URL: <https://doi.org/10.32782/mer.2024.103.07>.

4. *Сторожук Т., Моргуненко А.* Загальнотеоретичні засади еволюції норм трансфертного ціноутворення: проблемні питання та шляхи їх вирішення. *Економіка та суспільство*. 2023. № 55. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-55-35>.

5. *Курілов Є. А.* Міжнародний досвід опрацювання та оцінювання контролюючими органами ризиків трансфертного ціноутворення. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2021. № 4. С. 156–162. URL: <https://www.doi.org/10.31891/2307-5740-2021-296-4-25>.

6. *Muravskiy O. Yu.* Methodological tools for making management decisions on transfer pricing. *Економіка розвитку систем*. 2023. № 6 (1). С. 4–15. URL: <http://dx.doi.org/10.32782/2707-8019/2023-2-1>.

7. *Борейко Н. М., Параниця Н. В., Параниця С. П.* Оцінювання ризиків у сфері трансфертного ціноутворення на прикладі податкових відомств країн-членів Європейського Союзу. *Інвестиції: практика та досвід*. 2022. № 5–6. С. 18–23. URL: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2022.5-6.17>.

8. *Король С. Я., Уманців Г. В., Шушакова І. К.* Розвиток трансфертного ціноутворення в умовах глобалізації. *Економічна теорія та право*. 2021. № 2 (45). С. 87–100.

9. *Титенко Л., Богдан С.* Трансфертне ціноутворення як інструмент управлінського обліку. *Галицький економічний вісник*. 2020. Т. 64, № 3. С. 87–95. URL: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2020.03.087.

10. *Пасічний М.* Трансфертне ціноутворення у системі пріоритетів податкової політики. *Економіка та суспільство*. 2024. № 65. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-65-126>.

11. *Олійник Я. В., Чижикова О. В.* Інституціональне забезпечення трансфертного ціноутворення: глобальний контекст і перспективи для України. *Фінанси України*. 2019. № 2. С. 99–110. URL: <https://doi.org/10.33763/finukr2019.02.099>.

12. *Ловінська Л. Г., Олійник Я. В., Кучерява М. В.* Імплементация міжнародних рекомендацій щодо запровадження трирівневої моделі документації з трансфертного ціноутворення в Україні. *Фінанси України*. 2020. № 9. С. 95–109. URL: <https://doi.org/10.33763/finukr2020.09.095>.

13. *Федорченко О. Є.* Особливості складання документації з трансфертного ціноутворення згідно з вимогами міжнародного та українського законодавства. *Наукові праці НДФІ*. 2021. № 4. С. 143–159. URL: <https://doi.org/10.33763/npdfi2021.04.143>.

14. *Лищенко О. Г., Таратута К. В.* Податкові аспекти застосування принципу “витагнутої руки” при трансфертному ціноутворенні у видобувній галузі. *Концептуальні основи та практичний досвід обліку, аудиту та оподаткування в умовах глобалізації економіки* : кол. моногр. кафедри обліку і оподаткування / Національний університет “Запорізька політехніка”. Запоріжжя : Видавець Мокшанов В. В., 2023. С. 137–151.

15. *Котенко А. М.* Особливості проведення податкових перевірок щодо дотримання принципу “витагнутої руки” у трансфертному ціноутворенні. *Сучасні проблеми права та інноваційної економіки*: зб. наук. пр. за матеріалами інтернет-конференції (м. Харків, 26 березня 2021 р.). С. 95–104.

16. *Кужелев М. О., Сиволап І. М.* Методи встановлення відповідності умов контрольованих операцій принципу “витагнутої руки”. *Економічний вісник університету*. 2022. № 54. С. 144–149. URL: <https://doi.org/10.31470/2306-546X-2022-54-144-149>.

17. *Фарат О., Косовська В., Козак І.* Дослідження законодавчих змін трансфертного ціноутворення в Україні. *Економіка та суспільство*. 2022. № 44. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-44-77>.

18. *Блакита Г., Карпенко І.* Критерії пов'язаності осіб в обліку контрольованих операцій. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2018. № 2. С. 110–120. URL: http://visnik.knute.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2225&catid=232&lang=uk.

19. *Гриненко І. М., Гриненко Ю. І.* Алгоритм проведення економічних досліджень контрольованих операцій. *Криміналістика і судова експертиза*. 2017. Вип. 62. С. 402–410. URL: <https://digest.kndise.gov.ua/en/procedure-of-controlled-operations%ca-%bcs-study/>.
20. *Джох Р. В.* Поняття та сутність контрольованих операцій за податковим законодавством України. *Право та державне управління*. 2017. № 3. С. 104–110. URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2017/17.pdf.
21. *Джох Р. В.* Загальна характеристика правовідносин, що пов'язані з оподаткуванням під час здійснення контрольованих операцій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Юридичні науки*. 2016. Вип. 6 (2). С. 75–78.
22. *Кадькаленко С. Т., Дуда Т. С.* Пов'язаність осіб як основна підстава контрольованості операцій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право*. 2018. Вип. 49 (2). С. 40–43. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.49-2.pdf>.
23. *Колосок В. М., Угровата Ю. С.* Специфічні аспекти трансфертного ціноутворення: методичні засади аналізу контрольованих операцій підприємств холдингу. *Ефективна економіка*. 2014. № 9. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3310>.
24. *Кругляк В. В., Курілов Є. А.* Основні положення моніторингу контрольованих операцій як складової податкового контролю за дотриманням правил трансфертного ціноутворення в Україні. *Економічний вісник. Серія : Фінанси, облік, оподаткування*. 2021. Вип. 7. С. 61–73. URL: <https://doi.org/10.33244/2617-5932.7.2021.61-73>.
25. *Ларіонов М. О.* Особливості моніторингу контрольованих операцій в Україні: шляхи вдосконалення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 1. С. 155–160. URL: [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i1\(26\).30](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i1(26).30).
26. *Мельник О. П.* Трансфертне ціноутворення при здійсненні контрольованих операцій платниками податків. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 395–399. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.64>.
27. *Мельничук І. І., Коробочка Н. В.* Методи трансфертного ціноутворення та особливості їх застосування до контрольованої операції. *Молодий вчений*. 2017. № 1. С. 661–665.
28. *Назарова Г. Б., Васильєв М. В.* Контрольовані операції у сфері зовнішньоекономічної діяльності: сучасний стан оподаткування та облікового забезпечення. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. 2019. Вип. 3 (36). С. 340–360. URL: [https://doi.org/10.32515/2663-1636.2019.3\(36\).340-360](https://doi.org/10.32515/2663-1636.2019.3(36).340-360).
29. *Пухальський В.* Податковий моніторинг контрольованих операцій: суть, інформаційне забезпечення та етапи проведення. *Молодий вчений*. 2023. № 9 (121). URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-9-121-7>.
30. *Селезень П. О.* Особливості взаємного узгодження у контексті попереднього узгодження ціноутворення в контрольованих операціях. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 12. С. 45–53.
31. *Фатенок-Ткачук А., Мельник Д., Асютін А.* Методичні аспекти процесу формування про контрольовані операції. *Економічний аналіз*. 2024. Т. 34, № 2. С. 175–182. URL: <https://doi.org/10.35774/econa2024.02.175>.
32. *Фесенко В. В.* Аналіз цінових відхилень з метою аудиту трансфертних цін у контрольованих операціях імпорту. *Статистика України*. 2018. № 3. С. 83–88. URL: [https://doi.org/10.31767/su.3\(82\)2018.03.10](https://doi.org/10.31767/su.3(82)2018.03.10).
33. *Фесенко В. В., Сілаєва В. О.* Порівняльний аналіз методів визначення митної вартості товарів та трансфертної ціни у контрольованих операціях. *Інтернаука*. 2018. № 2 (2). С. 73–77.
34. Model Tax Convention on Income and on Capital: Condensed Version 2017 / OECD. Paris : OECD Publishing, 2017. URL: https://doi.org/10.1787/mtc_cond-2017-en.

35. OECD Transfer Pricing Guidelines for Multinational Enterprises and Tax Administrations 2022 / OECD. Paris : OECD Publishing, 2022. URL: <https://doi.org/10.1787/0e655865-en>.

36. Національна стратегія доходів до 2030 року : схвал. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.12.2023 № 1218-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1218-2023-p>.

37. Стратегія реформування системи управління державними фінансами на 2022–2025 роки та План заходів з реалізації Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2022–2025 роки : затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 № 1805-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-2021-p>.

38. Determining the Price of Minerals: A transfer pricing framework / IGF, OECD. Paris : OECD Publishing, 2024. URL: <https://doi.org/10.1787/de6ec0c5-en>.

39. Determining the Price of Minerals: A transfer pricing framework for Bauxite / OECD, IGF. Ottawa : IGF, 2023. URL: <https://doi.org/10.1787/91c16436-en>.

40. Determining the Price of Minerals: A Transfer Pricing Framework for Lithium / OECD, IGF. Paris : OECD Publishing, 2024. URL: <https://doi.org/10.1787/a607ff0a-en>.

41. Annex D: Transfer pricing risk identification and assessment: the perspective of an advisor of MNE's. *Dealing Effectively with the Challenges of Transfer Pricing* / OECD. Paris : OECD Publishing, 2012. URL: <https://doi.org/10.1787/9789264169463-16-en>.

42. Proposal for a Council Directive on transfer pricing COM/2023/529 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52023PC0529>.

43. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. Стаття 39. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/ed20240701#n1031>.

44. Перелік держав (територій), які відповідають критеріям, установленим підпунктом 39.2.1.2 підпункту 39.2.1 пункту 39.2 статті 39 Податкового кодексу України : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 № 1045. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-2017п>.

45. Перелік організаційно-правових форм нерезидентів, які не сплачують податок на прибуток (корпоративний податок), у тому числі податок з доходів, отриманих за межами держави реєстрації таких нерезидентів, та/або не є податковими резидентами держави, в якій вони зареєстровані як юридичні особи : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 04.07.2017 № 480. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/480-2017-п>.

46. Про затвердження Порядків встановлення відповідності умов контрольованої операції щодо сировинних товарів принципу “витагнутої руки” : наказ Міністерства фінансів України від 18.01.2022 № 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0662-22/card5#Links>.

47. Методи, що використовуються для встановлення відповідності умов контрольованої операції принципу “витагнутої руки” / Центральне міжрегіональне управління ДПС по роботі з великими платниками податків. 2021. 27 серп. URL: <https://cвр.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/495805.html>.

48. Основні вимоги до застосування методів трансфертного ціноутворення щодо сировинних товарів / Головне управління ДПС у Сумській області. 2023. 5 трав. URL: <https://sumy.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/674841.html>.

49. Форма та Порядок складання Звіту про контрольовані операції : затв. наказом Міністерства фінансів України від 18.01.2016 № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0187-16>.

50. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. Стаття 120. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/ed20240701#n2399>.

51. Контрольовані операції з сировинними товарами – використання порядків / Державна податкова служба України. 2023. 2 серп. URL: <https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/658524.html>.

52. Затверджено Порядки встановлення відповідності умов контрольованої операції щодо сировинних товарів принципу “витягнутої руки” / Державна податкова служба України. 2022. 5 лип. URL: <https://tax.gov.ua/nove-pro-podatki--novini/print-593426.html>.

53. Результати роботи ДПС щодо податкового контролю за трансфертним ціноутворенням / Державна податкова служба України. 2024. 20 черв. URL: <https://tax.gov.ua/diyalnist-/transfertne-tsinoutvorennya-ta-mijnarodne-opodatkuvannya/transfertne-tsinoutvorennya/prezentatsiyni-materiali/795287.html>

54. ДПС за підтримки EU4PFM запроваджує інноваційне IT-рішення для обробки великих масивів даних у сфері трансфертного ціноутворення / Державна податкова служба України. URL: <https://eu4pfm.com.ua/news/dps-za-pidtrymky-eu4pfm-zaprovadzhuie-innovatsiynе-it-rishennia-dlia-obrobky-velykykh-masyviv-danykh-u-sferi-transfertnoho-tsinoutvorennia-tts/?lang=uk#more-8499>.

55. Ключова складова професійного розвитку та досягнення успіхів у роботі – безупинне вдосконалення навчальних підходів у ДПС / Державна податкова служба України. 2024. URL: <https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/print-677963.html>.

56. Клименко К. В., Савостьяненко М. В. Основи застосування методу порівняльної неконтрольованої ціни в ланцюгах постачання корисних копалин у контексті рекомендацій ОЕСР. *Інноваційне підприємництво: стан та перспективи розвитку* : IX Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. ; Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 29 березня 2024 р. Київ, 2024. С. 153–158.

57. Європейський Союз – Європейська Комісія пропонує директиву з питань трансфертного ціноутворення. BDO Україна. 2023. 18 жовт. URL: <https://www.bdo.ua/uk-ua/insights-2/information-materials/2023/european-union-european-commission-proposes-transfer-pricing-directive>.

References

1. In Venture. (2024). *Investments by companies of the mining and metallurgical complex of Ukraine began to recover*. Retrieved from <https://inventure.com.ua/uk/news/ukraine/investiciyi-kompanij-girnichо-metalurgijnogo-kompleksu-ukrayini-pochali-vidnovlyuvatisya> [in Ukrainian].

2. Forbes. (2024). *Ukrainian tax legislation has special rules regarding the taxation of profit from transactions with raw materials. To prove that the price of a commodity is market, it is required to compare not the profitability of the trader, but the prices. Oleksandr Yampolskyi, director of Deloitte's transfer pricing practice in Ukraine, explains what nuances each of the approaches currently has and how to minimize tax risks*. Retrieved from <https://forbes.ua/money/prodaete-pshenitsyu-iz-chornomorska-a-dlya-formuvannya-ii-tsini-analizuete-rentabelnist-treydera-yaki-riziki-u-takogo-pidkhodu-ta-yak-ikh-minimizuvati-rozpovidae-ekspert-z-transfertnogo-tsinoutvorenni-13082024-15969> [in Ukrainian].

3. Skoryk, M., & Myskin, Y. (2024). Risk-based management in the company's transfer pricing control system. *Mechanism of an Economic Regulation*, 1 (103), 46–50. DOI: 10.32782/mer.2024.103.07 [in Ukrainian].

4. Storozhuk, T., & Morhunenko, A. (2023). General theoretical principles of the evolution of transfer pricing rules: problematic issues and ways to solve them. *Economy and Society*, 55. DOI: 10.32782/2524-0072/2023-55-35 [in Ukrainian].

5. Kurilov, Ye. (2021). International experience in processing and assessment by regulatory authorities of transfer pricing risks. *Herald of Khmelnytskyi National University*, 4, 156–162. DOI: 10.31891/2307-5740-2021-296-4-25 [in Ukrainian].

6. Muravskyi, O. Yu. (2023). Methodological tools for making management decisions on transfer pricing. *Economics of Systems Development*, 6 (1), 4–15. DOI: 10.32782/2707-8019/2023-2-1 [in Ukrainian].

7. Boreiko, N., Paranytsia, N., & Paranytsia, S. (2022). Risk assessment in the field of transfer pricing on the example of tax offices of member states of the European Union. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, 5–6, 18–23. DOI: 10.32702/2306-6814.2022.5-6.17 [in Ukrainian].
8. Korol, S. Ya., Umantsiv, H. V., & Shushakova, I. K. (2021). Development of transfer pricing in the conditions of globalization]. *Economic Theory and Law*, 2 (45), 87–100 [in Ukrainian].
9. Tytenko, L. & Bohdan, S. (2020). Transfer pricing as a management accounting tool. *Galician economic journal*, 64 (3), 87–95. DOI: 10.33108/galicianvisnyk_tntu2020.03.087 [in Ukrainian].
10. Pasichnyi, M. (2024). Transfer pricing in the system of tax policy priorities. *Economy and Society*, 65. DOI: 10.32782/2524-0072/2024-65-126 [in Ukrainian].
11. Oliynyk, Ya., & Chyzhykova, O. (2019). Institutional implementation of transfer pricing: global context and prospects for Ukraine. *Finance of Ukraine*, 2, 99–110. DOI: 10.33763/finukr2019.02.020 [in Ukrainian].
12. Lovinska, L., Oliynyk, Ya., & Kucheriava, M. (2020). Implementation of international recommendations for application of a three-tiered approach to transfer pricing documentation in Ukraine. *Finance of Ukraine*, 9, 95–109. DOI: 10.33763/finukr2020.09.095 [in Ukrainian].
13. Fedorchenko, O. (2021). Peculiarities of preparation of documentation on transfer pricing in accordance with the requirements of international and Ukrainian legislation. *RFI Scientific Papers*, 4, 143–159. DOI: 10.33763/npndfi2021.04.143 [in Ukrainian].
14. Lyshchenko, O. H., & Taratuta, K. V. (2023). Tax aspects of the application of the “arm's length” principle in transfer pricing in the extractive industry. In *Conceptual foundations and practical experience of accounting, auditing and taxation in the conditions of economic globalization* (Zaporizka Polytechnic National University), pp. 137–151. Zaporizhzhia: Publisher Mokshanov V.V. [in Ukrainian].
15. Kotenko, A. M. (2021). Peculiarities of conducting tax audits regarding compliance with the principle of “arm's length” in transfer pricing. In *Modern problems of law and innovative economy*, pp. 95–104. Kharkiv [in Ukrainian].
16. Kuzheliev, M., & Syvolap, I. (2022). Methods of determining compliance with the conditions of controlled operations of the “handout principle.” *University Economic Bulletin*, 54, 144–149. DOI: 10.31470/2306-546X-2022-54-144-149 [in Ukrainian].
17. Farat, O., Kosovska, V., & Kozak, I. (2022). Study of legislative changes of the transfer pricing in Ukraine. *Economy and Society*, 44. DOI: 10.32782/2524-0072/2022-44-77 [in Ukrainian].
18. Blakyyta, A., & Karpenko, I. (2018). The criteria of related persons in the accounting of controlled transactions. *Herald Kyiv National University of Trade and Economics*, 2, 110–120. Retrieved from http://visnik.knute.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2225&catid=232&lang=uk [in Ukrainian].
19. Grynenko, I., & Grynenko, Yu. (2017). Procedure of controlled operations's study. *Criminalistics and Forensics*, 62, 402–410. Retrieved from <https://digest.kndise.gov.ua/en/procedure-of-controlled-operations%ca%bcs-study/> [in Ukrainian].
20. Dzhoh, R. (2017). The concept and essence of controlled operations under the tax legislation of Ukraine. *Law and Public Administration*, 3, 104–110. Retrieved from http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2017/17.pdf [in Ukrainian].
21. Dzhoh, R.V. (2016). General characteristics of legal relations related to taxation during the implementation of controlled transactions. *Scientific Herald of Kherson State University. Series Law Sciences*, 6 (2), 75–78 [in Ukrainian].
22. Kadkalenko, S. T., & Duda, T. S. (2018). Association of enterprises as a basis of the controlled transactions. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 49 (2), 40–43.

Retrieved from <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.49-2.pdf> [in Ukrainian].

23. Kolosok, V., & Ugrovata, Yu. (2014). The specific aspects of transfer pricing: methodological principles of controlled operations analysis of enterprises within the holding. *Efektivna ekonomika*, 9. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=-1&z=3310> [in Ukrainian].

24. Krugliak, V. V., & Kurilov, Ye. A. (2021). Main Provisions of Controlled Operations Monitoring as an Integral Part of Tax Control for Compliance with Transfer Pricing Rules. *Economic herald. Series: finance, accounting, taxation*, 7, 61–73. DOI: 10.33244/2617-5932.7.2021.61-73 [in Ukrainian].

25. Larionov, M. O. (2019). Peculiarities of monitoring of controlled operations in Ukraine: ways to improve. *Subcarpathian Law Herald*, 1, 155–160. DOI: 10.32837/pyuv.v0i1(26).30 [in Ukrainian].

26. Melnyk, O. P. (2024). Transfer pricing in controlled transactions by taxpayers. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, 4, 395–399. DOI: 10.24144/2788-6018.2024.04.64 [in Ukrainian].

27. Melnychuk, I. I., & Korobocka, N. V. (2017). Methods of transfer pricing and features of their application to a controlled transaction. *Young Scientist*, 1, 661–665 [in Ukrainian].

28. Nazarova, H., & Vasyliev, M. (2019). Controlled Transactions in the Sphere of Foreign Trade Activity: Current State of Taxation and Accounting Support. *Central Ukrainian Scientific Bulletin. Economic Sciences*, 3 (36), 340–360. DOI: 10.32515/2663-1636.2019.3(36).340-360 [in Ukrainian].

29. Pukhalskyi, V. (2023). Tax monitoring of controlled transactions: essence, information support and stages of conducting. *Young Scientist*, 9 (121), 31–35. DOI: 10.32839/2304-5809/2023-9-121-7 [in Ukrainian].

30. Selezen, P. O. (2017). Peculiarities of mutual agreement in the context of preliminary agreement on pricing in controlled operations. *Bulletin of the Southern Regional Center of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 12, 45–53 [in Ukrainian].

31. Fatenok-Tkachuk, A., Melnyk, D., & Asiutin, A. (2024). Methodological aspects of the process of forming the report on controlled operations. *Ekonomichnyy analiz*, 34, (2), 175–182. DOI: 10.35774/econa2024.02.175 [in Ukrainian].

32. Fesenko, V. V. (2018). Analysis of Price Differences for Transfer Prices Auditing in the Controlled Import Transactions. *Statistics of Ukraine*, 82 (3), 83–88. DOI: 10.31767/su.3(82)2018.03.10 [in Ukrainian].

33. Fesenko, V. V., & Silaieva, V. O. (2018). Comparative analysis of the methods of determining the customs value of goods and the transfer price in controlled transactions. *Internauka*, 2 (2), 73–77 [in Ukrainian].

34. OECD. (2017). *Model Tax Convention on Income and on Capital: Condensed Version 2017*. Paris: OECD Publishing. DOI: 10.1787/mtc_cond-2017-en.

35. OECD. (2022). *OECD Transfer Pricing Guidelines for Multinational Enterprises and Tax Administrations 2022*. Paris: OECD Publishing. DOI: 10.1787/0e655865-en.

36. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2023). *National income strategy until 2030* (Decree No. 1218-r, December 27). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1218-2023-p> [in Ukrainian].

37. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2021). *Strategy for Reforming the State Finance Management System for 2022–2025 and Action Plan for Implementation of the Strategy for Reforming the State Finance Management System for 2022–2025* (Decree No. 1805-r, December 29). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-2021-p> [in Ukrainian].

38. IGF, & OECD. (2024). *Determining the Price of Minerals: A transfer pricing framework*. Paris: OECD Publishing. DOI: 10.1787/de6ec0c5-en.

39. OECD, & IGF. (2023). *Determining the Price of Minerals: A transfer pricing framework for Bauxite*. Ottawa: IGF. DOI: 10.1787/91c16436-en.
40. OECD, & IGF. (2024). *Determining the Price of Minerals: A Transfer Pricing Framework for Lithium*. Paris: OECD Publishing. DOI: 10.1787/a607ff0a-en.
41. OECD. (2012). Annex D: Transfer pricing risk identification and assessment: the perspective of an advisor of MNE's. In *Dealing Effectively with the Challenges of Transfer Pricing*. Paris: OECD Publishing. DOI: 10.1787/9789264169463-16-en.
42. Proposal for a Council Directive on transfer pricing COM/2023/529 final (2023). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52023-PC0529>.
43. Verkhovna Rada of Ukraine. (2010). *Tax Code of Ukraine* (Act No. 2755-VI, December 2), art. 39. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/ed2024-0701#n1031> [in Ukrainian].
44. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2017). *The list of states (territories) that meet the criteria established by sub-clause 39.2.1.2 of sub-clause 39.2.1 of clause 39.2 of Article 39 of the Tax Code of Ukraine* (Decree No. 1045, December 27). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-2017п> [in Ukrainian].
45. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2017). *List of organizational and legal forms of non-residents who do not pay income tax (corporate tax), including tax on income received outside the state of registration of such non-residents, and/or are not tax residents of the state in which they are registered as legal entities* (Decree No. 480, July 4). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/480-2017-п> [in Ukrainian].
46. Ministry of Finance of Ukraine. (2022). *On the approval of the Procedures for establishing the compliance of the conditions of the controlled transaction with regard to raw materials to the principle of "outstretched hand"* (Order No. 19, January 18). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0662-22/card5#Links> [in Ukrainian].
47. Central Interregional Directorate of the STS for Work with Large Taxpayers. (2021, August 27). *The methods used to establish compliance with the conditions of the controlled operation of the "arm's length" principle*. Retrieved from <https://cvp.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/495805.html>.
48. Main Directorate of STS in Sumy Oblast. (2023, May 5). *Basic requirements for the application of transfer pricing methods for raw materials*. Retrieved from <https://sumy.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/674841.html> [in Ukrainian].
49. Ministry of Finance of Ukraine. (2016). *Form and Procedure for drawing up the Report on Controlled Transactions* (Order No. 8, January 18). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0187-16> [in Ukrainian].
50. Verkhovna Rada of Ukraine. (2010). *Tax Code of Ukraine* (Act No. 2755-VI, December 2), art. 120. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/ed20240701#n2399> [in Ukrainian].
51. State Tax Service of Ukraine. (2023, August 2). *Controlled transactions with raw goods - use of orders*. Retrieved from <https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/658524.html> [in Ukrainian].
52. State Tax Service of Ukraine. (2022, July 5). *Procedures for establishing the compliance of the conditions of the controlled transaction with regard to raw materials to the principle of "outstretched hand" have been approved*. Retrieved from <https://tax.gov.ua/nove-pro-podatki--novini-/print-593426.html> [in Ukrainian].
53. State Tax Service of Ukraine. (2024). *The results of the STS work on tax control over transfer pricing*. Retrieved from https://tax.gov.ua/data/material/000/687/812185/Dodatok_1.pdf [in Ukrainian].
54. State Tax Service of Ukraine. (2024). *STS, with the support of EU4PFM, introduces an innovative IT solution for the processing of large data sets in the field of transfer pricing (TP)*. Retrieved from <https://eu4pfm.com.ua/news/dps-za-pidtrymky-eu4pfm-zaprova>

dzhuie-innovatsiyne-it-rishennia-dlia-obrobky-velykykh-masyviv-danykh-u-sferi-transfertnoho-tsinoutvorennia-tts/?lang=uk#more-8499 [in Ukrainian].

55. State Tax Service of Ukraine. (2024). *A key component of professional development and success at work is the continuous improvement of educational approaches at the STS*. Retrieved from <https://tax.gov.ua/media-tsentri/novini/print-677963.html> [in Ukrainian].

56. Klymenko, K. V., & Savostianenko, M. V. (2024). Basics of applying the comparative uncontrolled price method in mineral supply chains in the context of OECD recommendations. In *Innovative entrepreneurship: state and development prospects*, pp. 153–158. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].

57. BDO Ukraine. (2023, October 18). *European Union - The European Commission proposes a directive on transfer pricing*. Retrieved from <https://www.bdo.ua/uk-ua/insights-2/information-materials/2023/european-union-european-commission-proposes-transfer-pricing-directive> [in Ukrainian].

Т. В. Кошук

кандидат економічних наук,
експерт з питань оподаткування
Growford Institute, Київ, Україна,
tvkoshchuk@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1013-4603>

О. В. Прохорович

аспірант Державного
торговельно-економічного
університету, Київ, Україна,
aleksandr.prokhorovych@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-9820-0702>

О. А. Яворський

аспірант ДННУ
“Академія фінансового
управління”, Київ,
Україна,
aa.yavorsky@gmail.com

ПІДХОДИ ДО АКЦИЗНОГО ОПОДАТКУВАННЯ ТЮТЮНОВМІСНИХ ВИРОБІВ ДЛЯ ЕЛЕКТРИЧНОГО НАГРІВАННЯ У КРАЇНАХ ЄС: ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація. *Вступ.* Актуальність подальшої модифікації акцизного податку з тютюнових виробів в Україні з урахуванням європейського досвіду лише зростає.

Проблематика. Удосконалення акцизного оподаткування тютюнових виробів.

Мета. Аналіз підходів до акцизного оподаткування тютюновмісних виробів для електричного нагрівання у країнах ЄС та розроблення на цій основі рекомендацій щодо справляння відповідного акцизу в Україні.

Методи. Використано такі методи: абстрактно-логічний, систематизації, компаративного аналізу, експертних оцінок.

Результати. На сьогодні Єврокомісія рекомендувала оподатковувати тютюновмісні вироби для електричного нагрівання (далі – ТВЕН) згідно з підходами, що застосовуються для гармонізованої підакцизної категорії “інший тютюн для куріння”, що передбачає встановлення порівняно невисоких ставок акцизу. В усіх країнах ЄС, Великій Британії, Норвегії та Швейцарії акцизне навантаження на ТВЕН є нижчим порівняно із сигаретами. Дискусія щодо перегляду Директиви Ради 2011/64/ЄС триває. За наявною інформацією, змінами до законодавства запропоновано підвищити мінімальний акциз на сигарети в ЄС із 1,80 до 3,60 євро за пачку з 20 сигарет. Крім того, Єврокомісія запропонувала встановити на ТВЕН вдвічі менше мінімальне акцизне навантаження порівняно з сигаретами. Верховна Рада України ухвалила у першому читанні проект Закону України “Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо перегляду ставок акцизного податку на тютюнові вироби” № 11090, яким передбачено оновлення графіка зростання акцизу та перехід до ставок у євро. Згідно із запропонованими змінами, Україна у 2028 р. виконає європейський стандарт щодо мінімального рівня акцизу на сигарети 90 євро за тисячу штук. Крім того, рівень диференціації акцизного навантаження на сигарети і ТВЕН поступово зросте до 20% (акциз на ТВЕН буде на 20 % нижчим, ніж на сигарети).

Висновки. Вітчизняні акцизні новації відповідають сучасній європейській практиці та сприятимуть кращому наповненню державного і місцевих бюджетів. Адже, з одного боку, не буде валютних ризиків для держави. З другого боку, перехід на ТВЕН, які продаються лише легально, не призводить до втрат податкових надходжень (що пов’язані з нелегальною торгівлею; вони дорівнюють сумі несплачених акцизного податку, ПДВ та роздрібного акцизу).

Ключові слова: тютюнові вироби, тютюновмісні вироби для електричного нагрівання, акцизний податок, тютюновий ринок.

Табл. 1. Літ. 35.

Tetiana Koshchuk

Ph. D. (Economics), Growford
Institute, Kyiv, Ukraine,
tvkoshchuk@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1013-4603>

Oleksandr Prokhorovych

State University of Trade and
Economics, Kyiv, Ukraine,
aleksandr.prokhorovych@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-9820-0702>

Oleksandr Yavorskyi

SESE "The Academy of Financial
Management", Kyiv, Ukraine,
aa.yavorskyi@gmail.com

APPROACHES TO EXCISE TAXATION OF HEAT-NOT-BURN TOBACCO PRODUCTS IN THE EU COUNTRIES: CONCLUSIONS FOR UKRAINE

Abstract. *Introduction.* The relevance of further modification of the excise tax on tobacco products in Ukraine, taking into account the European experience, is only growing.

Problem Statement. Improvement of excise taxation of tobacco products.

Purpose. The analysis of approaches to excise taxation of heat-not-burn tobacco products in the EU countries and, on this basis, the development of recommendations on the implementation of the relevant excise tax in Ukraine.

Methods. In the course of the research, the following methods were used: abstract-logical, systematization, comparative analysis, expert evaluations.

Results. To date, the European Commission has recommended taxing heat-not-burn tobacco products in accordance with the approaches used for the harmonized excise category "other smoking tobacco", which provides for the establishment of relatively low excise rates. In all EU countries, Great Britain, Norway and Switzerland, the excise burden on heat-not-not tobacco products is lower compared to cigarettes. The discussion on the revision of Council Directive 2011/64/EU is ongoing. According to available information, changes to the legislation proposed to increase the minimum excise duty on cigarettes in the EU from 1.80 to 3.60 euros per pack of 20 cigarettes. In addition, the European Commission proposed to set a minimum excise duty on heat-not-burn tobacco products that is half as much as compared to cigarettes. The Verkhovna Rada of Ukraine adopted in the first reading the project of the Law of Ukraine "On Amendments to the Tax Code of Ukraine Regarding Revising Excise Tax Rates on Tobacco Products" No. 11090, which provides for updating the excise tax growth schedule and switching to euro rates. According to the proposed changes, in 2028, Ukraine will comply with the European standard regarding the minimum level of excise duty on cigarettes of 90 euros per 1,000 cigarettes. In addition, the level of differentiation of the excise burden on cigarettes and heat-not-not tobacco products will gradually increase to 20% (excise duty on heat-not-burn tobacco products will be 20% lower than on cigarettes).

Conclusions. Domestic excise innovations correspond to modern European practice and will contribute to better filling of state and local budgets. After all, on the one hand, there will be no currency risks for the state. On the other hand, the transition to heat-not-burn tobacco products, which are sold only legally, does not lead to the loss of tax revenues (which are related to illegal trade; they are equal to the amount of unpaid excise tax, VAT and retail excise duty).

Keywords: tobacco products, heat-not-burn tobacco products, excise tax, tobacco market.

JEL classification: H21, H22, H27.

Вступ. Для України на шляху приєднання до ЄС важливо стежити за сучасною європейською практикою розвитку акцизного оподаткування у сфері тютюнових виробів і брати до уваги чинники, які її визначають. Адже, з одного боку, дедалі більше актуалізується необхідність виконання відпо-

відних вимог законодавства ЄС, а з другого – потрібне врахування досвіду країн ЄС, що може як вказати на шляхи розв'язання вітчизняних проблем, так і застерегти від небезпечних помилок. Це стосується, зокрема, акцизного податку на тютюновмісні вироби для електричного нагрівання (*дали* – ТВЕН).

Аналіз досліджень і постановка проблеми. Теоретичні основи акцизного оподаткування тютюнових виробів, питання гармонізації акцизу з цих підакцизних товарів та адаптації вітчизняного податкового законодавства до відповідних директив ЄС, практика акцизного оподаткування різних категорій тютюнових виробів у країнах ЄС, особливості справляння акцизного податку з тютюнових виробів в Україні, проблеми адміністрування акцизу з них та впровадження систем контролю їх обігу вже розкривалися, зокрема, у працях [1–8]. Водночас, з огляду на нетривалий час представлення на ринку ТВЕН, недостатньо дослідженими залишаються питання обґрунтування рекомендацій щодо її акцизного оподаткування в Україні з урахуванням європейської практики.

Метою статті є аналіз підходів до акцизного оподаткування ТВЕН у країнах ЄС та розроблення на цій основі рекомендацій щодо справляння відповідного акцизу в Україні.

Методи дослідження. Використано такі методи: абстрактно-логічний, систематизації, компаративного аналізу, експертних оцінок.

Результати дослідження. Важливим аспектом реформування акцизного податку на тютюнові вироби в ЄС є визначення засад оподаткування нової продукції, до якої належать ТВЕН. Оскільки ці вироби, на відміну від традиційних сигарет, при споживанні не згорають, а лише нагріваються до певної температури, до організму людини потрапляє менше канцерогенних речовин. Є дослідження, які підтверджують цей факт [9]. Але дотепер немає (і не може бути у зв'язку з порівняно недавньою появою ТВЕН на ринку) медичних висновків щодо наслідків їх вживання протягом тривалого часу. Саме тому ТВЕН вважають продукцією з потенційно зниженим ризиком споживання для здоров'я, що впливає на їх оподаткування.

Акцизна політика у сфері тютюнових виробів у ЄС визначається Директивою Ради 2011/64/ЄС “Про структуру і ставки акцизів, що застосовуються до тютюнових виробів (кодифікація)” від 21.06.2011 [10]. Вона спрямована на досягнення триєдиної мети: забезпечення високого рівня захисту здоров'я населення; належне функціонування внутрішнього ринку підакцизних товарів; наповнення бюджетів країн податковими надходженнями.

Засади акцизної політики узгоджуються зі стратегічними цілями розвитку ЄС та засадничими принципами Європейського економічного співтовариства, проте враховують економічну природу податку та визначені Директивою Ради 2011/64/ЄС цілі. Ефективність практичної реалізації цієї політики полягає в необхідності досягнення компромісу між потребами споживачів, наповненням податковими надходженнями державного бюджету та позицією виробників тютюнових виробів [8].

Директива Ради 2011/64/ЄС визначає принципи гармонізації структури і ставок акцизного податку щодо тютюнових виробів (переробленого тютюну) – сигарет, сигар та сигарил, тютюну для куріння, але не регулює оподаткування ТВЕН. Причина очевидна – ця продукція з'явилася на ринку після того, як директиву було ухвалено.

Таким чином, країни ЄС можуть на власний розсуд визначати оподаткування ТВЕН, зважаючи, у т. ч., на потенційно знижений ризик їх споживання для здоров'я. Разом із тим Єврокомісія, побоюючись упродовження країнами надто відмінних між собою систем акцизного оподаткування ТВЕН, рекомендувала оподатковувати таку продукцію за ставками, які застосовуються для підакцизної категорії “інший тютюн для куріння” і є найнижчими серед усіх тютюнових виробів [11]. У більшості країн ЄС такі ставки встановлено на одиницю маси в кілограмах. Усе це мало визначальний вплив на розвиток європейської практики оподаткування ТВЕН.

Станом на 1 квітня 2023 р., дев'ять країн ЄС (Греція, Данія, Естонія, Іспанія, Кіпр, Нідерланди, Франція, Чехія, Швеція) запровадили однакові ставки акцизу для ТВЕН та іншого тютюну для куріння. У Болгарії, Латвії, Румунії, Словаччині, Словенії, Фінляндії та Хорватії акциз на ТВЕН є визначеним на одиницю маси тютюну, проте дещо вищим, ніж акциз для іншого тютюну для куріння. Лише в Італії, Литві й Угорщині базою для нарахування акцизу на ТВЕН є одиниці продукції. Водночас в усіх країнах ЄС акцизне навантаження на ТВЕН нижче порівняно із сигаретами.

Зважаючи на те, що для сигарет застосовуються змішані ставки акцизу (специфічна на тисячу одиниць продукції та адвалорна у відсотках від максимальної роздрібною ціни продажу), а для ТВЕН країни ЄС встановили або специфічну ставку податку на одиницю маси тютюну в кілограмах, або ставку для тисячі одиниць продукції (Італія, Литва та Угорщина), або змішані ставки (Німеччина, Польща, Португалія, Франція), або лише адвалорну ставку (Іспанія). Розрахунки для визначення рівня диференціації акцизного навантаження на ці два види продукції є ускладненими. Останні ще жодного разу офіційно не публікувалися Єврокомісією.

Наші розрахунки зазначеного рівня диференціації базуються на основі порівняння ставки акцизу для ТВЕН, переведеної з одиниці виміру в кілограмах на тисячу одиниць продукції, та показника мінімального акцизного податкового зобов'язання для сигарет (далі – МАПЗ), котре оприлюднює Єврокомісія. Причому, оскільки для визначення акцизного навантаження на ТВЕН, які оподатковуються за змішаними ставками акцизу (проте без встановлення доволі високого рівня мінімального акцизу) або лише адвалорним акцизом, слід брати до уваги їхню роздрібну ціну продажу. Відповідні порівняння для Іспанії, Польщі та Франції не проводилися¹.

¹ Використовувати показник мінімального акцизу для зазначених розрахунків некоректно, адже ТВЕН є досить дорогими, а тому навряд чи оподатковуються без застосування адвалорної складової, якщо такий мінімум встановлено на порівняно низькому рівні.

Розрахунки щодо Італії та Німеччини також не зроблено з огляду на складну методику нарахування акцизу для ТВЕН. В Італії остання базується на порівнянні часу споживання стіків для нагрівання та сигарет за тих самих умов зтяжки із застосуванням понижуючого коефіцієнта. Ще складніша схема нарахування акцизу для ТВЕН, котру з 2022 р. застосовує Німеччина: до ставки для іншого тютюну для куріння додається спеціальний коефіцієнт, що дорівнює частці акцизу на сигарети за вирахуванням акцизу для іншого тютюну для куріння. Крім того, цей коефіцієнт зростає (у 2023 р. він становив 2,01 євро на пачку ТВЕН, у 2024 р. – збільшився до 2,15 євро) [12].

Результати розрахунків щодо інших країн ЄС, де на сьогодні є ТВЕН на ринку, представлено у таблиці.

Таблиця. Рівень диференціації акцизного навантаження на ТВЕН та сигарети у країнах ЄС* у 2023 р.

Країни	МАПЗ на 1000 сигарет, євро	Акциз для ТВЕН за 1000 одиниць продукції**, євро	Рівень диференціації акцизу для ТВЕН та сигарет	
			Різниця, %	Співвідношення, рази
Естонія	160,5	28,4	82,3	5,7
Словенія	131	29,2	77,7	4,5
Болгарія	90,5	31,6	65,1	2,9
Чехія	143,5	32,4	77,4	4,4
Австрія	157,9	39,5	75,0	4,0
Кіпр	121,5	39,8	67,3	3,1
Греція	136,9	41,5	69,7	3,3
Нідерланди	243,3	42,6	82,5	5,7
Румунія	125,5	44,2	64,7	2,8
Хорватія	117,9	49,2	58,3	2,4
Словаччина	132,1	49,7	62,4	2,7
Португалія	143,0	51,2	64,2	2,8
Швеція	166,5	52,8	68,3	3,2
Данія	260,3	53,5	74,9	4,9
Латвія	135,9	57,8	57,5	2,4
Литва	130,0	60,2	53,7	2,2
Фінляндія	343,2	79,5	76,8	4,4
Угорщина	106,9	91,0	14,9	1,2
У середньому	–	–	66,3	3,5

*У розрізі країн, де ТВЕН представлені на національному ринку та оподатковуються лише за специфічною ставкою акцизного податку, а також Португалії, де встановлено високий мінімальний акциз щодо такої продукції при застосуванні змішаної системи акцизного оподаткування.

**Розрахунки проведено на базі ТВЕН “Heets” (маса тютюну у 20 стіках пачки становить 5,3 г).

Складено за даними фінансових та податкових органів країн ЄС [13].

Отже, серед 18 проаналізованих країн ЄС співвідношення акцизного навантаження на ТВЕН і сигарети у 2023 р. коливалося від 82,5 % у Нідерландах до 14,9 % в Угорщині, а середнє значення цього показника становило 66,3 %. У семи державах-членах акциз на ТВЕН був щонайменше в чотири рази нижчим порівняно з МАПЗ на сигарети і лише в одній країні відповідне співвідношення акцизів було меншим удвічі.

Проаналізуємо також сучасні зміни ставок оподаткування ТВЕН у ЄС. До перегляду запланованого графіка підвищення акцизу на цю продукцію в напрямі сповільнення темпу зростання ставки вже вдавалася Італія. Це було зумовлено ризиком збільшення контрабанди ТВЕН до країни [14]. Тема нелегальної торгівлі сигаретами настільки болюча для ЄС, що важливо не допустити створення передумов для її поширення на ринок новітньої продукції.

Інформації про нелегальний ринок ТВЕН у країнах ЄС не публікувалося. Зауважимо, що перешкодою для його формування є складний технологічний процес виробництва стіків для нагрівання й обмежений доступ до дорогого обладнання. Це фактично унеможлиблює контрафактне виробництво ТВЕН на території ЄС. Але реальною є загроза їх контрабандних поставок, якщо для цього сформується умови. Останнє найбільш актуальне для Угорщини, яка запровадила найвищий акциз на ТВЕН не лише серед країн Центральної та Східної Європи, а й в ЄС.

Інші країни ЄС, якщо підвищували акциз на ТВЕН, робили це поступово. Наприклад, Латвія реалізувала реформу, котра передбачала збільшення ставки акцизу на ТВЕН у 2022 р. із 160 до 207 євро за кілограм, а у 2023 р. – ще на 5 %, до 208 євро [15]. У Чехії у 2023 р. акциз для іншого тютюну для куріння та ТВЕН збільшився з 2860 до 3000 чеських крон [16]. В Естонії впродовж останніх років акциз на ТВЕН зростав із темпом близько 5 % на рік, збільшившись із 97 євро за кілограм у 2021 р. до 112,4 євро у 2024 р. [17].

В Австрії, Данії, Греції, Іспанії, на Кіпрі, у Нідерландах, Словенії та Фінляндії акциз на ТВЕН у 2022–2023 рр. залишався незмінним. У Швеції він підвищився у 2023 р. лише з 196,68 до 199,19 євро за кілограм, а в Словаччині – з 160 до 187,7 євро за кілограм [13; 18–23].

Політику диференціації рівня акцизного навантаження на ТВЕН і сигарети реалізують також європейські країни – не члени ЄС. Велика Британія 15 квітня 2023 р. підвищила ставки акцизу на тютюнові вироби, але співвідношення між мінімальним акцизом на сигарети та акцизним податком на ТВЕН становить 4,9 раза [24]. У Норвегії МАПЗ на сигарети в 3,8 раза вищий, ніж акциз на ТВЕН [25]. У Швейцарії щодо тютюнових виробів застосовуються лише адвалорні акцизи: 51 % для сигарет, 12 % для ТВЕН [26].

Зауважимо також, що незабаром очікується представлення Єврокомісією ініціатив щодо оновлення Директиви Ради 2011/64/ЄС. Процес перегляду європейського законодавства не є легким завданням. Ще на початку 2020 р. Єврокомісія опублікувала звіт із оцінкою застосування положень Директиви

Ради 2011/64/ЄС, де, зокрема, обґрунтовано необхідність підвищення мінімального акцизу на сигарети і встановлення правил оподаткування щодо новітньої продукції для споживання нікотину, до якої належать ТВЕН [27]. Далі відбулося обговорення напрямів відповідних змін з усіма заінтересованими сторонами, й очікувалося, що наприкінці 2022 р. Єврокомісія представить остаточні пропозиції в зазначеній сфері. Проте цього так і не сталося. Більше того, немає офіційних повідомлень щодо нової дати висунення такої законодавчої ініціативи.

Дискусія про перегляд Директиви Ради 2011/64/ЄС триває в непублічній площині, а її гострота стає зрозумілою з оприлюднених у ЗМІ окремих аспектів новацій. Зокрема, поширювалася неофіційна інформація, що змінами до законодавства запропоновано підвищити мінімальний акциз на сигарети в ЄС із 1,80 до 3,60 євро за пачку з 20 сигарет [28]. Таке рішення не може бути легко ухвалено без заперечень від Болгарії, де мінімальний акциз на сигарети встановлено на рівні близько 90 євро за тис. шт., і вимагає щонайменше достатньо тривалого часу для його імплементації. Єврокомісія повинна врахувати ризики нелегальної торгівлі сигаретами у країнах Центральної та Східної Європи, для яких ці зміни будуть найскладнішими у практичній реалізації.

Як відомо, зміна споживчих пріоритетів, на яку спрямована одна з цілей акцизної політики, не завжди відбувається у бік зменшення та/або відмови від споживання сигарет. Попит у випадку цінової недоступності чи обмеженої доступності продукції може замінюватися іншою продукцією, котра найчастіше є менш якісною та, відповідно, більш шкідливою для здоров'я. Врешті-решт, це також призводить до істотних податкових втрат, що можуть виникати внаслідок недостатньої інституційної спроможності контролюючих органів і неналежного функціонування ринку тютюнових виробів.

Крім того, у ЗМІ, з посиланням на поінформовані джерела з'являлася інформація, що Єврокомісія запропонувала встановити на ТВЕН удвічі менше мінімальне акцизне навантаження порівняно з сигаретами [29; 30]. Це має реалістичний вигляд, оскільки ймовірність того, що найближчим часом на рівні законодавства ЄС буде встановлено однакові ставки акцизу для ТВЕН і сигарет, є мізерною. Держави-члени навряд чи погодяться підвищити свої акцизи на ТВЕН у два – три рази (в умовах, коли знижений ризик їх вживання для здоров'я не спростовано на офіційному рівні), не говорячи про можливість прийняття відповідного одноголосного рішення усіма країнами ЄС.

Раніше Єврокомісія наголошувала на тому, що відмінності у підходах до акцизного оподаткування ТВЕН у країнах ЄС створюють перешкоди для функціонування єдиного ринку. Це може спотворювати конкуренцію та викликати суперечки стосовно правозастосування. До того ж виникають адміністративні бар'єри при транскордонному переміщенні зазначеної продукції між країнами, які обрали різні підходи у цій сфері [31].

Україні доцільно брати до уваги описану практику країн ЄС щодо акцизного оподаткування ТВЕН. Виконання євроінтеграційних вимог набуло відображення в Національній стратегії доходів до 2030 року [32]. Очевидно, для досягнення цієї мети знадобиться не одна законодавча зміна, проте заслуговує на схвалення те, що вже є відповідні пропозиції.

Верховна Рада України 4 червня 2024 р. проголосувала у першому читанні проєкт Закону України “Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо перегляду ставок акцизного податку на тютюнові вироби” (далі – Законопроект № 11090) [33], який, у т. ч., передбачає оновлення графіка підвищення акцизу на тютюнові вироби, переведення ставок їх оподаткування в євро. Відповідно до Законопроекту № 11090, з 1 липня 2024 р. МАПЗ на сигарети становитиме 63,45 євро за 1000 шт. Це відбудеться шляхом простого перерахування чинної на сьогодні ставки з гривні в євро. Те саме передбачено й для ставки акцизного податку на ТВЕН.

Проте далі графіки підвищення акцизу для цих видів продукції будуть різними. Якщо у 2025 р. МАПЗ на сигарети очікувано зросте до 78 євро (з незначним відхиленням від сьогоднішнього плану підвищення акцизу), то ставка податку на ТВЕН має збільшитися з удвічі меншим темпом до 70,40 євро. Крім того, Законопроект № 11090 регламентує підвищення ставок на 2026–2028 рр., яке не було передбачене Податковим кодексом України. Зокрема, мінімальний акциз на сигарети зростатиме на 5 % щороку, досягнувши у 2028 р. 90 євро, а ставка акцизного податку на ТВЕН за три роки має підвищитися до 72 євро.

Отже, принциповими є такі зміни.

1. У 2028 р. Україна виконає європейський стандарт щодо мінімального рівня акцизу на сигарети 90 євро за тисячу штук, який закріплено в Директиві Ради 2011/64/ЄС. Наголосимо, що відповідна норма стосується лише сигарет. Причому таке виконання не залежатиме від коливань курсу гривні, оскільки ставки оподаткування будуть у євро. Директива Ради 2011/64/ЄС не встановлює вимог щодо валюти ставок.

Додамо також те, що Національна стратегія доходів до 2030 року вказує, що пріоритетом державної політики є продовження графіка наближення ставок акцизів на тютюнові вироби до розміру мінімальних ставок, які діють в ЄС, щоб забезпечити повне наближення до 2029 р.

2. Рівень диференціації акцизного навантаження на сигарети і ТВЕН поступово зросте до 20 %. Тобто, через п'ять років акциз на ТВЕН буде на 20 % нижчим порівняно з МАПЗ на сигарети. Це також відповідає сучасній європейській практиці, висвітленій вище.

Водночас, як зазначалося, у країнах ЄС співвідношення акцизного навантаження на ТВЕН і сигарети є навіть більшим. У 2023 р. воно в середньому становило 66,3 %. У семи державах-членах акциз на ТВЕН був щонайменше в чотири рази нижчим порівняно з МАПЗ на сигарети. Крім того, така новація не лише врахує потенційно знижений ризик вживання ТВЕН для здоров'я людини, а й сприятиме кращому наповненню державної скарбниці.

За оцінками авторитетної організації Nielsen, на сьогодні ринок ТВЕН в Україні є на 99,9 % легальним [34].

Сьогодні в Україні, як в усьому світі, поступово скорочується ринок традиційних тютюнових виробів, а дедалі популярнішою стає новітня продукція для споживання нікотину. Підкреслимо, що перехід на повністю легальні ТВЕН забезпечує сплату податків із кожної придбаної пачки. У цьому контексті вживання ТВЕН має переваги над курінням традиційних сигарет, ринок яких на 18 % залишається нелегальним [35].

Висновки. Забезпечення належного функціонування внутрішнього ринку підакцизних товарів на території ЄС вимагає координації акцизних політик країн, на що спрямовуються зусилля Єврокомісії. Остання рекомендувала оподатковувати ТВЕН згідно з підходами, застосовуваними для гармонізованої підакцизної категорії “інший тютюн для куріння”, що передбачає встановлення порівняно невисоких ставок акцизу.

В усіх країнах ЄС, Великій Британії, Норвегії та Швейцарії акцизне навантаження на ТВЕН є нижчим порівняно із сигаретами. Серед 18 проаналізованих країн ЄС співвідношення акцизного навантаження на ТВЕН і сигарети у 2023 р. коливалося від 82,5 % у Нідерландах до 14,9 % в Угорщині, а середнє значення цього показника становило 66,3 %. У семи державах-членах акциз на ТВЕН був як мінімум у чотири рази нижчим, ніж на сигарети; лише в одній країні відповідне співвідношення було меншим удвічі.

Дискусія щодо перегляду Директиви Ради 2011/64/ЄС нині відбувається в неопублічній площині, а її гострота стає зрозумілою з висвітлених у ЗМІ певних аспектів новацій. Зокрема, поширювалася інформація, що змінами до законодавства запропоновано підвищити мінімальний акциз на сигарети в ЄС із 1,80 до 3,60 євро за пачку з 20 сигарет. Таке підвищення стандарту пов'язане з ризиком збільшення рівня нелегальної торгівлі ними у країнах із порівняно низькими доходами населення. Також з'являлася інформація про те, що Єврокомісія запропонувала встановити на ТВЕН удвічі менше мінімальне акцизне навантаження порівняно з сигаретами.

Верховна Рада України ухвалила у першому читанні проект Закону України “Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо перегляду ставок акцизного податку на тютюнові вироби” № 11090, котрим передбачено оновлення графіка зростання акцизу та перехід до ставок у євро. Згідно із запропонованими змінами, Україна у 2028 р. гарантовано виконає європейський стандарт щодо мінімального рівня акцизу на сигарети 90 євро за тисячу штук. Окрім того, рівень диференціації акцизного навантаження на сигарети і ТВЕН поступово зростає до 20 % (акциз на ТВЕН буде на 20 % нижчим, ніж на сигарети). Обидві новації відповідають сучасній європейській практиці, у країнах ЄС співвідношення акцизного навантаження на ТВЕН і сигарети є навіть більшим.

Ці зміни сприятимуть кращому наповненню державного і місцевих бюджетів. Адже, з одного боку, не буде валютних ризиків для держави. З дру-

гого боку, перехід на ТВЕН, які продаються лише легально, не призводить до втрат податкових надходжень (що пов'язані з нелегальною торгівлею; вони дорівнюють сумі несплачених акцизного податку, ПДВ та роздрібного акцизу).

Список використаних джерел

1. *Laffer A. B. Tobacco Taxation: Theory and Practice*. San Francisco : The Laffer Center at the Pacific Research Institute, 2014.
2. Податкова гармонізація в Україні в умовах реалізації Угоди про асоціацію між Україною і ЄС: монографія / за ред. А. М. Соколовської; ДННУ "Акад. фін. управління". Київ, 2017. 448 с. URL: https://afu.kiev.ua/getfile.php?page_id=458&num=2.
3. Трансформація акцизної політики України: монографія / Коротун В. І., Брехов С. С., Новицька Н. В. та ін. ; за заг. ред. В. І. Коротуна. Ірпінь : Видавництво Національного університету ДПС України, 2015. 404 с.
4. *Соколовська А. М., Райнова Л. Б.* Гармонізація акцизного оподаткування тютюнових виробів. *Економіка і прогнозування*. 2017. № 2. С. 93–115. URL: <https://doi.org/10.15407/eip2017.02.093>.
5. Протидія нелегальному обігу алкогольних напоїв та тютюнових виробів: досвід країн ЄС та ОЕСР / за заг. ред. В. І. Коротуна. Київ : Алерта, 2017. 66 с.
6. Діалектика реформування акцизного оподаткування тютюнових виробів в Україні: євроінтеграційний аспект / за заг. ред. В. І. Коротуна. Київ : Алерта, 2018. 102 с.
7. Модернізація системи контролю за обігом тютюнових виробів / Новицька Н. В., Хлебнікова І. І., Коротун В. І., Кошук Т. В. та ін. ; за заг. ред. Н. В. Новицької. Ірпінь ; Хмельницький, 2020. 120 с.
8. Акцизна політика у сфері тютюнових виробів і протидія нелегальній торгівлі ними в умовах нових викликів і загроз / Кошук Т., Новицька Н., Пасічний М., Швабій К. / за заг. ред. Т. Кошук. Київ : Growford Institute, 2023. URL: <https://www.growford.org.ua/research/aktyzna-polityka-u-sferi-tyutyunovyh-vyrobiv-i-protydiya-nelegalnij-torgivli-nymy-v-umovah-novyh-vyklykiv-i-zagroz/>.
9. FDA permits of IQOS Tobacco Heating System through premarket tobacco product application pathway / U. S. Food & Drug Administration. 2019. April 30. URL: <https://www.fda.gov/news-events/press-announcements/fda-permits-sale-iqos-tobacco-heating-system-through-premarket-tobacco-product-application-pathway>.
10. Про структуру і ставки акцизів, що застосовуються до тютюнових виробів (кодифікація) : Директива Ради ЄС від 21.06.2011 2011/64/ЄС. URL: <http://www.minjust.gov.ua/45885>.
11. Report from the Commission to the Council on Directive 2011/64/EU on the structure and rates of excise duty applied to manufactured tobacco. 2018. January 12. URL: https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j4nvhdscs8bljza_j9vvik7m1c3gyxp/vkkyhug4akzz.
12. *Rubio D. P.* Germany has second thoughts, lowering the tax pressure on heated tobacco. 2021. June 16. URL: <https://tobacointelligence.com/germany-has-second-thoughts-lowering-the-tax-pressure-on-heated-tobacco/>.
13. Taxes in Europe Database / European Commission. URL: https://ec.europa.eu/taxation_customs/tedb/advSearchForm.html?taxType=EDU_TOBACCO.
14. *Dawson F.* Italy's new government scraps planned increases in e-liquid excise duties. 2022. December 8. URL: <https://ecigintelligence.com/italys-new-government-scraps-planned-increases-in-e-liquid-excise-duties/>.
15. Excise duty rates for tobacco products / Ministry of Finance Republic of Latvia. 2020. URL: https://www.fm.gov.lv/en/s/taxes/excise_duty/.
16. *Kryl S., Kašuba J.* Indirect tax changes from 2021 – excise and customs duties. 2020. June 2. URL: https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/cs_cz/topics/tax/tax-alerts/06/ey-38-indirect-tax-changes-from-2021-excise-and-customs-duties.pdf.

17. Excise duties. Tobacco products / Ministry of Finance Republic of Estonia. URL: <https://www.emta.ee/en/business-client/taxes-and-payment/excise-duties/tobacco-products>.

18. Tobacco Tax / Federal Ministry of Finance (Austria). URL: https://www.usp.gv.at/en/steuern-finanzen/verbrauchsteuern_und_energieabgaben/tabaksteuer.html.

19. Excise duties. Tobacco products / Ministry of Finance Republic of Greece. 2022. URL: <https://www.gov.gr/en/sdg/taxes/excise-duties/national-excise-duties/information-for-excise-products>.

20. Excise duties / Republic of Cyprus. URL: <https://www.mof.gov.cy/mof/customs/customs.nsf/All/A2C3593B5465A799422577D6002FEAC4?OpenDocument>.

21. Excise duty table on tobacco / Finland. URL: <https://www.vero.fi/en/businesses-and-corporations/taxes-and-charges/excise-taxation/excise-duty-on-tobacco/excise-duty-table-for-tobacco/>.

22. Excise duty table / Sweden. 2023. URL: <https://www.skatteverket.se/servicelankar/otherlanguages/inenglishengelska/businessesandemployers/startingandrunningaswedishbusiness/payingtaxesbusinesses/tobaccotax/excisedutyratesontobacco.4.676f4884175c97df419171b.html>.

23. Osobitné ustanovenia pre bezdymový tabakový výrobok / Portal of the Ministry of Justice of the Slovak Republic. URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2004/106/#paragraf-19aa>.

24. Tobacco Products Duty rates / HM Revenue & Customs. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/rates-and-allowances-excise-duty-tobacco-duty/excise-duty-tobacco-duty-rates>.

25. Tobacco Products Tax / Norway. URL: <https://www.skatteetaten.no/en/business-and-organisation/vat-and-duties/excise-duties/about-the-excise-duties/tobacco/>.

26. Tobacco Products Tax / Switzerland. URL: <https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/19690056/index.html>.

27. Evaluation of the Council Directive 2011/64/EU of 21 June 2011 on the Structure and Rates of Excise Duty Applied to Manufactured Tobacco: Commission Staff Working Document. URL: https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/1570-Evaluation-of-the-excise-duties-applied-on-manufactured-tobacco_en.

28. Commission to Propose EU-Wide Vaping Levy / Tobaccoreporter. 2022. November 28. URL: <https://tobaccoreporter.com/2022/11/28/commission-to-propose-eu-wide-vaping-levy/>.

29. Brussels to propose rise in cigarette taxes and first EU-wide vaping levy. *Financial Times*. URL: <https://www.ft.com/content/6f1c4211-5e54-4aa8-a391-0ec9bc5244de>.

30. EU tobacco taxation: The fine line between killing smoking and illicit trade / EURACTIV. 2022. November 29. URL: <https://www.euractiv.com/section/health-consumers/news/eu-tobacco-taxation-the-fine-line-between-killing-smoking-and-illicit-trade/>.

31. Study on Council Directive 2011/64/EU on the structure and rates of excise duty applied to manufactured tobacco / European Commission: Directorate-General for Taxation and Customs Union. Final report. Vol. 1 – Study. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2020. URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2778/060064>.

32. Національна стратегія доходів до 2030 року : затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.12.2023 № 1218-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/proskhvalennia-natsionalnoi-stratehii-dokhodiv-do-2030-s1218-271223>.

33. Проект Закону України про внесення змін до Податкового кодексу України щодо перегляду ставок акцизного податку на тютюнові вироби № 11090 від 18.03.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43855>.

34. Дослідження порожніх пачок ТВЕН. 1 квартал 2024 р. / Nielsen. 2024. Березень. URL: https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2024/03/Doslidzhennya_rynku_TVEN_Nielsen_1_kvartal_2024.pdf.

35. Моніторинг нелегальної торгівлі тютюновими виробами в Україні 2024. Хвиля 2 / Kantar. 2024. 27 черв. URL: https://www.kantar.com/ua/inspiration/ait/monitoring-nelehalnoi-torgivli-tutunovih-vyrobiv-_kviten-2024.

References

1. Laffer, A. B. (2014). *Tobacco Taxation: Theory and Practice*. San Francisco: The Laffer Center at the Pacific Research Institute.
2. Sokolovska, A. M. (Ed.). (2017). *Tax harmonization in Ukraine under the conditions of implementation of the Association Agreement between Ukraine and the EU*. Kyiv: SESE “The Academy of Financial Management”. Retrieved from https://afu.kiev.ua/getfile.php?page_id=458&num=2 [in Ukrainian].
3. Korotun, V. I. (Ed.). (2015). *Transformation of the excise policy of Ukraine*. Irpin: Publishing House of the National University of the SFS of Ukraine [in Ukrainian].
4. Sokolovska, A. M., & Rainova, L. B. (2017). Harmonization of excise tax on tobacco products. *Economy and Forecasting*, 2, 93–115. DOI: 10.15407/eip2017.02.093 [in Ukrainian].
5. Korotun, V. I. (Ed.). (2017). *Combating the illegal circulation of alcoholic beverages and tobacco products: the experience of the EU and OECD countries*. Kyiv: Alerta [in Ukrainian].
6. Korotun, V. I. (Ed.). (2018). *The dialectic of tobacco excise tax reform in Ukraine: European integration aspect*. Kyiv: Alerta [in Ukrainian].
7. Novytska, N. V. (Ed.). (2020). *Modernization of the system of control over the circulation of tobacco products*. Irpin: Khmelnytskyi [in Ukrainian].
8. Koshchuk, T. (2023). *Excise policy in the field of tobacco products and combating their illegal trade in conditions of new challenges and threats*. Kyiv: Growford Institute. Retrieved from <https://www.growford.org.ua/research/aktyzna-polityka-u-sferi-tyutyu-novyh-vyrobiv-i-protydiya-nelegalnij-torgivli-nymy-v-umovah-novyh-vyglykiv-i-zagrozi> [in Ukrainian].
9. U. S. Food & Drug Administration. (2019, April 30). *FDA permits of IQOS Tobacco Heating System through premarket tobacco product application pathway*. Retrieved from <https://www.fda.gov/news-events/press-announcements/fda-permits-sale-iqos-tobacco-heating-system-through-premarket-tobacco-product-application-pathway>.
10. Council Directive 2011/64/EU of 21 June 2011 on the structure and rates of excise duty applied to manufactured tobacco (codification). Retrieved from <http://www.minjust.gov.ua/45885> [in Ukrainian].
11. Report from the Commission to the Council on Directive 2011/64/EU on the structure and rates of excise duty applied to manufactured tobacco. (2018, January 12). Retrieved from https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j4nvhd fcs8bljza_j9vvik7m1c3gyxp/vkkyhug4akzz.
12. Rubio, D. P. (2021, June 16). *Germany has second thoughts, lowering the tax pressure on heated tobacco*. Retrieved from <https://tobacointelligence.com/germany-has-second-thoughts-lowering-the-tax-pressure-on-heated-tobacco/>.
13. European Commission. (n. d.). *Taxes in Europe Database*. Retrieved from https://ec.europa.eu/taxation_customs/tedb/advSearchForm.html?taxType=EDU_TOBACCO.
14. Dawson, F. (2022, December 8). *Italy's new government scraps planned increases in e-liquid excise duties*. Retrieved from <https://ecigintelligence.com/italys-new-government-scraps-planned-increases-in-e-liquid-excise-duties/>.
15. Ministry of Finance Republic of Latvia. (2020). *Excise duty rates for tobacco*. Retrieved from https://www.fm.gov.lv/en/s/taxes/excise_duty/.
16. Kryl, S., & Kašuba, J. (2020, June 2). *Indirect tax changes from 2021 – excise and customs duties*. Retrieved from https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/cs_cz/topics/tax/tax-alerts/06/ey-38-indirect-tax-changes-from-2021-excise-and-customs-duties.pdf.

17. Ministry of Finance Republic of Estonia. (n. d.). *Excise duties. Tobacco products*. Retrieved from <https://www.emta.ee/en/business-client/taxes-and-payment/excise-duties/tobacco-products>.

18. Federal Ministry of Finance (Austria). (n. d.). *Tobacco Tax*. Retrieved from https://www.usp.gv.at/en/steuern-finanzen/verbrauchsteuern_und_energieabgaben/tabaksteuer.html.

19. Ministry of Finance Republic of Greece. (2022). *Excise duties. Tobacco products*. Retrieved from <https://www.gov.gr/en/sdg/taxes/excise-duties/national-excise-duties/information-for-excise-products>.

20. Republic of Cyprus. (n. d.). *Excise duties*. Retrieved from <https://www.mof.gov.cy/mof/customs/customs.nsf/All/A2C3593B5465A799422577D6002FEAC4?OpenDocument>.

21. Finland. (n. d.). *Excise duty table on tobacco*. Retrieved from <https://www.vero.fi/en/businesses-and-corporations/taxes-and-charges/excise-taxation/excise-duty-on-tobacco/excise-duty-table-for-tobacco/>.

22. Sweden. (2023). *Excise duty table*. Retrieved from <https://www.skatteverket.se/servicelankar/otherlanguages/inenglishengelska/businessesandemployers/startingandrunningaswedishbusiness/payingtaxesbusinesses/tobaccotax/excisedutyratesontobacco.4.676f4884175c97df419171b.html>.

23. Portal of the Ministry of Justice of the Slovak Republic. (n. d.). *Osobitné ustanovenia pre bezdymový tabakový výrobok*. Retrieved from <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2004/106/#paragraf-19aa>.

24. HM Revenue & Customs. (n. d.). *Tobacco Products Duty rates*. Retrieved from <https://www.gov.uk/government/publications/rates-and-allowances-excise-duty-tobacco-duty/excise-duty-tobacco-duty-rates>.

25. Norway. (n. d.). *Tobacco Products Tax*. Retrieved from <https://www.skatteetaten.no/en/business-and-organisation/vat-and-duties/excise-duties/about-the-excise-duties/tobacco/>.

26. Switzerland. (n. d.). *Tobacco Products Tax*. Retrieved from <https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/19690056/index.html>.

27. Evaluation of the Council Directive 2011/64/EU of 21 June 2011 on the Structure and Rates of Excise Duty Applied to Manufactured Tobacco (Commission Staff Working Document). (2012). Retrieved from https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/1570-Evaluation-of-the-excise-duties-applied-on-manufactured-tobacco_en.

28. Tobaccoreporter. (2022, November 28). *Commission to Propose EU-Wide Vaping Levy*. Retrieved from <https://tobaccoreporter.com/2022/11/28/commission-to-propose-eu-wide-vaping-levy/>.

29. Financial Times. (2024). *Brussels to propose rise in cigarette taxes and first EU-wide vaping levy*. Retrieved from <https://www.ft.com/content/6f1c4211-5e54-4aa8-a391-0ec9bc5244de>.

30. EURACTIV. (2022, November 29). *EU tobacco taxation: The fine line between killing smoking and illicit trade*. Retrieved from <https://www.euractiv.com/section/health-consumers/news/eu-tobacco-taxation-the-fine-line-between-killing-smoking-and-illicit-trade/>.

31. European Commission: Directorate-General for Taxation and Customs Union. (2020). *Study on Council Directive 2011/64/EU on the structure and rates of excise duty applied to manufactured tobacco. Final report. Vol. 1 – Study*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Retrieved from <https://data.europa.eu/doi/10.2778/060064>.

32. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2023). *National income strategy until 2030* (Decree No. 121-r, December 27). Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-natsionalnoi-stratehii-dokhodiv-do-2030-s1218-271223> [in Ukrainian].

33. Verkhovna Rada of Ukraine. (2024). *Draft Law of Ukraine on Amendments to the Tax Code of Ukraine on Revising Excise Tax Rates on Tobacco Products* (No. 11090, March 18). Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43855> [in Ukrainian].

34. Nielsen. (2024, March). *TWEN's study of empty packs. 1st quarter of 2024*. Retrieved from https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2024/03/Doslidzhennya_rynku_TVEN_Nielsen_1_kvartal_2024.pdf [in Ukrainian].

35. Kantar. (2024, June 27). *Monitoring of illegal trade in tobacco products in Ukraine 2024. Wave 2*. Retrieved from https://www.kantar.com/ua/inspiration/ait/monitoring-nelehalnoi-torgivli-tutunovih-vyrobiv-_kviten-2024 [in Ukrainian].

О. М. Шаров

доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник сектору міжнародних фінансових досліджень відділу публічних фінансів ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України", Київ, Україна, sharova@nas.gov.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8460-9996>

МОНЕТАРНА ЕНТРОПІЯ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Анотація. *Вступ.* Зміни, які відбуваються у природі грошей в умовах глобалізації, давно викликають зацікавленість економістів. Натомість події останніх років засвідчили, що такі зміни можуть бути зумовлені також глибокими трансформаціями, що мають натуральний характер і підпорядковуються загальним фізичним законам.

Проблематика. Встановлення залежності подальшого розвитку грошей як економічної категорії від дії другого закону термодинаміки.

Мета – аналіз наукових ідей на стику економіки і фізики (екофізики) та поширення їх на монетарну сферу, зокрема з розглядом проявів монетарної ентропії в процесі розвитку міжнародної валютної системи.

Методи. Використано загальнонаукові та спеціальні методи: аналізу, синтезу, опису, порівняння, теоретичного узагальнення й абстрактно-логічний.

Результати. Введено поняття монетарної ентропії як стану хаотизації сутності грошей (ентропія грошей), так і грошової системи загалом. Розвиток монетарної ентропії розглядається як результат циклічного розвитку за гегельянською моделлю "теза-антитеза-синтез", що дає змогу уникнути повної хаотизації грошової сфери внаслідок її переходу на новий рівень спіралі розвитку. Сучасний стан розвитку грошей як економічної категорії та міжнародної валютної системи в цілому, зумовлений впливом на них процесу глобалізації, засвідчує, що вони перебувають на етапі чергового переходу від ентропії до негентропії, який може привести до появи глобальних грошей.

Висновки. Стосовно майбутнього грошей, то існує думка про те, що невдовзі гроші просто стануть пережитком минулого і зовсім зникнуть, оскільки одним із наслідків імовірної технологічної сингулярності стане саме ліквідація (точніше – безсенсовність існування) грошей як економічної категорії. До можливостей технологічної сингулярності належить поява постдефіцитного суспільства, де буде надлишок ресурсів і потреби кожного члена будуть цілком задоволені (варіант капіталістичного комунізму, коли навіть безумовний базовий дохід видаватиметься неприйнятним мінімумом задоволення потреб, оскільки здійсниться принцип "від кожного – за здібностями, кожному – за потребами"). Однак зміни не відбудуться миттєво, а отже, скоріше за все, буде перехідний період, протягом якого людство все ще використовуватиме гроші, і їх концепція розвиватиметься, а не зникне повністю.

Ключові слова: економічна фізика, ентропія, гроші, міжнародна валютна система.

Літ. 50.

Oleksandr Sharov

Dr. Sc. (Economics), Professor, SI "Institute of the Economy and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine", Kyiv, Ukraine, sharova@nas.gov.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8460-9996>

**MONETARY ENTROPY IN THE CONDITIONS
OF ECONOMIC GLOBALIZATION**

Abstract. *Introduction.* Changes occurring in the nature of money in the context of globalization have long been of interest to economists. Instead, the events of recent years have shown that such changes can also be caused by profound transformations that are natural ones and subject to general physical laws.

Problem Statement. Establishing the dependence of the further development of money as an economic category on the action of the second law of thermodynamics.

The *purpose* is the analysis of scientific ideas at the junction of economics and physics (ecophysics) and their spread to the monetary sphere, in particular considering the manifestation of monetary entropy in the process of the international monetary system.

Methods. General scientific and special methods are used: analysis, synthesis, description, comparison, theoretical generalization and abstract-logical analyses.

Results. This publication introduces the concept of monetary entropy as a state of chaoticization of the essence of money (entropy of money) and the monetary system as a whole. The development of monetary entropy is considered as the result of cyclical development according to the Hegelian model "thesis-antithesis-synthesis", which allows to avoid complete chaosization of the monetary sphere due to its transition to a new level of the spiral of development. The current state of the development of money as an economic category and the international monetary system as a whole, caused by the impact of the globalization process on them, proves that they are at the stage of another transition from entropy to negentropy, which can lead to the emergence of Global Money.

Conclusions. Turning to the issue of predicting the future of money, it should be noted that there is an opinion that soon money will simply become a relic of the past and disappear altogether, leaving the probable technological singularity as one of its consequences, the very liquidation (more precisely, the senselessness of existence) of money as an economic category. One of the possibilities of the technological singularity is the emergence of a post-scarcity society in which there will be a surplus of resources and the needs of every member of society will be fully satisfied (a variant of capitalist communism, when even an unconditional basic income will appear to be an unacceptable minimum for satisfying needs, because the principle from each according to his abilities to each according to his needs will be implemented. However, the change will not happen overnight, so there will most likely be a transition period during which humanity will still use money and the concept of money will evolve rather than disappear completely.

Keywords: economic physics, entropy, money, international monetary system.

JEL classification: E40.

Вступ. Зміни, які відбуваються у природі грошей в умовах глобалізації, давно викликають зацікавленість економістів. Натомість події останніх років засвідчили, що такі зміни можуть бути зумовлені також глибинними трансформаціями, котрі мають натуральний характер і підпорядковуються загальним фізичним законам. Така залежність розвитку економічних процесів дав-

но вже обговорюється фахівцями обох наук – економіки і фізики. Натомість, власне монетарна складова цих процесів вивчена відносно менше.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати наукові ідеї на стику економіки і фізики (екофізики) та поширити їх на монетарну сферу, зокрема розглядаючи прояви монетарної ентропії в процесі розвитку міжнародної валютної системи.

Методи дослідження. Використано діалектичну логіку й загальнонаукові принципи дослідження, включно з історичним, термінологічним, функціональним, системним та когнітивним. Автор намагається також поширити методологію дослідження натуральних (зокрема фізичних) процесів на сферу економіки, насамперед на грошово-кредитні відносини.

Аналіз досліджень і постановка проблеми. Поняття ентропії запровадив у фізику ще в 1865 р. німецький фізик Р. Клаузіус (1822–1888) у роботі “Про різні форми основних рівнянь теорії механічної теплоти, зручні для застосування” (*Ueber verschiedene für die Anwendung bequeme Formen der Hauptgleichungen der mechanischen Wärmetheorie*).

Ентропія¹ – фізична величина, яка в спостережуваних явищах і процесах характеризує знецінювання (розсіювання) енергії, зумовлене перетворенням усіх її видів на теплову і рівномірним розподілом тепла між тілами (вирівнювання їхніх температур). Інакше кажучи, це ступінь невизначеності або міра безладдя та хаосу.

Р. Клаузіус виявив важливу властивість ентропії: у замкнутій системі вона або залишається незмінною (для випадку оборотних процесів), або зростає (у разі необоротних процесів). Цим учений показав, що зміна ентропії визначає напрям перебігу термодинамічних процесів. Поширивши принцип зростання ентропії на Всесвіт, вважаючи його замкнутою системою, він дійшов до помилкового висновку про теплову смерть Всесвіту.

Поняття ентропії з часом отримало застосування і в інших, у т. ч. соціальних, науках. Термін “соціальна ентропія” вперше використав шотландський фізик-математик і першовідкривач термодинаміки П. Тейт у 1874 р. Але цілісну теорію представив каліфорнійський професор К. Д. Бейлі лише в 1990 р. [1]. Звісно, окремі питання, пов’язані із соціальною ентропією, і раніше розглядалися різними дослідниками. Це стосувалося й економічної царини соціальної активності.

Натуралізований у США економіст угорського походження Ендрю Піклер (1907–1984) здобув освіту (не виключно, але здебільшого) в європейському середовищі, де аналогії з фізикою були, так би мовити, хлібом і маслом роботи економіста. Таким чином, він висловив ідею, яка не була свого часу прийнята в американській академічній спільноті [2]. Новизна теоре-

¹ Спочатку Р. Клаузіус використовував поняття “еквівалентність трансформації”, але зрештою вирішив, що науковий термін повинен мати основу з грецької мови, щоб вказувати на зв’язок з терміном “енергія”. Зрештою він обрав слово “ентропія” (від грец. *ἐν* en “в” і *τροπή* tropē “трансформація”), яке означає “трансформативний зміст” або “зміст трансформації” (*Verwandlungsinhalt*).

тичних і методологічних роздумів Піклера в економіці стосувалася того, що він назвав концепцією аналогії “ентропія-офелізм”¹ (*entropy-ophelimity*), розробленою в його публікаціях у 1950 і 1951 рр. [3–5].

Р. Піклер передбачив цікаву – але не незвичайну для того періоду – ймовірність того, що модель максимізації корисності споживчого вибору (котру він охарактеризував як теорію “оптимального розподілу в бюджеті”) можна було б уявити як “поведінкову модель” для фізики. На думку автора, модель максимізації корисності може виступати “як конструкція моделі для полегшення вивчення групи явищ у фізиці, де ми знову разуче зустрічаємо ідею максимізації шляхом розподілу” (*maximization by allocation*) [5]. Піклер представляє доволі просте, хоча й незвичайне, обґрунтування використання аналогій між економікою і фізикою, підтримуючи цікаву ідею, що колись економіка сприятиме розумінню фізики (а не навпаки, як прийнято вважати). Аналогії, за Піклером, можуть відігравати різну роль: мати “ілюстративну”, “дидактичну” або “евристичну” цінність. Встановлюючи поведінкову аналогію між максимізацією корисності й “розподілом енергії” в термодинаміці, автор стверджує, що значення було б здебільшого дидактичним, оскільки теорія офелімітності допомогла б надати сенсу такому невлотному фізичному поняттю, як ентропія. Зокрема, Піклер заохочував фізиків не утримуватися від “антропоморфічної” точки зору, розглядаючи природу як справжню поведінкову сутність. Він прямо і просто сказав: “Природа поводить себе як економічно розумна людина” [5].

Ідею про те, що економічні процеси мають ентропійний характер, чітко висловив американський професор, видатний румунський математик та економіст Н. Георгеску-Роген (1906–1994) у 1966 р. в одному з есе, яке увійшло до його “Аналітичної економіки” [6]. Дещо пізніше – у 1971 р. – есе увійшло до змісту його фундаментальної роботи під назвою “Закон ентропії та економічний процес” [7], де поняття ентропії в економіці набуло подальшого розвитку. Це створило основи нового підходу до теорії виробництва, який полягав у застосуванні другого закону термодинаміки до економічних міркувань, і породило екологічну економіку (або “біоекономіку”). Більше того, Георгеску-Роген взагалі вважав, що термодинаміка виникла не з прагнення пояснити фізичні явища на підставі теплообміну, а із зусиль, націлених на розуміння суто економічних явищ, і тому назвав термодинаміку фізикою економічних цінностей. На його думку, закон ентропії, виражений другим законом термодинаміки, є найбільш економічним з усіх законів фізики. Зрештою, він доводив, що економічна цінність походить від цінності, яку життя надає кожному. Таким чином можна пояснити не тільки те, чому люди беруть участь у виробничих процесах, а й основну мету їхньої господарської діяльності – збереження людства. Як сказав П. А. Самуельсон, лау-

¹Офелізм (від грец. *Orphelimos* – корисний) – економічна концепція, введена В. Парето як міра суто економічного задоволення. Тому він міг використати вже усталений термін “корисність” як міру ширшого задоволення, що охоплює також інші виміри, такі як етичний, моральний, релігійний і політичний.

реат Нобелівської премії з економіки, ентропійна економіка змінила сприйняття економічних процесів і творець її концепції заслуговує на те, щоб його досягнення були визнані й поширені в наукових колах.

Однак не всі дослідники сприйняли погляди Н. Георгеску-Рогена, і йому довелося багато разів пояснювати окремі моменти його концепції [8]. Суттєвій критиці ідею економічної значущості ентропії піддав американський професор Дж. Т. Янг [9; 10], котрий стверджував, що ентропія є фізичним законом з обмеженою застосовністю лише у сфері термодинаміки (використовуючи її лише до енергії, а не до матерії). Причому він доводив, що навколишнє середовище насправді взагалі не є закритою системою, оскільки постійно отримує негентропію у формі майже безмежної сонячної енергії. Отже, Янг стверджує, що безмежна енергія та безмежні знання можуть постійно забезпечувати інструменти, необхідні для запобігання природній деградації ентропії, а також для виявлення того, чи відбувається відновлення негентропійних (економічних) ресурсів із величезних запасів раніше ентропійних (неекономічних) матеріалів.

Хоч як там було, використання поняття ентропії привело не лише до значного розширення економічних знань, а й до появи екологічної економіки та економетричного підходу, базованого на ентропії. Тому неекстенсивна крос-ентропійна економетрика стала цінним доповненням до традиційної економетрики, оскільки пояснювала явища, що ґрунтувалися на степеневому законі розподілу ймовірностей (power-law probability distribution), і давала змогу оцінювати економетричну модель для неергодичних інверсійних проблем, викликаних несприятливими процесами (non-ergodic ill-behaved/troublesome inverse problems). Крім того, ентропійна економіка прискорила появу сучасної екофізики та економіки складності (complexity economics). Ці нові напрями дослідження сприяли багатьом цікавим відкриттям, які зазвичай суперечили твердженням традиційної економіки. Зокрема, екофізика поставила під сумнів гіпотезу ефективного ринку, тоді як економіка складності показала, що ринки й економіка найкраще функціонують на межі хаосу. На горизонті вже з'явилася квантова економіка, яка визнавала гроші основним вимірювальним засобом в економіці. Розвиток цих наук, на думку польського дослідника А. Якімовича, може свідчити про необхідність переформулювання всієї економічної теорії, починаючи з її основ. На його погляд, немає сумніву, що термодинаміка значною мірою сприяла виникненню неокласичної економіки і на початку ХХ ст. це був величезний прогрес у науці. Однак відтоді економіка і фізика поступово почали віддалятися одна від одної. Світова фінансова криза чітко засвідчила, що сьогодні нам знову потрібна економіка, базована на фізичних методах, але це вже не може бути фізика ХІХ ст. – її має замінити фізика ХХІ ст. [11].

Результати дослідження

Поняття монетарної ентропії

Використання фізичних понять важливе, зокрема, для глибшого розуміння фінансово-економічних аспектів господарської діяльності людства.

Зміна ентропії (dS) виражається як $dS = dQ/T$, де dQ – тепло, яке надається або відбирається від тіла з температурою T . Ентропія використовується для вимірювання ступеня неупорядкованості в системі. Збільшення економічної ентропії призведе до зростання економічного безладу. Іншими словами, якщо весь чистий прибуток компанії буде споживатися ринком виробників/споживачів і не буде запущений в обіг, то відбудеться максимально можливий економічний розлад.

Припустимо, що аналогом економічного двигуна є бізнес-компанія, аналогом тепла, яке відбирається від гарячого тіла, – загальний дохід компанії (TR – *total revenue*), а аналогом тепла, відданого холодному тілу, – загальна вартість виробництва продукту або послуги (TC – *total cost*). Якщо перейти з мікроекономічного рівня до макроекономіки, то загальна формула для економічної ентропії мала б вигляд [12]:

$$dS = d\text{FinancialResources} / \text{PriceForTheResources}.$$

Один із варіантів закону економічної ентропії стверджує, що капітал тече внаслідок наявності різниці сприйманих цінностей (*perceived value*)¹ до вищої сприйманої цінності та кінцевої цінової рівноваги. Отже, рух грошей відбувається асиметрично. І якщо припустити, що вони є аналогом енергії, то другий закон термодинаміки можна адаптувати так: немає такої економічної системи, єдиним підсумком діяльності якої буде перехід грошей від ринку виробників до ринку споживачів.

Свого часу Дж. М. Кейнс звертав увагу на те, що “поки економісти займаються тим, що називається теорією вартості, вони звикли навчати, що ціни регулюються умовами попиту та пропозиції... Але коли вони переходять... до теорії грошей і цін, ми ...переходимо у світ, де ціни регулюються кількістю грошей..., et hoc genus omne; і майже не робиться спроб пов’язати ці розпливчасті фрази з нашими колишніми уявленнями про еластичність попиту та пропозиції. (...) Ми всі звикли опинятися чи то по той бік Місяця, чи то по інший, не знаючи, який маршрут чи шлях їх з’єднає” [13].

На думку марксистів, цим “шляхом” є трудова теорія вартості, в основу якої покладено працю. Але що таке праця? Праця – це усвідомлена, *енерговитратна*, загальновизнана, доцільна діяльність людини, спрямована на створення за допомогою знарядь виробництва матеріальних і духовних цінностей; це – процес перетворення людиною матеріального світу. Тобто “праця” – як слушно зауважує П. Сталлінга, голландський учений-фізик із португальського Університету Альгаври – фізичний термін, що його запозичила й активно використовує суспільна наука. Але первісно “праця” – це результат “роботи”, тобто “просто сили, котра помножена на відстань, на яку її прикладено. Переміщення об’єкта на один метр із силою в один ньютон – одна одиниця роботи. І ця одиниця вимірювання ньютон-метр – саме визначення джоуля! Інше слово фізики, яке отримало соціальний підтекст, –

¹ У маркетинговій термінології сприймана цінність – оцінка клієнтами переваг продукту чи послуги та їхньої здатності задовольняти потреби й очікування, особливо порівняно з аналогами.

(робоча сила”, і ми використовуємо його для сукупності працівників. Ця сила (одиниця виміру: N), коли їй дають щось зробити і застосовують із певною швидкістю (м/с), сприяє економії (Нм/с = ват). Іншими словами, економіка – це обсяг роботи, зробленої суспільством за рік; енергії за одиницю часу, тобто “ват”. Така робота, однак, виконується не тільки людьми, а й усім суспільством. Машина теж виконує роботу і, отже, робить свій внесок у ВВП” [14]. Більше того, “не тільки людська праця була замінена машинами на енергетичному приводі, а й саму людину можна розглядати просто як машину, що перетворює калорії їжі на працю, хоч і неефективно” [15].

Ще наприкінці XIX ст. український вчений (економіст та фізик) С. А. Подолинський (1850–1891) розглядав людину з її здатністю до праці в ролі саме “термічної машини” як аналог “ідеальної машини” С. Карно, що функціонує постійно й самостійно “завантажує свою топку теплом”. Подолинський детально розглянув відношення праці до розподілу енергії у класичній роботі “Праця людини і її відношення до розподілу енергії” [16–18], яка була опублікована російською, італійською, німецькою та французькою мовами. На підставі цього дослідження було зроблено висновок, що праця зберігає енергію приблизно в 10 разів більшу від тієї, котру в неї вкладають, що означає існування великих можливостей задоволення людських потреб за рахунок збільшення енергетичного бюджету Землі. Всупереч теорії Мальтуса С. А. Подолинський підкреслював: зростання населення планети та підвищення продуктивності праці сприятимуть накопиченню енергії, а отже – прогресу людства. Він прямо вказував, що “нова енергія” входить до кола життєдіяльності людини завдяки не тільки її фізичним зусиллям, а й – і з часом дедалі більшою мірою – завдяки її розумовим зусиллям. Ідеї С. А. Подолинського стали основою теорії ноосфери засновника Української академії наук В. І. Вернадського та нооекономіки сучасних дослідників (у т. ч. українського вченого А. С. Гальчинського [19]).

Дослідження в цьому напрямі продовжили інші вчені. Певно, першим, хто у своїй праці “Вивчення енергії” [20] у 1887 р. заявив, що гроші – це економічний еквівалент слабкої форми соціальної ентропії, був німецький науковець, засновник “математичної хімії” Г. Хельм (1851–1923). А в 1900 р. польський математик та соціолог Л. Вінярський (1865–1915) у “Нарисах соціальної механіки” пропонував розглядати золото, тобто гроші, як “загальний соціальний еквівалент, чисту персоніфікацію та втілення соціально-біологічної енергії” [21]. Вінярський припускає, що *золото є еталоном кількості енергії, яка розсіюється в економічній системі*. Е. Сольве (1838–1922), котрий цікавився питаннями соціального енергетизму, у роботі 1902 р. також стверджував, що існує еквівалентність між значенням об’єкта і кількістю енергії, яку він представляє [22]. З цим твердженням погодився і відомий англійський радіохімік Ф. Содді (1877–1956), котрий написав: “багатство та доступна енергія є синонімами, а бідність чи достаток цієї планети насамперед вимірюється лише смертю чи великою кількістю запасу енергії, доступної для її життя та роботи” [23; 24], тобто щоразу, коли створюється велика кількість

багатства, кількість енергії розсіюється. За словами Ф. Содді, це здається розумним, оскільки багатство неможливо створити ні з чого.

Те, що вартість (і ціна) є продуктом витрат енергії, почали стверджувати дедалі більше дослідників. Так вважав, наприклад, Г. Скотт (1890–1970), американський інженер, відомий своїми зусиллями в застосуванні термодинаміки і векторного аналізу у сфері економічних та інших соціальних явищ. Наприкінці Першої світової війни Г. Скотт разом з іншими вченими й інженерами створив так званий Технічний альянс, аби спостерігати за економічними та громадськими тенденціями Північної Америки. (Ця, практично невідома сьогодні, організація на піку своєї діяльності в 1930-х і 1940-х роках налічувала понад півмільйона членів тільки в Каліфорнії.) За результатами проведеного аналізу було зроблено висновок про неефективність соціального управління з технічної точки зору, яка призвела до соціальних проблем і втрат природних ресурсів. У цьому вони звинувачували “цінову систему” та фіатну валюту і закликали замінити їх системою, яка ґрунтувалася б на тому, скільки енергії потрібно для виробництва конкретних товарів. Г. Скотт закликав інженерів керувати континентальним урядом, який він вважав лише технічним працівником для оптимізації використання енергії з метою забезпечення добробуту. У 1932 р. він навіть написав і видав за рахунок власної корпорації есе про енергетичну регуляцію економіки – “Термодинамічна інтерпретація соціальних явищ” [25]. “Це факт, – стверджував Г. Скотт, – що будь-які види енергії будь-якого типу можуть вимірюватися в одиницях ергів, джоулів або калорій. Вирішення суспільних проблем сучасності залежить від визнання цього факту. Долар може коштувати – як купівельна спроможність – сьогодні стільки, а завтра – більше або менше, але одиниця роботи чи тепла однакова в 1900, 1929, 1933 чи 2000 р.” [26].

Приблизно в той самий час (у 1932–1933 рр.) уже згаданий нами угорський математик Е. Піклер також опублікував статтю, де звернув увагу на аналогію закону ідеального газу та рівняння обміну І. Фішера [27]. Ще до нього це зробив італійський економіст Л. Аморсо (1886–1965), але так і не зміг чітко пояснити її. На думку Е. Піклера, з одного боку, ми маємо рівняння Фішера $MV = HQ$ (де M – номінальна грошова маса; V – швидкість грошей, тобто середня частота, з якою витрачається одиниця грошей; P – загальний рівень цін; Q – індекс реальних витрат), а з другого боку – загальне рівняння газу $PV = nRT$ (де P – тиск газу; V – об’єм газу; nR – кількість молекул газу, помножена на універсальну газову константу; T – абсолютна температура газу). Тепер проблема принципово пов’язана з відповідністю, тобто встановленням послідовної відповідності між змінними у двох рівняннях. Е. Піклер зауважив [27], що хоча Л. Аморсо правильно визначив аналогічність “парі” загального рівня цін і тиску газу (P та P), а також реальних витрат з обсягом газу (Q та V), однак не зміг зрозуміти зв’язок між двома іншими змінними: він проводив аналогію між швидкістю грошей (V) та універсальною газовою константою (R), а також між грошовою масою (M) і температурою (T), тим самим змішавши змінні “статусу” і “запасу” [28]. У тлумаченні Е. Піклера

швидкість (V) повинна кореспондувати з температурою (T) як змінні “статусу”, тоді як грошова маса (M) має відповідати R як змінні “запасу” [29].

Пізніше, вже емігрувавши до США [30], Е. Піклер згадував цю публікацію і пояснював, що “грошові молекули” рухаються зигзагами подібно до молекул газу. Він, таким чином, стверджував: *i*) загальний обсяг грошей відповідає загальній енергії, *ii*) гранична корисність грошей¹ – величина, обернена до абсолютної температури, а *iii*) загальна корисність – до ентропії” [8].

Власне, так вважав і піонер економетрики Г. Девіс (1892–1974), після публікацій котрого в 1941 р. ці ідеї насправді, так би мовити, увійшли в моду. Г. Девіс не просто вбачав сутність грошей в економічній ентропії (звертаючи увагу на подібність між грошовою корисністю й ентропією [31]), але і як заступник редактора популярного наукового журналу “*Econometrica*” мав реальну можливість популяризувати такі ідеї.

Отже, можна побачити, що, як зазначав Н. Георгеску-Роген: “Кожен наступний розвиток термодинаміки додавав нові докази зв'язку між економічним процесом і термодинамічними принципами. Хоча ця теза може здатися екстравагантною, термодинаміка великою мірою є фізикою економічної цінності, як її започаткував мимоволі Карно” [7].

При цьому ключову роль в енергетичній теорії вартості та грошей починає відігравати поняття *ентропії*, яка, по суті, являє собою ступінь незворотності, неідеальності реального термодинамічного процесу, міру дисипації (розсіювання) енергії, міру інфляції (знецінення) енергії в розумінні її придатності для перетворення на роботу. Вперше детально про ентропію щодо економічних процесів у 1971 р. написав саме Н. Георгеску-Роген у великій праці “Закон ентропії” та економічний процес”. Це створило основи нового підходу до теорії виробництва, який полягав у застосуванні другого закону термодинаміки до економічних процесів. Нобелівський лауреат П. Самуельсон називав Н. Георгеску-Рогена “вченим вчених, економістом економістів” (“*a scholar’s scholar, an economist’s economist*”), чії ідеї “цікавлять розум, коли сьогоденні хмарочоси розсипалися назад в пісок” (цит. за: [32]).

Згідно з другим законом термодинаміки ентропія ізольованої системи ніколи не зменшується з часом. Ізольовані системи стихійно розвиваються до термодинамічної рівноваги, стану з максимальною ентропією. Дію термодинамічного закону ентропії на перших етапах становлення грошової системи чітко пояснив уже згаданий нами Р. Сталлінга. Як вказував ще Сократ, на ринку є два типи людей: ті, котрі приходять на ринок для *якісно-*

¹ Гранична корисність грошей (*Marginal utility of money*) – сума, на яку корисність окремої особи буде збільшена, якщо їй давати невелику кількість додаткових грошей, за одиницю збільшення. Додаткові гроші можуть збільшити корисність двома способами. По-перше, це додаток до багатства, котре споживач може виділити для споживання. Гранична корисність грошей потім впливає з додаткового споживання, що вони фінансують. По-друге, деякі моделі попиту на гроші передбачають, що споживачі отримують користь безпосередньо від утримання грошей. Кількість утримуваних грошей потім входить як аргумент функції корисності, і гранична корисність грошей виникає внаслідок збільшення цього аргументу (*Oxford Reference*).

го обміну, і ті, що приходять на ринок для *кількісного* обміну. Перші пропонують свою продукцію, наприклад, зерно, і обмінюють її на щось інше, наприклад, вино, чому сприяє золото (гроші):

Якісний обмін: зерно → золото → вино.

Це, між іншим, безпосередньо збільшує ентропію, оскільки ситуація, коли один торговець має все зерно, а інший – усе вино, характеризується меншою ентропією, ніж ситуація, коли продукти розподіляються між ними рівномірно. Тобто торгівля, як правило, збільшує ентропію.

Останній тип людей на ринку – це так звані торговці, котрі виходять з одним продуктом, наприклад золотом, купують і продають різноманітну продукцію і залишають ринок з більшою кількістю того самого золота (принаймні це їхня мета):

Кількісний обмін : золото → {зерно, вино} → більше золота.

Це – в ідеалі, але в реальності щось обов'язково відбуватиметься не так, як очікувалося. Причина цього – обмежена кількість золота. Якщо “кількісні торговці” мають на меті отримання прибутку від золота й не виходять на ринок, вони накопичують усе золото, після чого ринок зупиняється і настає бідність: жодна торгівля не здійснюється – навіть якісними торговцями, котрим також потрібне золото в ролі товару-посередника. “Ось що трапилось з царем Мідасом, котрий побачив, як усе його золото вийшло зі скарбниці, а його економіка впала. Його рішенням була фіатна валюта (штамбування латунних монет з його емблемою, прирівняних за вартістю до золота). Капіталізм – це загальний ринковий еквівалент грецьких кількісних торговців на основі золота” [13].

Тобто у спрощеній картині енергетичної теорії вартості енергія за допомогою засобів виробництва перетворюється на більшу кількість засобів виробництва та продуктів споживання, а останні, за визначенням, перетворюються людьми в ентропію. Ентропія, що є мірою тепла чи хаосу, рушійною силою Всесвіту, включно з людьми та їх економікою, полягає в його збільшенні. У цьому циклі інший компонент, який економісти часто використовують, – “сировина”, повністю ігнорувався, оскільки це лише матриця, на якій відбувається економічна гра. Жодні атоми не створюються і не руйнуються внаслідок економічної діяльності. Те, що надходить, те і виходить. Єдине, що змінюється, – стан цих атомів, а саме той, де зросла ентропія [13].

Кардинальна зміна відбувається після скасування золотого стандарту – адже тепер гроші більше не представляють накопичену енергію. Лінійна залежність між енергією і ВВП була втрачена: сумарний світовий ВВП зростав набагато швидше, ніж споживання енергії, що стало можливим завдяки розриву зв'язку між енергією (золото) і грошима. Якби зв'язок зберігався, лінійне співвідношення “один до одного” між енергією й економією теж збереглося. Емпірично, світовий ВВП пропорційний приблизно п'ятому степеню потужності споживання енергії; якщо споживання енергії на одну особу зросте в удвічі, ВВП / ВВП на одну особу в $2^5 = 32$ рази [13].

У 1975 р. М. Джилліланд, тоді ще еколог-початківець (у 2001 р. Дж. Буш-молодший призначив її членом Президентської ради з науки та технологій), писала: “Оскільки енергія є єдиним товаром, присутнім у всіх процесах, і оскільки не існує заміника для неї, використання енергії як фізичну міру екологічного та соціального впливу, матеріальних, капітальних і трудових вимог та резервних обсягів зменшує необхідність порівнювати або додавати яблука й апельсини” [33]. Тобто йдеться про те, що енергетична одиниця потенційно набагато стабільніша, ніж долар, оскільки енергія, задіяна в роботі, є однозначним і незмінним показником того, що було досягнуто [15], або “гроші є неадекватними як міра вартості, оскільки більшість цінних (*valuable*) робіт, від яких залежить біосфера, виконуються екологічними системами, системами атмосфери й геологічними системами, що не залучають гроші” [34].

Відоме подружжя американських екологів Одум також стверджувало, що потоки енергії є джерелом усієї економічної цінності, а “економічні системи людини можуть залучати матеріали та паливо для підтримки населення та культур. Однак люди – лише маленький порт великої біосфери океанів, атмосфери, гір, долин, суші, річок, лісів та екологічних компонентів. Зрештою, тільки люди та їхні гроші визначають те, що важливо; це вся енергія світу. Тому помилково вимірювати все в грошах, натомість енергію слід використовувати як міру, оскільки тільки так ми можемо пояснити внесок природи” [34]. На думку Г. Одума, між енергією і грошима існує взаємозв'язок, який називається відношенням систем зустрічного струму (*counter-current systems relationship*). Цей зв'язок передбачає, що в суспільствах, базованих на грошах, грошові потоки пропорційні, але у зворотному напрямі до енергії, необхідної для виробництва придбаних товарів та послуг. Г. Одум також стверджував, що наше суспільство дуже чутливе до змін у надходженні енергії: “якщо всі джерела енергії будуть відрізані від економічної системи, долар втрачатиме цінність, поки на нього нічого не купується, оскільки жодна енергія не буде надходити для виробництва товарів і послуг доти, доки запаси в системі не буде вичерпано” [35]. Ці ідеї підтримав і американо-австралійський вчений, співзасновник та перший президент Міжнародного товариства екологічної економіки (*International Society for Ecological Economics*), дійсний член Римського клубу Р. Костанца.

Професор А. С. Гринів (Львівський національний університет) підкреслює, що як енергія, так і сукупна робота мають вартість, від котрої не можна абстрагуватися, незалежно від того чи, вимірювані вони у джоулях, кіловат-годинах або національній валюті. А отже, на її думку, це має враховуватися в процесі реалізації грошово-кредитної політики, адже дотримання співвідношень між ними при визначенні пропозиції грошей у державі відображає більшою мірою причинно-наслідкові взаємозв'язки, що виникають між природничими (енергетичними) можливостями економіки та її результативністю [36].

Якщо відправною точкою появи термодинамічної версії *енергетичної теорії грошей* став другий закон термодинаміки, то в подальшому було за-

пропоновано монетарні інтерпретації і для інших її законів. Зокрема, “нульовий закон термодинаміки” (якщо дві системи перебувають у тепловій рівновазі з третьою системою, вони повинні перебувати в тепловій рівновазі одна з одною) інтерпретується у вигляді двох соціальних систем, де одна має надлишок грошей, а друга – дефіцит. Суспільство з дефіцитом грошей запропонує мотивацію суспільству з надлишком, аби позичити його та оцінити для економічного виробництва, що забезпечить йому кращу матеріальну базу в майбутньому. Крім того, суспільство з надлишком має мотивацію позичити свої гроші за угодою, щоб у майбутньому платити за цю послугу більшу суму. Якщо такої мотивації немає, утворюється монетарний дисбаланс між двома системами, стихійний грошовий потік неможливий.

Перший закон термодинаміки (кількість енергії в ізольованій системі залишається незмінною незалежно від зміни її форм) передбачає, що, залишаючи всі речі постійними (за інших рівних умов) протягом усіх актів обміну, гроші змінюють лише кишені, але ніколи не зменшуються і не зростають. (Звісно, це стосується тільки функції засобу обігу і не стосується кредитування.)

Другий закон термодинаміки (ентропія будь-якої ізольованої системи, що не перебуває в тепловій рівновазі, або залишається постійною, або зростає) безпосередньо пов'язаний із деградацією енергії і водночас, як наголошував Н. Георгеску-Роген, встановлює дихотомію між сумою грошей та їхньою вартістю. Оскільки (постійна) кількість грошей циркулює, аби задовольнити обмін товарами в економіці, вона втрачає цінність через термодинамічну амортизацію товарів, які обмінюються, що відбувається природним чином. Втрата грошової вартості відбувається від збільшення цін (тобто інфляції). Гроші повинні відображати вартість економічних благ, котрі є предметом обміну. Термодинамічна деградація економічних товарів насправді є зменшенням їхньої доступності. З постійною кількістю грошей та зменшенням доступності економічних товарів (за інших рівних умов) ціни зростають, а купівельна спроможність грошей зменшується.

Третій закон термодинаміки: ентропія системи наближається до постійного значення, коли температура наближається до нуля. Третя термодинамічна аксіома найменше пов'язана з грошовою динамікою, оскільки стосується умов, які перебувають на межі Всесвіту. Ця аксіома постулюється більше для встановлення нижчої універсальної межі, ніж для пояснення станів системи, які спостерігаються в реальності. Навіть випадки повного колапсу суспільного ладу не можуть точно імітувати “фінансово мертвий Всесвіт”, оскільки протягом існування людства природні потоки енергії і сировина матимуть тенденцію до реорганізації, а матеріали з певними характеристиками замінять гроші [37]. (Тобто це можна порівняти, наприклад, з умовами повернення до золотого стандарту або бартеру: вони реальні в разі колапсу соціально-економічної системи.)

Проте дослідники йдуть далі, долучаючи ще новіші наукові ідеї і розробляючи вже *квантову версію теорії грошей* (наприклад: [38]). Зокрема, ні-

мецько-угорський економіст С. Тернік – ініціатор створення фізичної основи природно-правової грошової науки (монетофізики/monetophysics) – зазначає: “ 1) гроші не є безперервними, вони течуть у дискретних грошових одиницях; 2) гроші поводяться і як платіж, і як сигнал для майбутнього виробництва; 3) рух грошей є випадковим; 4) локус та імпульс грошей не можуть бути відомі одночасно, як, наприклад, вчить принцип ріелтора; 5) характер економічної “реальності” щодо P та M дуже відрізняється від того, що ми очікуємо раціонально. Монетарний квант працює як частота в економічній голограмі й рухає часову подвійність та ентропію P і M у циркуляції зворотного зв'язку. Отже, загальні принципи квантової механіки та квантової термодинаміки можуть бути розумно застосовуваними для розуміння причини та наслідку впливу грошового кванта на P ; фізика грошово-кредитної системи (M) має економічний вплив на P (виробнича система) і здатна спричинити очевидну монетарну упередженість у маркетинговому циклі” [39].

Українські вчені Я. І. Виклюк та Н. М. Іванушак погоджуються з тим, що подібне трактування грошей (коли вони, з одного боку, є множиною зв'язків між товаровиробниками й споживачами, а з другого боку – ресурсом, який забезпечує перерозподіл інших видів ресурсів; мають властивість мимоволі розширюватися і здатні перерозподіляти енергію в економіці; підлаштовуються під товарну масу в результаті процесу інфляції-дефляції і колапсують при погашенні банківських кредитів, а також в ході фінансових криз тощо) збігається з уявленням квантової механіки про хвильову функцію електрона [40].

Таким чином, на початку нового століття енергетична (термодинамічна) теорія грошей була вже розроблена достатньо детально і серйозно. У своїх практичних висновках її апологети виходили з хартальної теорії, підтримували ідею Гесселя щодо природної грошової системи та представників Чиказької школи в їхньому бажанні повернутися від системи часткового резервування до 100-відсоткового забезпечення грошової емісії. Однак інформацію про неї важко знайти в підручниках. На думку Р. Костанци [37], енергетична теорія вартості відкидається традиційними економістами через те, що енергія є лише одним із ряду основних джерел виробництва. Вчений стверджує: “з фізичної точки зору Земля має лише один основний чистий вхід, а саме сонячне випромінювання. Хоча дуже невелика кількість метеоритної речовини також надходить у земну атмосферу, і глибоке залишкове тепло може продовжувати рухати земну кору, немає потоку космічних кораблів, які би перевозили на планету працівників, урядовців та структури капіталу. Отже, практично все на Землі можна вважати прямим чи опосередкованим продуктом минулої та теперішньої сонячної енергії” [41].

Справді, економісти ставляться до енергетичної теорії доволі підозріло, вважаючи свою науку соціальною, а отже, не підпорядкованою законам природи. Тому “словосполучення “ентропія грошей” сприймається в колах ортодоксальних економістів з обуренням, як дещо непристойне, як ересь. Вони скоріше готові наполягати на перегляді фундаментальних законів

природи, ніж визнати, що ентропія, цей “огидний, незрозумілий винахід фізиків”, може мати стосунок до їхньої священної корови – грошей” [42].

На думку еконофізиків, “реальною проблемою економічної науки є хибна методологія неокласичної макроекономічної теорії, котра ставиться до розвитку господарської діяльності як до вічного двигуна, що не залежить від ресурсів природного довкілля та умов відтворення природного капіталу” [36]. Тому напрями, що представляють традиційну економічну науку, розвиваються дедалі повільніше, тоді як напрями, базовані на ентропії, розвиваються стрімко, створюючи нові економічні знання достатньо швидко, і ця нерівновага може закінчитися двома шляхами: або економічний мейнстрім прийме досягнення еконофізики, системну економіку (*complexity economics*) і квантову економіку, що вимагатиме серйозної ревізії економічних понять, або економіка стане наступною фізичною наукою [11].

Монетарна глобалізація

Щодо *монетарної ентропії*, то для її розуміння необхідно дещо заглибитися в історію *хриматогенезу*, тобто процесу розвитку грошей.

Історично-аналітичний аналіз дає змогу зробити висновок про те, що основним елементом хриматогенезу є процес *грошової глобалізації*. У широкому розумінні це загальноісторична тенденція розвитку грошей як економічної категорії в напрямі їх інтернаціоналізації та перетворення на загальносвітовий (глобальний) еквівалент вартості всіх товарів унаслідок зникнення кордонів у процесі функціонування грошей. У вузькому значенні це основний тренд розвитку світової економічної системи, який вимагав і виробив відповідні форми глобального еквівалента, адекватного загальному якісному рівню розвитку глобальної економіки.

Аналіз цього процесу зумовлює також висновок, що розвиток грошей та монетарної системи відбувається по спіралі: теза-антитеза-синтез. Ці етапи хриматогенезу добре вписуються в гегельянську схему спіралі розвитку:

- від множинності варіантів для товарного обміну до появи єдиного монопольного товару-еквівалента (металевих грошей);
- від кількох грошових металів (міді, срібла, золота) до єдиного золотого стандарту;
- від конвертованості багатьох валют у золото до єдиної валюти, яка обмінювалася на золото (долар США).

Ця модель відображає одночасно розвиток ентропії (в умовах деглобалізації) і закриття системи з наступною глобалізацією та відкриттям системи, які викликають негентропію.

У свою чергу, монетарна ентропія має дві складові: *ентропію грошей* та *ентропію грошової системи*.

Гроші вперше з'явилися в Лідії у формі золотих монет і таким чином становили пучок енергії (*bundle of energy*). Це зумовлювалося тим, що гроші є уособленням абстрактної вартості, що, за своєю сутністю, є концентрованим втіленням енергії – природної (сонячної) або людської (витраченої праці), які перебувають в основі вартості. У зв'язку з цим доречно згадати погляди

українського фізика та економіста С. А. Подолинського. Утім, із часом ця енергія, втілена в грошах, поступово розсіювалася (внаслідок псування монет, а потім використання неповноцінної білонної монети, появи спочатку розмінних, а потім і нерозмінних на золото банкнот і, у підсумку, – фіатних грошей) і таким чином посилювалася ентропія грошей. Зрештою, скасування золотого стандарту знаменувало перехід до хаосу. Але грошовий обіг виявився не закритою системою, а відкритою для впливу з боку зовнішнього фактора – *кредиту*. Поєднання цих двох економічних категорій дало змогу подолати розрив часу і простору в процесі грошового обігу. Як наслідок, ентропія була зупинена і переведена в негентропію – коли вартість (енергія) почала виступати у формі безпосередньої сукупної товарної вартості (ВВП тощо). А це означало, що розпочався новий цикл ентропії грошей, для якого було характерним розпорошення вартості у вигляді постійної інфляції, що всупереч старій економічній логіці тривала навіть в умовах рецесії (стагфляція). Така ситуація призвела, у свою чергу, до нової хаотизації (ентропії), аж поки не почала набирати силу інформаційна складова грошей і вартість (енергія) отримала нову форму – електронних грошей (особливо з розвитком криптовалюти і цифрових валют центральних банків – CBDC). І це вказує на початок чергового нового циклу: ентропію знову змінює негентропія.

Паралельно розвивався процес ентропії національних грошових систем і міжнародної валютної системи в цілому. Система золотого стандарту крок за кроком розпилялася (набуваючи форми біметалічної, золотозливкової, золотодевізної та золотодоларової систем) і, зрештою, після повної демонетизації золота, анігілювала. Але світова монетарна система також виявилася не закритою, що проявилось в новаціях відповідних політичних домовленостей під час міжнародних конференцій 1867, 1878, 1881 рр. – у Парижі, 1892 р. – у Брюсселі, 1922 р. – в Генуї. Зрештою це призвело до розвитку зворотного процесу – дехаотизації або негентропії, що знаменувалося новим порядком, затвердженим на Бреттон-Вудській конференції 1944 р. Далі, протягом 1950–1960-х років, система доларового стандарту поступово переходить у систему *взаємно конвертованих валют*, що, звісно, означає поступове наростання ентропії. Посилення окремих із цих валют (з одночасним неістотним, але помітним послабленням ролі долара), формування мультивалютної системи зі зміною ролі долара і золота було підтверджено на Ямайській конференції МВФ у січні 1976 р. Поява колективної європейської валюти, спроби повторити європейський експеримент в інших регіонах світу (зрештою, безуспішні), а головне, зростання ролі китайського юаня тільки прискорили рух світової грошової системи в напрямі посилення ентропії. Серйозним поштовхом для наростання ентропії міжнародної валютної системи стала пандемія коронавірусу: якщо до 2020 р. жодна країна не розглядала стан здоров'я суспільства та систему охорони здоров'я як фактори, котрі можуть вплинути на важливість їхніх валют, то тепер це стає одним з істотних елементів макроекономічного аналізу [43]. Ще більш схильною до посилення ентропії стає монетарна політика в умовах війни (що вже

продемонстровано війною проти України [44; 45] і, на жаль, має великі шанси поширення по світу [46]).

Отже, сучасний тип фінансyalізованої економіки, котра базується на не забезпечених реальними активами емісійних структурах, у принципі, належить до економічних систем ентропійного типу. Адаже, як показано вище, у її основі перебуває міжнародна грошова система ентропійного типу. Крім того, для інших секторів економічної системи (торгівля, інвестиції, ринок робочої сили) також характерний керований ринковий хаос (принцип вільної торгівлі, лібералізація руху капіталу, корпоративний менеджмент в умовах неможливості врахування всієї необхідної інформації, непередбачувана міграція тощо).

Водночас постійне прагнення як сутності грошей, так і монетарної системи до хаотизації (ентропії) неодмінно призводить до нового рівня впорядкованості (негентропії). Причому кожен новий рівень упорядкованості характеризується більшою гнучкістю елементів, більшою можливістю вибору, більшою свободою дій. А це аж ніяк не варто назвати занепадом. Скоріше, ідеться про ускладнення і паралельне вдосконалення грошей та монетарної системи загалом. І такий висновок цілком збігається з науковим поглядом на ентропію, принаймні з позицією певних дослідників.

Зокрема, як зазначає болгарський учений-фізик Р. Цеков, традиційно ентропія вважається руйнівним демоном термодинаміки, що перетворює все на хаос і безлад. Утім, насправді, ентропія цілком може асоціюватися з корисною свободою. Якщо ми проаналізуємо цей процес, то побачимо, наприклад, що частинки рідини віддають перевагу газоподібному стану, оскільки за нього на них менше впливають міжмолекулярні взаємодії. Ідеальний газ є найвільнішим, а безлад – лише видимий прояв великої лібералізації. Отже, броунівський рух частинок становить універсальний процес виробництва ентропії. Аналогічним чином він проявляється також на фінансових ринках, де відбувається через послідовні біфуркації завдяки бінарній імовірнісній діалектиці. Таким чином, збільшення ентропії в закритих системах зумовлене не прагненням до безладу, а до свободи, що відображає діалектику дискретності й безперервності у природі, наприклад, особистість і суспільство, тобто частинка та поле [47]. А звідси можна зробити висновок, що й ентропія грошей підпорядкована дії такого принципу.

Питання пристосування сучасної грошової системи до дії другого закону термодинаміки та принципу ентропії вже давно викликають зацікавленість дослідників. Ще в 1968 р. Б. Фуллер опублікував книгу “Посібник з експлуатації космічного корабля “Земля” [48], де висунув футуристичну ідею про рух інформації та перерозподіл ресурсів за допомогою енергетичної одиниці – енердизи. Надалі цю ідею опрацював Г. Девіс, котрий у 1992 р. розподіляв “кіловат-долари” на Саміті Землі в Ріо-де-Жанейро. У 2009 р. на Саміті з кліматичних проблем у Копенгагені Е. Кемперс та Р. ван Хілтон запропонували валюту, еквівалентну кіловат-годині – Kiwah. Нова валюта, на думку її авторів, мала скоротити емісію CO₂ та сприяти реалізації проєктів, пов’язаних із боротьбою з бідністю. Цю ідею покладено в основу цифрової

валюти Ven (з 2018 р. – Vet), що випускається сукупністю соціальних мереж Hub Culture. Вартість Ven/Vet визначається на фінансових ринках з кошика валют і товарів. Ven/Vet може бути віднесений до категорії валюти скорочення викидів, оскільки вуглецеві ф'ючерси включені як один із товарів, що використовується для оцінки валюти. Грошова одиниця монетизованого скорочення викидів забезпечена фінансовою вартістю кредитів на викиди або сертифікована відповідно до регуляторної схеми чи інших фінансових продуктів, отриманих із них. Ці кредити можуть бути конвертовані у фіатну валюту шляхом передачі права власності на базові активи, такі як продаж емісійних кредитів на капітальних і торгових ринках.

Як нагадує аргентинський дослідник Ф. Камарго [49], основні риси нинішньої грошової системи були встановлені в довікторіанській Англії незадовго до промислової революції. Ця грошова система ефективно заохочувала та сприяла індустріальній революції, котра кількісно та якісно змінила людське життя. Проте люди, змагаючись за гроші, необхідні для погашення боргів, розробили стратегії зменшення своїх витрат і стимулювання споживання, не аналізуючи екологічний вплив цих дій, оскільки необхідність виконувати короткострокові зобов'язання заважає бачити довгострокову перспективу. Навіть підвищення процентної ставки загострює конкурентну поведінку учасників грошової системи, спричиняючи збільшення числа економічних банкрутств. Основними особливостями національної грошової системи є такі:

- A. Гроші залежать від географічно обмеженої національної держави.
- B. Це вільні гроші, тобто випущені з нічого.
- C. Створення грошей ґрунтується на банківському боргу.
- D. Ціною грошей є проценти.

Наразі комерційні банки випускають більшість грошей під час надання позики, причому створення грошей не потребує наявних депозитів. Внаслідок використання такого механізму кількість грошей постійно зростає. Тому функціонування грошової системи не відповідає об'єктивному закону ентропії, який керує всіма діями людей і природи. Будь-яка індивідуальна взаємодія або взаємодія з навколишнім середовищем, наприклад, виробничий процес, передбачає потік енергії та/або матерії, на котрий впливає ентропійний процес. Однак коли грошовий платіж отримано, фактично приймається інструмент, що залишається байдужим до ентропійного процесу. Те, що гроші залишаються поза об'єктивним законом ентропії, коли всі потоки енергії та/або матерії підкоряються цьому закону, видається нелогічним.

Отже, щоб рухатися до сталого та стійкого розвитку, важливо, аби грошова система визнавала вплив на природу й відтворювала її функціонування. Для цього Ф. Камарго пропонує запровадити ентропійну грошову ставку як інструмент, що змінить ставлення людства до природи в гонитві за економічною стійкістю.

Ентропійна грошова ставка – це періодична швидкість зміни екологічного індексу, що відображає запас і якість елементів навколишнього середовища. Всесвіт елементів довкілля, котрі слід урахувати, має бути якомога

ширшим, включно з біорізноманіттям, лісами, повітрям та якістю води. Вибір елементів повинен прямо відображати шкоду або покращання внаслідок дії чи бездіяльності людини. Тому регуляторні чи подібні елементи, базовані на діях людини, слід виключити, адже вони можуть генерувати фіктивну оцінку покращання і виконання законів про охорону навколишнього середовища, котрі не запобігають завданню йому шкоди, а радше встановлюють покарання, серед іншого, за незаконні лісозаготівлі, забруднення твердим паливом, спалювання відходів, забруднення річок, браконьєрство. Нарешті, невідновлювані елементи теж не слід включати, тому що, зрештою, світ буде стійким як з ними, так і без них. Щоб відтворити дію ентропії на грошовий потік, ентропійна грошова ставка застосовується до кожного без винятку руху грошей, а щоденна ставка нижча за першу, періодично до всієї грошової маси на певну дату, незалежно від її ступеня ліквідності, оскільки ентропія стосується всього людства. Добова ставка щодо всієї грошової маси розраховується на основі щоденної екологічної шкоди, тобто це значення, яке стосується одного дня ентропійної грошової ставки, встановленої для вказаного періоду. Таким чином, якщо ентропійна грошова ставка відображає екологічний збиток кожні 30 днів, її потрібно розділити на 30, аби отримати ставку для використання на певну дату. Основна мета ентропійної монетарної ставки полягає в тому, щоб сприяти зменшенню погіршення навколишнього середовища, спричиненого поведінкою окремих людей, політичних систем і ринку, оскільки вони не бачать достатньо далеко, аби уникнути екологічного колапсу, розрізняючи наслідки між різними типами зростання та розвитку.

Висновки. Отже, перед нами стоїть проблема передбачення майбутнього переходу до нового стану негентропії. Інакше кажучи, розуміння того, які трансформації слід очікувати в природі грошей та міжнародній валютній системі.

Утім, стосовно питання прогнозування майбутнього грошей існує думка про те, що невдовзі вони просто стануть пережитком минулого і зовсім зникнуть. У цьому випадку йдеться не про соціалістичні утопії, а про те, що одним із наслідків імовірної технологічної сингулярності¹ стане саме ліквідація (точніше втрата сенсу існування) грошей як економічної категорії. Це буде “кінець історії грошей” за аналогією з концепцією Ф. Фукуями: для чергової “тези” у згаданій нами вище “спіралі розвитку” не буде відповідної “антитези”, а отже, не відбудеться і “синтез”.

Звісно, ми не знаємо, 1) чи настане технологічна сингулярність взагалі й 2) до яких саме наслідків вона призведе. Однією з можливостей технологічної сингулярності є поява постдефіцитного суспільства, де буде надлишок ресурсів і потреби кожного його члена повністю задовольнятимуться (варіант капіталістичного комунізму, коли навіть безумовний базовий дохід

¹ Технологічна сингулярність (англ. technological singularity) – гіпотетичний момент у майбутньому, коли технологічний розвиток стає в принципі некерованим і незворотним, що породжує радикальні зміни характеру людської цивілізації.

видаватиметься неприйнятним мінімумом задоволення потреб, оскільки “всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком і здійсняться великий принцип “від кожного – за здібностями, кожному – за потребами”). Тоді, справді, зникне потреба у грошах як засобі розподілу життєвих ресурсів між людьми. А ще після того, як настане сингулярність, імовірна докорінна зміна цінностей: фокус зміститься з матеріальної вигоди (котру представляють гроші) на інші аспекти, такі як знання, креативність або інші елементи, котрі не можуть бути кількісно виражені в грошовій формі.

“Постсингулярний комунізм”, проте, може виявитися такою самою примарою, як і його попередники: якщо сингулярність не приведе нас до точки, де ресурси будуть необмеженими, а їх дефіцит зберігатиметься, то потреба в системі для керування розподілом цих ресурсів теж зберігатиметься. У цьому випадку гроші й далі виступатимуть засобом обміну, розрахунковою одиницею та засобом збереження вартості.

У будь-якому разі зміни не відбудуться миттєво, а отже, скоріше за все, буде перехідний період, протягом якого людство все ще використовуватиме гроші, і, цілком можливо, їх концепція розвиватиметься, а не зникне повністю. Зокрема, завдяки розвитку штучного інтелекту та технологій імовірний зсув до більш децентралізованого й автономного суспільства, у котрому традиційні централізовані фінансові системи застаріють. У світі, де пануватиме надрозумний штучний інтелект, економічна структура може бути зовсім іншою та незрозумілою для людей. Штучний інтелект працюватиме на основі алгоритмів і принципів, які оптимізують розподіл ресурсів і продуктивність таким чином, що роблять традиційні концепції, подібні “грошам”, застарілими. (І такої думки сам штучний інтелект дотримується вже тепер [50]).

Список використаних джерел

1. Bailey K. D. *Social Entropy Theory*. New York : State University of New York Press, 1990. 318 p.
2. Petracca E. The rejection of Andrew G. Pikler from postwar American economics. *The European Journal of the History of Economic Thought*. 2019. Vol. 26, Iss. 3. P. 554–586. URL: <https://doi.org/10.1080/09672567.2019.1622757>.
3. Pikler A. Ophélimité et entropie. *Scientia*. 1950. Vol. 85 (1). P. 257–260.
4. Pikler A. The quanta-kinetic model of the monetary theory. *Metroeconomica*. 1951. Vol. 3 (2). P. 70–95. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1467-999X.1951.tb00082.x>.
5. Pikler A. Optimum allocation in econometrics and physics. *Weltwirtschaftliches Archiv*. 1951. No. 66. P. 97–132.
6. Georgescu-Roegen N. Some object lessons from physics. *Analytical Economics. Issues and Problems*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1966. xvi + 434 p. URL: <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674281653>.
7. Georgescu-Roegen N. *The Entropy Law and the Economic Process*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1971. xv + 457 p.
8. Georgescu-Roegen N. The Entropy Law and the Economic Process in Retrospect. *Eastern Economic Journal*. 1986. Vol. 12, No. 1. P. 3–25.
9. Young J. T. Is the entropy law relevant to the economics of natural resource scarcity? *Journal of Environmental Economics and Management*. 1991. Vol. 21 (2). P. 169–179. URL: [https://doi.org/10.1016/0095-0696\(91\)90040-P](https://doi.org/10.1016/0095-0696(91)90040-P).

10. Young J. T. Entropy and natural resource scarcity: a reply to the critics. *Journal of Environmental Economics and Management*. 1994. Vol. 26 (2). P. 210–213. URL: <https://doi.org/10.1006/jeem.1994.1013>.
11. Jakimowicz A. The Role of Entropy in the Development of Economics. *Entropy*. 2020. Vol. 22 (4). URL: <https://doi.org/10.3390/e22040452>.
12. Darda S. V. Entropy and Economy. 1997. URL: https://www.researchgate.net/publication/283291131_ENTROPY_AND_ECONOMY.
13. Keynes J. M. *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. Palgrave Macmillan, 2018. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-70344-2>.
14. Stallinga P. On the Energy Theory of Value: Economy and Policies. *Modern Economy*. 2020. Vol. 11, No. 5. P. 1088–1120. URL: <https://doi.org/10.4236/me.2020.115081>.
15. Berndt E. R. From Technocracy to Net Energy Analysis: Engineers, Economists and Recurring Energy Theories of Value. *Working Papers. Massachusetts Institute of Technology (MIT), Sloan School of Management*. 1982. No. 1353-82.
16. Подолінський С. А. Труд человека и его отношение к распределению энергии. *Слово*. 1880. № 4/5. С. 135–211.
17. Podolinski S. II socialismo e l'unità delle forze fisiche. *La Plebe*. 1881. Anno XIV, No. 3. P. 13–16; No. 4. P. 5–15.
18. Podolinsky S. Menschliche Arbeit UHd die Einheit der Kraft. *Die Neue Zeit*. 1883. Nr. 9. P. 413–424. Nr. 10. P. 440–457.
19. Гальчинський А. Політична нооекономіка. Київ : Либідь, 2013. 472 с.
20. Helm G. F. *Die Lehre von der Energie*. Leipzig : A. Felix, 1887. v + 104 S.
21. Winiarski L. Essai sur la mécanique sociale. L'énergie sociale et ses mensurations. *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger*. 1990. T. 49. P. 256–287.
22. Solvay E. Note sur des Formules d'Introduction à l'Énergétique Physio-et Psycho-Sociologique (Classic Reprint). Paris : Forgotten Books, 2017. 36 p.
23. Soddy F. Transmutations, the Vital Problem of the Future. *Scientia – International Review of Scientific Synthesis*. 1912. Vol. XI, Ann. VI. P. 186–202.
24. Soddy F. Transmutation the Vital Problem of the Future. *Frederick Soddy (1877–1956). Chemists and Chemistry / ed. by G. B. Kauffman*. Vol. 6. Dordrecht : Springer, 1986. P. 3–17. URL: https://doi.org/10.1007/978-94-009-5297-3_1.
25. Scott H. Technocracy, a thermodynamic interpretation of social phenomena. New York : Technocracy, 1932. 12 p.
26. Scott H. Technology Smashes the Price System. *Harpers Magazine*. 1933. Vol. 166. P. 129–142.
27. Pikler E. A pénzdinamikaiirány s a mechanikaianalógiák [Money dynamics and mechanical analogies]. *KözgazdaságiSzemle [Review of Economics]*. 1933. No. 57. P. 92–101.
28. Amoroso L. La cinematica economica in un mercato chiuso. *Atti della Società Italiana per il Progresso delle Scienze /ed. by R. Almagià*. Pavia : Fratelli Fusi, 1925. LIX + 673 p.
29. Petracca E. The rejection of Andrew G. Pikler from postwar American economics. *European Journal of the History of Economic Thought*. 2019. Vol. 26, No. 3. P. 1–35. URL: <https://doi.org/10.1080/09672567.2019.1622757>.
30. Pikler A. Letter to the Editor. *Econometrica*. 1950. Vol. 18. P. 101.
31. Davis H. *The Theory of Econometrics*. Bloomington : Principia Press, 1941. xiv + 482 p.
32. Wade N. Nicholas Georgescu-Roegen: Entropy the Measure of Economic Man. *Science. New Series*. 1975. Vol. 190, No. 4213. P. 447–450. URL: <https://doi.org/10.1126/science.190.4213.447>.
33. Gilliland M. W. Energy Analysis and Public Policy. *Science*. 1975. Vol. 189, No. 4208. P. 1051–1056. URL: <https://doi.org/10.1126/science.189.4208.1051>.
34. Odum H. T., Odum E. C. *Energy Basis for Man and Nature*. New York : McGraw-Hill, 1976. 297 p.
35. Odum H. T. Energy, Value and Money. *Ecosystem Modelling in Theory and Practice / ed. by C. A. S. Hall, J. W. Day*. New York : Wiley-Interscience, 1977. 684 p.

36. Гринів Л. С. Розвиток фізичної економії: нові проблеми та моделі. Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України. Київ : КНЕУ, 2009. С. 178–187.
37. Karakatsanis G. A Thermodynamic Theory of Money. *12th Biennial ISEE Conference “Ecological Economics and Rio+20”*. Rio de Janeiro, Brazil, June 16-19. 2012. URL: <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.36729.54884>.
38. Ternyik S. I. *Monetary Wave Theory & Quantum Economics*. New York : Vook : Barnes&Noble, 2013.
39. Ternyik S. I. The Monetary Quantum. *MPRA Paper*. 2012. No. 41973. URL: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2060467>.
40. Виклюк Я. І., Іванушак Н. М. Методологія еконофізики як основа інформаційних систем розвитку та автоматизації соціально-економічних структур. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. 2009. Вип. 653, № 1. С. 61–70.
41. Costanza R. Embodied Energy and Economic Valuation. *Science*. 1980. Vol. 210, Iss. 4475. P. 1219–1224. URL: <https://doi.org/10.1126/science.210.4475.1219>.
42. Ксенжек О. Гроші – це енергія. Неортодоксальна концепція природи грошей. *Світогляд*. 2009. № 6. С. 44–54.
43. Dunin-Wąsowicz M. Bankowość i Finanse. Koronawirus – Między harmonią a entropią. Ład walutowy z perspektywy COVID-19. *Miesięcznik Finansowy Bank*. 2020. April 17. URL: <https://bank.pl/bankowosc-i-finanse-koronawirus-miedzy-harmonia-a-entropia-lad-walutowy-z-perspektywy-covid-19/>.
44. Шаров О. М. Міжнародний досвід монетарної політики в умовах війни: досвід України. *Журнал європейської економіки*. 2022.Т. 21, № 2. С. 174–189. URL: <https://jeej.wunu.edu.ua/index.php/ukjee/article/view/1591>.
45. Sharov O. International Experience for War-Time Monetary Policy: Lessons for Ukraine. *Journal of European Economy*. 2022. Vol. 21, No. 2. P. 154–169. URL: <https://doi.org/10.35774/jee2022.02.154>.
46. Sharov O. Monetary Consequences of the Ukraine War. *Geopolitical Monitor*. 2023. March 13. URL: <https://www.geopoliticalmonitor.com/monetary-consequences-of-the-ukraine-war/>.
47. Tsekov R. Social Thermodynamics 2.0. *Preprints*. 2023. 2023070671. URL: <https://doi.org/10.20944/preprints202307.0671.v2>.
48. Fuller B. R. *Operating manual for spaceship Earth*. New York : Princeton Architectural Press, 2003. 141 p.
49. Camargo F. J. Tasa Monetaria Entrópica. Efecto en la demanda y oferta de bienes y servicios en pos del desarrollo sustentable y la sostenibilidad de nuestra casa en común. *XX Jornadas Latinoamericanas de Teoría Económica (JOLATE)*. 2019. P. 95–109. URL: <https://iiess.conicet.gov.ar/images/publicaciones/actas-JOLATE.pdf>.
50. Post-Singularity Economy: Will Money Become a Relic of the Past? *Reddit*. URL: https://www.reddit.com/r/singularity/comments/154t3my/postsingularity_economy_will_money_become_a_relic/.

References

1. Bailey, K. D. (1990). *Social Entropy Theory*. New York: State University of New York Press.
2. Petracca, E. (2019). The rejection of Andrew G. Pikler from postwar American economics. *The European Journal of the History of Economic Thought*, 26 (3), 554–586. DOI: 10.1080/09672567.2019.1622757.
3. Pikler, A. (1950). Ophélimité et entropie. *Scientia*, 1950, 85 (1), 257–260.
4. Pikler, A. (1951). The quanta-kinetic model of the monetary theory. *Metroeconomica*, 3 (2), 70–95. DOI: 10.1111/j.1467-999X.1951.tb00082.x.
5. Pikler, A. (1951). Optimum allocation in econometrics and physics. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 66, 97–132.

6. Georgescu-Roegen, N. (1966). Some object lessons from physics. In *Analytical Economics. Issues and Problems*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. DOI: 10.4159/harvard.9780674281653.
7. Georgescu-Roegen, N. (1971). *The Entropy Law and the Economic Process*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
8. Georgescu-Roegen, N. (1986). The Entropy Law and the Economic Process in Retrospect. *Eastern Economic Journal*, 12 (1), 3–25.
9. Young, J. T. (1991). Is the entropy law relevant to the economics of natural resource scarcity? *Journal of Environmental Economics and Management*, 21 (2), 169–179. DOI: 10.1016/0095-0696(91)90040-P.
10. Young, J. T. (1994). Entropy and natural resource scarcity: a reply to the critics. *Journal of Environmental Economics and Management*, 26 (2), 210–213. DOI: 10.1006/jeem.1994.1013.
11. Jakimowicz, A. (2020). The Role of Entropy in the Development of Economics. *Entropy*, 22 (4). DOI: 10.3390/e22040452.
12. Darda, S. V. (1997). *Entropy and Economy*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/283291131_ENTROPY_AND_ECONOMY.
13. Keynes, J. M. (2018). *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. Palgrave Macmillan. DOI: 10.1007/978-3-319-70344-2.
14. Stallinga, P. (2020). On the Energy Theory of Value: Economy and Policies. *Modern Economy*, 11 (5), 1088–1120. DOI: 10.4236/me.2020.115081.
15. Berndt, E. R. (1982). From Technocracy to Net Energy Analysis: Engineers, Economists and Recurring Energy Theories of Value. *Working Papers. Massachusetts Institute of Technology (MIT), Sloan School of Management*, 1353-82.
16. Podolinsky, S. A. (1880). Human labor and its relation to energy distribution. *Word*, 4/5, 135–211 [in Russian].
17. Podolinski, S. (1881). Il socialismo e l'unità delle forze fisiche. *La Plebe*, XIV (3), 13–16; (4), 5–15.
18. Podolinsky, S. (1883). Menschliche Arbeit UHd die Einheit der Kraft. *Die Neue Zeit*, 9, 413–424; 10, 440–457.
19. Halchynskyi, A. (2013). *Political nooeconomy*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
20. Helm, G. F. (1887). *Die Lehre von der Energie*. Leipzig: A. Felix.
21. Winiarski, L. (1990). Essai sur la mécanique sociale. L'énergie sociale et ses mensurations. *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger*, t. 1, 256–287.
22. Solvay, E. (2017). Note sur des Formules d'Introduction à l'Énergétique Physio-et Psycho-Sociologique (Classic Reprint). Paris: Forgotten Books.
23. Soddy, F. (1912). Transmutations, the Vital Problem of the Future. *Scientia – International Review of Scientific Synthesis*, XI (VI), 186–202.
24. Soddy, F. (1986). Transmutation the Vital Problem of the Future. In Kauffman, G. B. (Ed.). *Frederick Soddy (1877–1956). Chemists and Chemistry*, vol. 6, pp. 3–17. Dordrecht: Springer. DOI: 10.1007/978-94-009-5297-3_1.
25. Scott, H. (1932). *Technocracy, a thermodynamic interpretation of social phenomena*. New York: Technocracy.
26. Scott, H. (1933). Technology Smashes the Price System. *Harpers Magazine*, 166, 129–142.
27. Pikler, E. (1933). A pénzdinamikaiirány s a mechanikaianalógiák [Money dynamics and mechanical analogies]. *KözgazdaságiSzemle [Review of Economics]*, 57, 92–101.
28. Amoroso, L. (1925). La cinematica economica in un mercato chiuso. In Almagià, R. (Ed.). *Atti della Società Italiana per il Progresso delle Scienze*. Pavia: Fratelli Fusi.
29. Petracca, E. (2019). The rejection of Andrew G. Pikler from postwar American economics. *European Journal of the History of Economic Thought*, 26 (3), 1–35. DOI: 10.1080/09672567.2019.1622757.

30. Pikler, A. (1950). Letter to the Editor. *Econometrica*, 18, 101.
31. Davis, H. (1941). *The Theory of Econometrics*. Bloomington: Principia Press.
32. Wade, N. (1975). Nicholas Georgescu-Roegen: Entropy the Measure of Economic Man. *Science. New Series*, 190 (4213), 447–450. DOI: 10.1126/science.190.4213.447.
33. Gilliland, M. W. Energy Analysis and Public Policy. *Science*, 189 (4208), 1051–1056. DOI: 10.1126/science.189.4208.1051.
34. Odum, H. T., & Odum, E. C. (1976). *Energy Basis for Man and Nature*. New York: McGraw-Hill.
35. Odum, H. T. (1977). Energy, Value and Money. In Hall, C. A. S., & Day, J. W. (Eds.). *Ecosystem Modelling in Theory and Practice*. New York: Wiley-Interscience.
36. Hryniv, L. S. (2009). Development of physical economy: new problems and models. In *Physical economy: research methodology and global mission of Ukraine*, pp. 178–187. Kyiv: KNEU. [in Ukrainian].
37. Karakatsanis, G. (2012). A Thermodynamic Theory of Money. In *12th Biennial ISEE Conference "Ecological Economics and Rio+20"* (Rio de Janeiro, Brazil, June 16-19). DOI: 10.13140/RG.2.2.36729.54884.
38. Ternyik, S. I. (2013). *Monetary Wave Theory & Quantum Economics*. New York: Vook: Barnes&Noble.
39. Ternyik, S. I. (2012). The Monetary Quantum. *MPRA Paper*, 41973. DOI: 10.2139/ssrn.2060467.
40. Vykliuk, Ia. I., & Ivanushchak, N. M. (2009). The methodology of econophysics as the basis of information systems for the development and automation of socio-economic structures. *Bulletin of the Lviv Polytechnic National University*, 653 (1), 61–70 [in Ukrainian].
41. Costanza, R. (1980). Embodied Energy and Economic Valuation. *Science*, 210 (4475), 1219–1224. DOI: 10.1126/science.210.4475.1219.
42. Ksenzhek, O. (2009). Money is energy. An unorthodox concept of the nature of money. *Svitohliad*, 6, 44–54 [in Ukrainian].
43. Dunin-Wąsowicz, M. (2020, April 17). Bankowość i Finanse. Koronawirus – Między harmonią a entropią. Ład walutowy z perspektywy COVID-19. *Miesięcznik Finansowy Bank*. Retrieved from <https://bank.pl/bankowosc-i-finanse-koronawirus-miedzy-harmonia-a-entropia-lad-walutowy-z-perspektywy-covid-19/>.
44. Sharov, O. (2022). International Experience for War-Time Monetary Policy: Lessons for Ukraine. *Journal of European Economy*, 21 (2), 174–189. Retrieved from <https://jeej.wunu.edu.ua/index.php/ukjee/article/view/1591> [in Ukrainian].
45. Sharov, O. (2022). International Experience for War-Time Monetary Policy: Lessons for Ukraine. *Journal of European Economy*, 21 (2), 154–169. DOI: 10.35774/jee2022.02.154.
46. Sharov, O. (2023, March 13). Monetary Consequences of the Ukraine War. *Geopolitical Monitor*. Retrieved from <https://www.geopoliticalmonitor.com/monetary-consequences-of-the-ukraine-war/>.
47. Tsekov, R. (2023). Social Thermodynamics 2.0. *Preprints*, 2023070671. DOI: 10.20944/preprints202307.0671.v2.
48. Fuller, B. R. (2003). *Operating manual for spaceship Earth*. New York: Princeton Architectural Press.
49. Camargo, F. J. (2019). Tasa Monetaria Entrópica. Efecto en la demanda y oferta de bienes y servicios en pos del desarrollo sustentable y la sostenibilidad de nuestra casa en común. In *XX Jornadas Latinoamericanas de Teoría Económica (JOLATE)*, pp. 95–109. Retrieved from <https://iieess.conicet.gov.ar/images/publicaciones/actas-JOLATE.pdf>.
50. Reddit. (n. d.). *Post-Singularity Economy: Will Money Become a Relic of the Past?* Retrieved from https://www.reddit.com/r/singularity/comments/154t3my/postsingularity_economy_will_money_become_a_relic/.